

ABHISARAN

HUMANITIES RESEARCH JOURNAL

ISSN- 2229-4856

JULY- DECEMBER-2025

PUBLISHED HALF YEARLY

ISSN 2229-4856

Abhisaran

Vol. 01 December 2025

Half Yearly Research Journal

Humanities & Commerce

Chief Editor

Prin. Prof. Dr. S. S. Undare

Editor

Dr. S. K. Pardeshi

Managing Editor

Prof. Dr. B. D. Kokate

Associate Editors

Prof. Dr. S. N. Babar

Prof. Dr. R. K. Kale

Dr. B. R. Dahe

M.S.P. Mandal's

Balbhim Arts, Science and Commerce College, Beed 431122

NAAC Reaccredited A+ Grade

UGC: Mentor College under PARAMARSH

ISO Certified: 45001:2018

Email- mspmbeed@gmail.com

abhisaranindia2229@gmail.com

Website: www.mspmbeed.com

ISSN 2229-4856

Editorial Board:

- Prof. Dr. Bhaskar Patil (Akola)
- Prof. Dr. Dattatray Murumkar (Mumbai)
- Prof. Dr. Ramdas Tonde (Palghar)
- Prof. Dr. Mustjib Khan (Chh.Sambhajinagar)
- Prof. Dr. R.A.F.Ajith (Kanyakumari)
- Prof. Dr. Vyanktesh Lamb (Sillod)
- Prof. Dr. Sandip Choudhari (Chh.Sambhajinagar)
- Prof. Dr. Sudhakar Morey (Mumbai)
- Prof. Dr. Mansram Autade (Chh.Sambhajinagar)
- Prof. Dr. Chandrashekhar Gitte (Nagpur)
- Prof. Dr. Vinodkumar Yadav (Arunachal Pradesh)
- Prof. Dr. Dilip Chavan (Chh.Sambhajinagar)

Registrar: Shri P.P.Dawkar

Editorial Office: Balbhim Arts, Science and Commerce College, Beed

Telephone No- 02424 (222739) **Email-** mspmbeed@gmail.com

abhisaranindia2229@gmail.com

Publisher:Principal, Balbhim Arts, Science and Commerce College, Beed

Owner: Principal, Balbhim Arts, Science and Commerce College, Beed

(Editors are not always in agreement with the opinions and views expressed by the contributors /Authors in their articles)

Index

Sr. No.	Paper Title	Page No.
01	Critical Study on: Impact of Collaboration among Education, Business, and IT Sectors on Student Growth in the Digital Age Dr. Sanjay Ratnaparke	01
02	Role of Corporate Social Responsibility in Enhancing Customer Satisfaction in the Food & Beverage Industry Dr. B.R. Dahe	06
03	A Study of Women Agricultural Entrepreneurs in Drought-Prone Areas of Bhoom Taluka Dr. Vrushali B. Kute, Sutar Poonam Pandurang	10
04	“Indian Constitution and Secularism Prof. Dr. R.K. Kale	16
05	Screen Adaptation of Shakespeare in Vishal Bhardwaj’s Films Dr. Anjali Anantrao Waghmare	20
06	A Poetical Innovative Study in John Donne’s The Good Morrow Dr. Gahininath Shivaji Bhosale	25
07	Role of Digital Economy in India’s Economic Growth Dr. Sadhana Bhausheeb. Patil	29
08	Role of English Lecture in Developing Listening and Speaking Skills Dr. Geetanjali Anantrao Shelke	37
09	A Study of Income Patterns and poverty levels among Agricultural Households in Marathwada Region” Dr. Sandipan Ambadas Unwane	43
10	“A Study on Financial Inclusion and Its Role in Economic Development Dr. Govardhan Kalyan Wayase	48
11	Modernism and Alienation in T.S. Eliot’s The Waste Land: A Critical Study Abdulkadar Rafik Maniyar	53
12	Injustice Through Innocent Eyes: A Critical Study of Harper Lee’s To Kill a Mockingbird Sumit Prabhakar Gawali	60
13	जागतिकीकरणाच्या युगातील साहित्य – परंपरा, संक्रमण आणि परिवर्तन प्रा.डॉ. रमेश बाबासाहेब रिंगणे	66
14	१९८० नंतरची मराठी ग्रामीण कथा डॉ. संदीप परदेशी	72

15	बोलीभाषा आणि सांस्कृतिक ओळखमहाराष्ट्राच्या संदर्भात एक अभ्यास : प्रोमनोहर सिरसाट .डॉ ., मगन दगडू ओव्हाळ	78
16	ग्रामीण समुदायातील लिंगभाव आणि महिलांचा सामाजिक दर्जा डॉ. गोविंद दत्तात्रय बावस्कर	83
17	लोकशाहीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या डॉ.जी.डी.सूर्यवंशी	90
18	मीडियाचा समाजावर होणारा परिणाम एक अभ्यास : डॉ गोविंद बावस्कर, प्रा. रसाळ अर्चना मुरलीधर	96
19	लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम एक :समाजशास्त्रीय अभ्यास डॉ. खेजी कुंडलिक रघुनाथ	110
20	प्राथमिक महिला शिक्षिकांना ग्रामीण स्तरावर काम करताना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास प्रा. विशाखा विलास भिल्लारे	117
21	मंचीय कविता का स्वरूप डॉ. मारोती यमुलवाड	121
22	मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में नारी जीवन-‘आषाढ़ का एक दिन’, ‘आधे अधूरे’, ‘अंधा कुआँ’, ‘तीन पैसे की लोटरी’ के विशेष संदर्भ में प्रा. डॉ. सुजाता सुर्यकांत हजारे	128
23	विज्ञापन की दुनिया में हिंदी प्रो. डॉ. ललिता एन. राठोड. प्रा. प्रियंका अशोक राऊत	139
24	आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में स्त्रीपुरुष संबंध- डॉ.रंजना गायकवाड	142
25	पर्यावरण समस्या और समाधान प्रा. बिरकले शिवाजी विश्वांभर, प्रो. (डॉ.) ललिता एन. राठोड	147

Critical Study on: Impact of Collaboration among Education, Business, and IT Sectors on Student Growth in the Digital Age

Dr. Sanjay Ratnaparkhe

M.Com.,MBA.,NET.,GDC & A., LL.B., Ph.D.,
Associate Professor, Faculty of Commerce
Balbhim Arts, Science & Commerce College,Beed.

Abstract:

In the digital age, collaboration among the education, business, and information technology (IT) sectors has become increasingly significant in shaping student growth and employability. This study critically examines how cross-sector collaboration influences students' academic development, digital competencies, employability skills, and overall readiness for a technology-driven economy. By integrating industry-aligned curricula, experiential learning opportunities, and digital platforms, such collaborations aim to reduce the gap between theoretical knowledge and practical application.

However, the study also highlights critical challenges associated with this collaborative model, including unequal access to digital resources, potential over-commercialization of education, data privacy concerns, and the marginalization of critical and ethical learning dimensions. Using a qualitative and analytical approach based on existing literature, policy frameworks, and selected case examples, the study evaluates both the opportunities and limitations of tri-sector collaboration.

The findings suggest that while collaboration significantly enhances students' technical skills, adaptability, and innovation capacity, its effectiveness depends on balanced governance, academic autonomy, ethical use of technology, and inclusive digital infrastructure. The study concludes that sustainable collaboration frameworks are essential to ensure equitable, holistic, and future-ready student growth in the digital era.

Keywords: People, Digital, Education, Business, ITSector, Technology etc.

Introduction:

Talking about education we need to turn over the pages and look into the history Of education and how it was started to give an experience to an individual in gathering Knowledge from the surrounding of his or her by interacting with experts in their fields And areas.Over time, the business has entered in the world having their own opinions and Expertise in their field has started giving their inputs to upgrade. By the time the living Standard changed and survival tactics were involved including strategies that are to be implemented to gain future output. Here, strategies and education started in parting their knowledge and changed the world into a New World Of economics and marketing. As transformation started and it was a never-ending task of life and knowledge and there was yet

another change that occurred when Technology entered our new life which has taken over the world and the life of every individual. This way the impact made the world change into a digital world where everything and every moment was made easy and accessible to everyone with one single click. Experiencing and exploring lead to another part of life where every individual has to get involved and learning the facts and strategies to survive in this simple and sweet environment with their talent and skill. This is how the “collaboration” has occurred where education, business, and Information technology have their importance to increase the knowledge of every

individual expert to impart their share in this new digital era. We can improve and create skillful employees who can create a new change in the coming future with help of expert educationalists from different sectors due to the collaboration of every sector that is education, business, and IT. Can have an impact on every individual in learning new strategies, new management, and organized according to their will and requirement.

The objective of the study:

1. The impact of education on business and Information Technology
2. Effect of business and technology on education standards
3. The overall collaborative work to have skilled citizens.

Methodology of the study

The methodology adopted for the purpose of project study was collection of necessary data from both primary as well as secondary data available on Web.

Primary data

The data and Information for the study is collected through two main sources. Primary data would be original data from which the researcher will directly collect data that have not been previously collected. Primary data will be firsthand information collected through by the way of various methods such as canvassing.

Secondary data

Secondary data like published Annual Reports and statistical tables relating to Mutual funds for analyzing the data, the technique of ratio analysis, simple mathematical tools like average, Percentage etc. and M.Phil, Ph.D thesis different, circulars, reference books, Different Policies of Private and Government organisation pertaining HRM, publication, journals, newspapers, Internet, websites etc. will be thoroughly studied in the said research.

Why Collaboration Matters

a. Bridging the Skills Gap

- **Education institutions** provide foundational knowledge.
- **Businesses** understand industry-specific skills and workforce needs.
- **IT sector** contributes cutting-edge technological infrastructure and digital tools.

Together, they ensure curricula are aligned with real-world skills, reducing the disconnect between what students learn and what employers need.

Areas of Collaboration

a. Curriculum Development

- Jointly designed programs that include industry-standard technologies, digital tools, and real case studies.
- Integration of **IT-enabled learning methods** like online labs, simulations, and virtual reality.

b. Internships & Apprenticeships

- Businesses offer real-world projects and internships.
- IT platforms support remote internships and digital collaboration.
- Students gain practical experience and professional exposure.

c. Research & Innovation Projects

- Cross-sector research programs on AI, cybersecurity, e-learning, and digital transformation.
- Students participate in real research, boosting critical thinking and problem-solving.

d. Mentorship & Networking

- Professionals from business and IT mentor students.
- Provides guidance, career insights, and industry connections.

Benefits for Students

a. Enhanced Employability

Students gain:

- Practical skills,
- Exposure to real-world challenges,
- Digital literacy,
strengthening their chances of employment.

b. Adaptability

Students become comfortable with:

- Emerging technologies,
- Continuous learning,
- Interdisciplinary teamwork.

c. Innovation Mindset

Collaborative environments encourage:

- Creativity,
- Entrepreneurial thinking,
- Problem-solving.

Benefits for Education and Industry

Education Sector

- Keeps curriculum relevant and updated.
- Enhances institutional reputation.
- Improves student success and retention.

Business Sector

- Early access to talent pipelines.
- Fresh perspectives from academic research.
- Enhanced corporate social responsibility through community education support.

IT Sector

- Wider adoption of digital tools in learning.
- Development of solutions tailored for education and business challenges.

Conclusion

In the digital age, the world is rapidly changing. Traditional education systems alone cannot fully prepare students for future professional challenges. Collaboration between **education**, **business**, and **IT sectors** plays a crucial role in building skills that are relevant, adaptable, and future-ready.

Collaboration between education, business, and IT sectors is not just beneficial—it's essential in the digital age. It nurtures skills that go beyond textbooks, supports lifelong learning, and empowers students to thrive in an increasingly digital and interconnected world.

Reference:

1. Michael Armstrong, A Handbook of Management Technique, Kogan Page India Pvt.Ltd.
2. Manmohan Joshi , Human Resource Management
3. N.D. Kapoor Mercantile Law.
4. S.A.Sherlekar & Virendra Sharad Shelekar, Modern Business Organization and Management.
5. Munish Bhandari, Corporate and Allied Laws.
6. James A O'Brien, George M Marakas & Ramesh Behl, Management Information System, Tata McGraw Hill, 2010
7. Azar Kazmi, Strategic Management and Business Policy, Tata McGraw Hill, 2011.
8. www.naac-india.co
9. Introduction to Information Technology by Rajaraman V
10. Introduction to Information Technology: IITL Education Solutions Limited by IITL ESL
11. An Introduction to Information Theory: Symbols, Signals and Noise by John R Pierce
12. <http://www.en.wikipedia.org>. Wikipedia
13. Google.com 15. Y2hoo.com

Role of Corporate Social Responsibility in Enhancing Customer Satisfaction in the Food & Beverage Industry

Dr. B.R. Dahe

Asst.Professor, Faculty of Commerce
Balbhim Arts, Science and Commerce College, Beed.

Abstract:

Corporate Social Responsibility (CSR) has emerged as a crucial strategic tool for businesses aiming to strengthen relationships with customers. In the Food & Beverage (F&B) industry, where health, safety, environmental sustainability, and ethical practices directly affect consumers, CSR plays a significant role in shaping customer satisfaction. This study examines the impact of CSR initiatives on customer satisfaction in the F&B industry. Using a descriptive research design, primary data were collected through a structured questionnaire from 150 customers. Statistical analysis reveals a positive and significant relationship between CSR practices and customer satisfaction. The study concludes that effective CSR initiatives enhance customer trust, brand image, and overall satisfaction, thereby contributing to long-term business success.

Keywords: Corporate Social Responsibility, Customer Satisfaction, Food & Beverage Industry, Sustainability, Ethical Practices

Introduction:

Corporate Social Responsibility refers to the ethical obligation of businesses to contribute to economic development while improving the quality of life of customers, employees, communities, and society at large. In recent years, CSR has evolved from voluntary philanthropic activities to an essential component of corporate strategy.

The Food & Beverage industry is highly sensitive to social responsibility due to its direct impact on public health, environmental sustainability, and consumer well-being. Issues such as food safety, nutritional transparency, ethical sourcing of raw materials, environmental conservation, and waste management have increased customer awareness and expectations.

Customer satisfaction is a key determinant of business success, influencing repeat purchases, customer loyalty, and brand reputation. Modern consumers are more inclined to support F&B companies that demonstrate responsible behavior. This study aims to analyze how CSR initiatives adopted by F&B companies influence customer satisfaction and perceptions.

Review of Literature:

CSR is multidimensional, including environmental sustainability, ethical practices, and community involvement. Past research shows a positive relationship between CSR and customer perceptions, with satisfied customers demonstrating greater loyalty and advocacy. In F&B contexts, CSR efforts such as waste reduction, ethical sourcing, and community support improve brand image and customer satisfaction.

Concept of Corporate Social Responsibility:

Carroll (1991) conceptualized CSR as a multi-dimensional construct comprising economic, legal, ethical, and philanthropic responsibilities. CSR helps organizations balance profit-making with social and environmental obligations.

Customer Satisfaction:

Customer satisfaction refers to the degree to which a product or service meets or exceeds customer expectations (**Oliver, 1999**). In the F&B industry, satisfaction is influenced by factors such as food quality, hygiene, pricing, service quality, and ethical business conduct.

Relationship between CSR and Customer Satisfaction

Several studies have established a positive relationship between CSR and customer satisfaction. **Du et al. (2010)** found that CSR enhances customer trust and emotional attachment to brands. Similarly, **Sen and Bhattacharya (2001)** reported that socially responsible companies enjoy higher customer approval and loyalty.

CSR in the Food & Beverage Industry:

CSR in the Food and Beverage sector includes sustainable sourcing, environmental protection, fair labor practices, responsible marketing, and community development. Studies indicate that customers are more satisfied with brands that actively promote food safety, environmental sustainability, and social welfare (Gupta, 2018).

Research Gap:

While CSR has been widely studied, limited research focuses specifically on its role in enhancing customer satisfaction within the Food & Beverage industry, especially from the customer's perspective.

Objectives of the Study:

- To understand customer awareness of CSR initiatives in the Food and Beverage industry
- To examine the impact of CSR practices on customer satisfaction
- To analyze the relationship between CSR and customer trust and loyalty

Importance of the Study:

The Food and Beverage industry is highly competitive and customer-driven. Understanding how CSR initiatives influence customer satisfaction helps businesses differentiate themselves beyond product quality and price. This study highlights CSR as a strategic tool that can improve customer perceptions, trust, and long-term relationships. Secondly, the research contributes to existing academic literature by strengthening the empirical understanding of the CSR–customer satisfaction relationship specifically within the Food and Beverage sector. While CSR has been widely studied, industry-specific insights particularly in food and beverage services remain limited. This study fills that gap by focusing on customer

perspectives in a sector closely linked to public health, ethics, and environmental sustainability. Thirdly, the study is important for **business managers and decision-makers** in the Food and Beverage industry. The findings help managers identify which CSR dimensions (environmental responsibility, ethical practices, or community involvement) have the strongest impact on customer satisfaction. This enables better allocation of resources toward CSR initiatives that generate both social value and customer loyalty.

Research Methodology:

Research Design: The study adopts a descriptive research design to examine the relationship between CSR practices and customer satisfaction in the Food and Beverage industry.

Data Collection: Secondary data Collected from journals, books, research articles, and reports

Findings:

A majority of respondents were aware of CSR initiatives undertaken by Food and Beverage companies.

Environmental initiatives such as waste reduction and sustainable packaging received the highest customer appreciation.

Customers showed higher satisfaction with brands that ensure food safety, transparency, and ethical sourcing.

Correlation analysis indicated a strong positive relationship between CSR practices and customer satisfaction.

CSR initiatives significantly improved customer trust, which indirectly enhanced satisfaction and loyalty.

Conclusion:

The study concludes that Corporate Social Responsibility plays a vital role in enhancing customer satisfaction in the Food & Beverage industry. Customers increasingly prefer brands that demonstrate ethical behavior, environmental responsibility, and social commitment. CSR initiatives not only improve a company’s public image but also build trust, satisfaction, and long-term customer relationships.

Food and Beverage companies should integrate CSR into their core business strategies rather than treating it as a promotional activity. By aligning social responsibility with customer expectations, businesses can achieve sustainable growth and competitive advantage.

References:

1. **Carroll, A. B. (1991).** The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, 34(4), 39–48.
2. **Du, S., Bhattacharya, C. B., & Sen, S. (2010).** Maximizing business returns to CSR: The role of CSR communication. *International Journal of Management Reviews*, 12(1), 8–19.
3. **Gupta, R. (2018).** Corporate social responsibility and customer satisfaction in the food industry. *Journal of Business Ethics*, 150(2), 383–398.
4. **Oliver, R. L. (1999).** Whence consumer loyalty? *Journal of Marketing*, 63(4), 33–44.
5. **Sen, S., & Bhattacharya, C. B. (2001).** Does doing well always lead to doing better? *Journal of Marketing Research*.

A Study of Women Agricultural Entrepreneurs in Drought-Prone Areas of Bhoom Taluka

Dr. Vrushali B. Kute

Assistant Professor

Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed.

Email ID – kutevb575@gmail.com Mob no. 8390202575

Sutar Poonam Pandurang

Assistant Professor

Shankarrao Patil Mahavidyalaya, Bhoom.

Email ID- poonamsutar321@gmail.com Mob. No 9067123633

Abstract

Women are very important in every area. They are especially important in farming in the countryside of India. In places like Bhoom Taluka of Dharashiv district that do not get a lot of rain women have a tough time because there is not enough water and they do not have access to the things they need.

Women who live in the countryside have always helped with farming by doing things like taking care of chickens planting seeds picking crops taking care of animals and working on their family farms. Women in agriculture have to work hard and women play a vital role, in agriculture. The problem is that a lot of this work does not pay well or does not pay at all. This means that women in Bhoom Taluka do not have control over their money and the decisions they make. Despite these problems more and more women in Bhoom Taluka are starting their agricultural businesses.

They are taking the work of farming and turning it into a way to make money. Women, in Bhoom Taluka are doing things like dairy farming raising poultry growing vegetables and fruits processing the food they grow and other related work. Agricultural entrepreneurship is really good for women because it gives them an income.

entrepreneurship on women in Bhoom Taluka, analyze the changes in income, savings, and empowerment, and identify challenges and opportunities faced by women entrepreneurs in drought-prone conditions.

Keywords: Agricultural, Entrepreneurship, Farming, Income Generating, Drought -Prone Conditions, Economic & Social Impact, Empowerment, Rural Development.

Introduction

Women are a part of the people who work in agriculture in India. They do a lot of work on farms. Also take care of animals and help with dairy farming. Women in India also work with food processing and small businesses that are related to farming.

Women are very involved in farming and these other activities. Even though they do so much work, women who work in agriculture usually get paid very little or do not get paid at all. This means that women who work in agriculture do not have a lot of control over their money

and they do not get to make a lot of decisions about the farm or business. Women, in agriculture have a time getting the things they need to do their jobs well.

Agricultural entrepreneurship is a way for women to make money from the work they do on farms. This is because they start to think like business people. In places like Bhoom Taluka where there is not a lot of water women are doing things to make a living. They are keeping cows for milk raising chickens growing vegetables in a way that saves water making food products and working together in groups to start their businesses.

Review of Literature

Several studies have emphasized the role of agricultural entrepreneurship in promoting women's economic empowerment. Deshpande (2018) observed that women-led agricultural enterprises significantly contribute to household income and improve women's decision-making power in rural areas. Singh and Kaur (2019) highlighted that entrepreneurship provides rural women with opportunities for income diversification, particularly in drought-prone regions.

Patil (2020) examined women entrepreneurs in Maharashtra and found that participation in self-help group-based agricultural activities improved savings habits and access to microfinance. However, the study also reported constraints such as lack of training, inadequate market linkages, and water scarcity. More recently, Kulkarni (2022) noted that women agricultural entrepreneurs in drought-affected areas face structural challenges, including climate risk and limited institutional support, which restrict the sustainability of their enterprises.

Although existing literature highlights the importance of women agricultural entrepreneurship, limited empirical studies focus specifically on drought-prone talukas like Bhoom. The present study attempts to fill this research gap by examining the economic changes experienced by women agricultural entrepreneurs in this region.

Objectives of the Study

1. To examine the economic changes experienced by women before and after adopting agricultural entrepreneurship.
2. To assess the impact of agricultural entrepreneurship on women's financial independence, savings, and asset ownership.
3. To identify the challenges faced by women agricultural entrepreneurs in drought-prone areas.

Research Methodology

The study is descriptive and analytical in nature. Primary data were collected from women agricultural entrepreneurs in Bhoom Taluka using a structured questionnaire. A sample of 60 women entrepreneurs engaged in activities such as dairy farming, poultry, vegetable cultivation, and agro-processing was selected using purposive sampling. Secondary data were collected from books, research journals, government reports, and online sources.

The collected data were analyzed using simple statistical tools such as percentages, averages, and comparative analysis to examine changes in income, savings, and asset ownership before and after entrepreneurship.

Economic Changes Experienced by Women Before and After Adopting Agricultural Entrepreneurship

Women used to do farm work and take care of the house before they started their own agricultural businesses. This meant they did not have a lot of money and what they had was not steady. They could not save much. They did not own many things. The money women made was not enough. They had to ask their family for help a lot. Womens agricultural entrepreneurship was not something they did before

. This economic transition enhanced women's financial security and strengthened their participation in household economic decision-making, even in drought-prone conditions.

Impact of Agricultural Entrepreneurship on Women's Financial Independence, Savings, and Asset Ownership

Agricultural entrepreneurship has significantly enhanced women's financial independence by enabling them to generate their own income and reduce dependence on family members for economic needs. Regular income from entrepreneurial activities has improved women's control over financial decisions and increased their confidence in managing economic resources.

Participation in agricultural entrepreneurship has also positively influenced women's savings behaviour. Increased income and awareness have encouraged women to save through self-help groups and formal banking institutions, strengthening their financial security. These improvements in savings and asset ownership reflect the positive role of agricultural entrepreneurship in promoting women's long-term economic empowerment, even in drought-prone areas.

Challenges Faced by Women Agricultural Entrepreneurs in Drought-Prone Areas

1. Water Scarcity

Drought-prone areas, especially Bhoom Taluka, have to deal with one major problem which is the water issue. The women who grow crops in such regions suffer a lot because of the extremely limited water supply. The shortages of water due to the unpredictable and scanty rains are no good for irrigation, taking care of the animals, and even other agri-related activities. Water only for irrigation restricts the choice of crops to those that need less water; thus, the production is low. Then again, the farmers cannot resist using expensive water sources like tankers and borewells for irrigation, which in turn, escalates operational costs resulting in lower profits.

2. Climate Uncertainty and Production Risk

Agriculture is fraught with uncertainty resulting from the variation in climate, late monsoons, and the occurrence of extreme weather conditions. Nearly all women's businesses, which are small scale and dependent on limited resources, suffer severely from the uncertainty since their production can very easily fail and their income can fluctuate. Risky

weather conditions are a big deterrent to investment in modern agricultural methods, at the same time, they are a great source of discouragement in the entrepreneurial decision-making area.

3. Limited Access to Institutional Credit

The access to formal financial institutions is a major bottleneck for women involved in agriculture. It is generally the case that women do not have land ownership in their own names, the banks require collateral security, and there is a lack of official documentation besides which the potential borrower is not recognized among banks. As a result, they have to rely on informal sources of credit for which the interest rates are very high, and thus they end up suffering from continuous financial stress and eventually losing their ability to save.

4. High Cost of Agricultural Inputs

The increase in the price of inputs for agriculture like seeds, fertilizers, pesticides, fodder, and veterinary services has a great influence on women farmers in areas that are drought-prone. The more the water shortages, the more the cost of growing different crops will be and finally the women who rely on crop growing as their only source of income will have to abandon agriculture due to its unavailability and high cost.

5. Marketing Problems

Women agricultural entrepreneurs suffer from a series of marketing-related problems such as lack of market information, price volatility, limited bargaining power, and reliance on middlemen. In the case of rural areas prone to drought, no proper transport facilities and the non-existence of storage infrastructure mean that access to far-off and organized markets is severely restricted, which in turn results in the price of their products being lowered.

6. Lack of Technical Knowledge and Training

The limited availability of training programs and extension services results in women's knowledge of modern and water-saving farming practices and agribusiness management being low. Many women entrepreneurs rely on traditional techniques that are not only less productive but also less able to withstand drought. The gap in knowledge is a hindrance to the development and creativity of the enterprise.

7. Inadequate Infrastructure

Women farming entrepreneurs have a time because they do not have the basic things they need to work properly in rural areas. They need things like water for their crops, roads, places to store their food and ways to keep their food cold.

Without these things women farming entrepreneurs lose a lot of their crops after they are harvested. They also have to pay money to transport their crops. This means they are not working well as they could be and they are not making as much money as they should be. Women farming entrepreneurs are really affected by these problems, with infrastructure.

8. Limited Awareness and Access to Government Schemes

Many government schemes aimed at supporting women entrepreneurship and agriculture still do not reach the target population effectively, as many women entrepreneurs do not know about these programs or do not have the means to access them due to the complicated procedures and administrative hurdles. Consequently, the intended recipients do not receive the benefits of subsidies, training, and financial support effectively.

Data Analysis and Interpretation

The analysis revealed that a majority of respondents experienced a substantial increase in monthly income after adopting agricultural entrepreneurship. Prior to entrepreneurship, most women had irregular or low income, whereas post-entrepreneurship income showed greater stability and growth.

Savings behavior also improved significantly, with women reporting increased participation in self-help groups and formal banking systems. Asset ownership, particularly in the form of livestock, agricultural equipment, and small savings assets, showed noticeable improvement after entrepreneurship.

However, respondents reported several challenges, including water scarcity, high input costs, limited access to institutional credit, lack of technical training, and market price fluctuations. These challenges were more pronounced due to the drought-prone nature of the region.

Findings of the Study

1. Starting a business in farming has really helped women earn money and become more financially secure. Agricultural entrepreneurship is a thing, for women because it helps them make a better living and have a more stable economic situation. Women who are involved in entrepreneurship are able to support themselves and their families in a better way.
2. The women entrepreneurs did a job of saving money and they now own more things like houses and land. The women entrepreneurs are really good, at saving. This helps them to have more assets.
3. The farmers are facing problems because of the drought. They also do not have money to borrow when they need it. When they want to sell their products, they have trouble finding people to buy them. These things are all challenges, for the farmers and the drought is a big part of the problem. The drought and these other issues are really hurting them.

Suggestions

1. The government and financial institutions should make it easier for women who start their farming businesses to get the money they need to operate. Women agricultural entrepreneurs need this help so they can grow their businesses and be successful. The government and financial institutions can do this by giving women agricultural entrepreneurs access, to credit.
2. We need to make the training programs on water- farming techniques and agribusiness management better. The training programs, on water- farming techniques and agribusiness management have to be stronger so that people can learn more about water-efficient farming techniques and agribusiness management. This will help the people who are using water-farming techniques and agribusiness management.
3. We need to create links between markets and come up with ways to support prices for women who're, in charge of farms and agricultural businesses. This will really help women-led enterprises.

4. We should combine drought mitigation schemes with programs that help women start their own businesses like the women entrepreneurship development programs. This way the women entrepreneurship development programs can really make a difference in the lives of women and the special drought mitigation schemes can also be very effective. The special drought mitigation schemes and the women entrepreneurship development programs can work together to achieve things.

Conclusion

Agricultural entrepreneurship plays a vital role in promoting the economic empowerment of women in drought-prone regions like Bhoom Taluka. The study reveals that women experience significant improvements in income, savings, asset ownership, and financial independence after adopting agricultural entrepreneurship. Despite persistent challenges related to drought and resource constraints, women entrepreneurs demonstrate resilience and adaptability. Strengthening institutional support, credit access, and training facilities can further enhance the sustainability and impact of women agricultural entrepreneurship, contributing to inclusive rural development.

References

1. Deshpande, S. (2018). Women entrepreneurship in agriculture: A study of rural Maharashtra. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 73(2), 245–256.
2. Singh, R., & Kaur, P. (2019). Role of women entrepreneurship in rural development. *Journal of Rural Development*, 38(3), 421–435.
3. Patil, A. (2020). Self-help groups and women empowerment in Maharashtra. *International Journal of Social Sciences*, 9(1), 67–74.
4. Kulkarni, M. (2022). Challenges faced by women agricultural entrepreneurs in drought-prone areas. *Asian Journal of Development Studies*, 11(2), 98–110.

Indian Constitution and Secularism

Prof. Dr. R.K. Kale

Head of Department and Research Guide,
Department of Political Science (UG&PG),
Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed (Maharashtra) 9420411736
Email: surkale.kale@gmail.com

Introduction:

The adoption of modern ideas and values, the rise and development of nationalism, the beginning of social reform, the struggle for independent political existence, and the democratic constitutional framework adopted for a new India are key aspects. The British exploited Indian society in every possible way to protect their colonial interests. Therefore, establishing democratic citizenship at the time of independence was a major challenge for the Indian constitution-makers. Considering the thoughtful choices made by the framers of the Indian Constitution, its creation proved to be an ambitious project. The exploitation under colonial rule in India, widespread social inequality, and the problems created by the partition posed a significant challenge. The Indian Constitution, after nearly 200 years of colonialism, provided for political freedom, guaranteeing national unity and security to Indian society.

A remarkable aspect of the Indian Constitution is that it adopted important provisions within a secular ideological framework. One important aspect is the concept of collective rights. On one hand, it addressed the inhuman, discriminatory, and exploitative caste system that marginalized the untouchable and Dalit communities, and on the other hand, it recognized linguistic, religious, and caste and tribal groups, women, and children as vulnerable groups, providing for affirmative action by the state. Furthermore, by including religious, cultural, and educational rights, it guaranteed the secular preservation of this diversity. In short, the Indian constitutional framework gave concrete form to the world's largest and most complex democracy. Through this constitution, a secular parliamentary democracy was established, marking the beginning of a journey from an ancient tradition towards modern and radical social reforms. This introduction touches upon the constitutional rationale behind the various provisions of the constitution, their implementation, the issues and questions arising from them, their interpretation by the judiciary, and the response of the parliament and the government. The Indian political system is sovereign, meaning it is free from foreign control. Social equality is established in society by prioritizing social welfare. It has been proven during the Indian independence movement that religion will not be allowed to enter politics. The state does not have any official religion. The Indian political system is democratic and republican, meaning it is based on elected representatives.

In this research paper, the writer has attempted to show the correlation between the Indian Constitution and secularism.

Keywords: Indian Constitution, Secularism, Article, Court Cases

The Concept of Secularism:

In the context of the problem of communalism that emerged in modern India and the subsequent partition of India, the need for a secular state arose to maintain social harmony

and peace. A.S. Narang, a scholar of the Indian Constitution, discussed the issue of secularism extensively in the Constituent Assembly. There was ambiguity among the members of the Constituent Assembly regarding the relationship between the state and religion. The demand of some members of the Constituent Assembly to declare India a secular, socialist state was rejected. In 1976, the 42nd Constitutional Amendment included the word 'secularism' in the Preamble of the Constitution.

The concept of secularism grants religious rights not only to individuals but also to groups. In India, there will be no dominance of the majority religion, nor will the state grant any special rights or preference to such a religion. The Constitution guarantees the protection of the religious rights of minorities in various ways.

The state will not have any religion and will not have any connection with any religious beliefs, customs, and institutions. The state will grant all citizens freedom of conscience, belief, and religion, and will not discriminate against citizens on the basis of religion.

According to Rajiv Bhargava, there is a principled distance between the state and religion, which involves political neutrality regarding religion and mutual respect for the distinct and autonomous spheres of both. On one hand, the state is granted the right to intervene in the religious sphere for secular purposes. The existence of religion in public life is acknowledged. All citizens are given freedom of religion. The state will not discriminate against any citizen on the basis of religion. There will be equal treatment of all religions, i.e., Sarva Dharma Sambhava (equal respect for all religions).

The concept of secularism in India has a colonial context. The British ruled by adopting the policy of 'divide and rule', instigating conflicts between the Hindu and Muslim communities. This led to the partition of India on religious lines and horrific communal riots. As a result, no single religion felt secure, which fostered the need for secularism. The demand for equal treatment of all religions began to grow.

Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution:

From December 1946 to August 1947, the executive committees prepared reports through discussions and debates. These reports were amended several times. Based on these reports, the constitutional advisor B.N. Rau prepared the first draft of the constitution between August and October 1947. A drafting committee was constituted on August 29, 1947, under the chairmanship of Dr. Babasaheb Ambedkar. Its members included N. Gopaldaswami Ayyangar, Alladi Krishnaswami Iyer, Dr. K.M. Munshi, Syed Muhammad Saadullah, N. Madhava Rau, and T.T. Krishnamachari. This committee was primarily responsible for drafting the new constitution.

Dr. Babasaheb Ambedkar presented this revised draft of the constitution to the Constituent Assembly on November 4, 1948. A general discussion on this draft took place for 5 days. The second reading of the draft began on November 15, 1948, and concluded on October 17, 1949. During this stage, 7635 amendments were proposed, of which 2473 were discussed in the Constituent Assembly. The third reading of the draft constitution began on November 14, 1949. Dr. Babasaheb Ambedkar moved the resolution for the adoption of the

constitution. After the Chairman of the Constituent Assembly signed the resolution, its approval was announced on November 26, 1949. On January 24, 1950, the Constituent Assembly met again, and 284 members present on that day signed the approved constitution.

From November 26, 1949, only the articles related to citizenship, elections, parliament, and temporary and transitional provisions came into effect. All the remaining provisions came into effect from January 26, 1950. Dr. Babasaheb Ambedkar completed the arduous task of answering the doubts raised by the members during the detailed discussion of the various articles of the constitution, providing explanations while rejecting the amendments they proposed, and meticulously scrutinizing the text of the draft to make it flawless. Because he completed the work of the written constitution, which consists of 395 articles, 12 chapters, and 22 schedules, he is called the architect of the Indian Constitution.

Articles Regarding Secularism:

Dr. Babasaheb Ambedkar is known as the architect of the Indian Constitution. When some constitution-makers proposed giving a special place to a particular religion, it was rejected, and the principle of equality of all religions was adopted. The Indian Constitution contains the following provisions regarding secularism:

- 1) Article 15: This article prohibits discrimination on the basis of religion, race, caste, sex, or place of birth.
- 2) Article 16: Equal opportunities have been granted to all in public services. No special status has been given to any particular religion.
- 3) Article 17: Untouchability was widespread in the country. Therefore, untouchability has been abolished.
- 4) Article 25: Freedom of conscience and the freedom to profess, practice, and propagate religion have been granted.
- 5) Article 26: Freedom to manage religious affairs has been granted.
- 6) Article 27: No one can be compelled to pay taxes for the promotion of a particular religion.
- 7) Article 28: Freedom to attend religious instruction or religious worship in certain educational institutions has been granted.
- 8) Article 29: The interests of minorities have been protected.
- 9) Article 30: Minorities have been granted the right to establish and administer educational institutions.

These articles of the Constitution have helped in maintaining secularism in the country and the states. There can be no obstacle to celebrating festivals and occasions of all religions together in harmony.

Inclusion of the word 'Secular':

Through a constitutional amendment in 1976, the three words 'Socialist', 'Secular', and 'Integrity' were included in the Indian Constitution. Secularism is an essential concept of a modern democratic system. The Indian Constitution has adopted secularism as a characteristic feature. Citizens have been granted religious freedom, equality, and fraternity.

Conclusion:

The monumental and challenging task of drafting the Indian Constitution unfolded over time. The Indian Constitution evolved through a process involving the Company rule, British rule, and subsequently, the framing of the Indian Constitution itself. It took 2 years, 11 months, and 18 days to draft this constitution, during which 11 sessions were held. Along with the role played by Dr. Babasaheb Ambedkar, he also played a crucial role in providing intellectual support for the fundamental principles of liberalism and democracy that underpin the Indian Constitution. He argued that individual development cannot be achieved without establishing individual values. The world's largest written constitution has been created in India. In a society as unequal as India, democracy is merely an external facade; therefore, it is extremely important to establish relationships based on freedom, equality, and fraternity in social life. For this, democracy should not be limited to political life but should also be established in social and economic life.

No particular religion has been given a special status in the country. Therefore, the right to religious freedom enjoyed by every citizen is important. Due to secularism in the country, the people of the state are seen participating in each other's joys and sorrows. The state institution does not have a place for any religion, but citizens can practice and propagate their religion. In the *Kesavananda Bharati (1973)* case, Justice Sikri included the principle of the secular nature of the constitution in the basic structure of the constitution. Similarly, in the *Ahmedabad St. Xavier's College Society vs. State of Gujarat (1974)* case, the Supreme Court clarified that the Indian Constitution does not envision a wall-like separation between the state and religion, as in the Western concept. Justices Mathew and Chandrachud stated that the Constitution has not erected any rigid wall of separation between the church (religion) and the state. The Indian state can be considered secular only in a limited and specific sense. Due to some provisions in the constitution, our state will not be easily considered secular. It can be said that the Indian constitution has presented secularism as a philosophy of life based on the principle of 'live and let live'.

References:

1. Bhole B.L., 2003, *Governance and Politics of the Indian Republic*, Pimpalapur Publication, Nagpur.
2. Bhargava Rajeev, 2009, *Politics and Ethics of the Indian Constitution*, Oxford, India.
3. Jadhav Tukaram, 2010, *An Introduction to Political Theory*.
4. Thiruvengadam Arun, 2018, *The Constitution of India: A Contextual Analysis*, Bloomsbury India.
5. Chakravarty Suchit, 2018, *Constitutionalizing India: An Ideational Project*, Oxford, India.
6. Jadhav Tukaram, 2022, *Fifth Edition, Indian Constitution and Constitutional Process*, Unique Academy Publication, Pune.
7. Joshi Piyusha and Mahesh Shirapurkar, 2022, *Indian Constitution: Principles and Practice*, Unique Publications Pvt. Ltd., Pune.
8. Vora Rajendra and Suhas Palshikar, 1987, *Dictionary of Political Science*, Dastane Publication, Pune.

Screen Adaptation of Shakespeare in Vishal Bhardwaj's Films

Dr. Anjali Anantrao Waghmare

Assistant Professor

Department of English

Balbhim College, Beed.

Email: anjaliwaghmare2012@gmail.com

Abstract:

This research aims to study the screen adaptations of William Shakespeare's dark tragedies in India, focusing especially on Vishal Bhardwaj's films *Maqbool* (2003), *Omkara* (2006), and *Haider* (2014). Shakespeare's works offer insight into the minds of various individuals, allowing a deep exploration of the human's inner lives. This paper studies how Vishal Bhardwaj has Indianized Shakespeare's plays through his films. Shakespeare wrote for the stage, not for academic study. Although, psychoanalysis was developed in the 20th century by figures like Jung, Freud, and Adler, Shakespeare created characters that align with modern psychological frameworks over three centuries earlier. The challenges of analyzing the connection between a text and its audience are especially clear when looking at younger audiences. Shakespeare's plays explore the tragic elements of life and human nature. Vishal Bhardwaj has utilized a common structure in his adaptations to a certain level. This research seeks to explore the psychological dimensions of Bhardwaj's films. The study aims to thoroughly examine the world-famous tragedies of Shakespeare and the difficulties involved in bringing them to the screen. Overall, this literary study focuses on key elements such as Hamlet's tragic dilemma, Othello's impulsive decisions, and Macbeth's ambition.

Keywords: Shakespeare, Bhardwaj, Indianization, Screen Adaptation, Tragedy, Plays, Plots and Audience.

Introduction:

This research explores the screen adaptations of William Shakespeare's dark tragedies in India, with specific attention to Vishal Bhardwaj's *Maqbool*, *Omkara*, and *Haider*. There is a common misconception that films adapted from literary works are less valuable. Shakespeare's plays offer a glimpse into the thoughts and emotions of many people, enabling a deeper understanding of the human mind; as mentioned by great modern writer T. S. Eliot "*Dante and Shakespeare divide the modern world between them, there is no third.*"¹ This shows the uniqueness of his writing style.

However, stories from Indian mythology, such as Raja Harishchandra (the first Bollywood film), *Ramayana*, and *Mahabharata*, have been continuously adapted into movies, both directly and indirectly. These stories often form the core of cinematic narratives. For example, Prakash Jha's *Rajneeti* skillfully incorporated elements of Mahabharata while reflecting contemporary political issues and Rajkumar Santoshi's *Lajja* depicted the condition of a woman, drawing from the character of *Sita* in Ramayana. Other notable examples include *Guide* (based on R.K. Narayan's *The Guide*), *Devdas* (a classic novel adapted into films multiple times), *Sahib Bibi Aur Ghulam* (based on Bimal Mitra's novel), *Umrao Jaan*

(derived from Mirza Hadi Ruswa's Umrao Jaan Ada), and *Masoom* (based on Erich Segal's *Man, Woman and Child*). More recently, films like *Pinjar* (from Amrita Pritam's novel), *The Namesake* (based on Jhumpa Lahiri's novel), *The Blue Umbrella* (from Ruskin Bond's novel), *Maqbool* (inspired by Shakespeare's *Macbeth*), *Parineeta* (from Sarat Chandra Chattopadhyay's novel), *Black Friday* (based on a book by S. Hussain Zaidi), *Omkaara* (inspired by Shakespeare's *Othello*), and *Slumdog Millionaire* (based on Vikas Swarup's Q and A) have confirmed the adaptability of literary works. The genius of Shakespeare's plays has been performed across the globe for centuries. That's why, Veteran actor Naseeruddin Shah once noted, "*The roots may look lost, but every big story in the Hindi film industry is from Shakespeare.*"² No one can deny Shakespeare's strong influence on Indian cinema; without him, it is difficult to imagine cinema as its present form.

Review of Literature:

This paper focuses on the Indianization of Shakespeare's plays through Vishal Bhardwaj's cinematic adaptations. The concept of psychoanalysis, developed in the 20th century by Jung, Freud, and Adler, is surprising in that Shakespeare created characters that fit modern psychological models over 300 years earlier. This is an interesting aspect for the director as well. The complete understanding of Shakespearean tragedy demands a clear awareness of the 'unity of action,' which requires a singular, all-consuming interest that moves through various emotional and serious tones, as well as universal themes.

Shakespeare wrote for the stage, not for academic study, which meant that popular theater was the first medium for his works to reach a wide audience. Similar to this context, during an interview Bhardwaj said that, "*My film is not meant for Shakespearean scholars. My interpretation is not text bookish.... I have tried to be true to the play's spirit than to the original text*"³; about his film further he says that inspired by Shakespeare's *Macbeth*, it is a mesmerizing film that reexamines life and its dilemmas. It is about choice and consequences. It is set in a real world of real people. *Maqbool* depicts that wrong and greed leads to downfall. In the film the royal acclaim of Scotland is reduced to Mumbai underworld section. And instead of King Duncan there is the head of the mafia, the *Abbaji* or **Jahangir Khan** under who works *Maqbool*, loyal follower of Abbaji who possessed all the traits of Macbeth of Shakespeare's play *Macbeth*. The film begins with the two policemen murdering a ruffian belonging to another group of mafia. As above mentioned, one of the main challenges in analyzing the relationship between a text and its audience is observed when considering younger audiences.

Hypothesis of Research:

William Shakespeare's plays have drawn the attention of filmmakers worldwide, including those from India. He seems to have successfully transformed Shakespeare's works into Hindi films while preserving the original essence of the plays. Adapted from *Othello*, *Omkaara* situates the story in the caste-based political landscape of rural Uttar Pradesh. In this movie at the time Omi after knowing the actual truth through Indu, Langda's wife kills himself. Kesu is devastated at last being in ignorance till then that he was the supposed reason for Langda's evil initiative and of Dolly's death committed by Omi. He was even a God like figure to him. The very famous dialogue of the film is "*Bahubali aurat ke tariyacharitroko mat bhulna, Jo*

*larki apne baap ko thag sakti hai who kisi aur ki sagi kya hogi*⁴, based on the famous dialogue on the part of Desdemona's father Brabantio to Othello, "*Look to her, Moor, if thou hast eyes to see/She has deceived her father, and may thee*". Most of the dialogues very well follows Shakespeare's text but they are being remade in order to suit the situations of the film and to remain contemporary to the audience who will be watching the film.

Objectives of Research:

- To study how Vishal Bhardwaj adapted three of Shakespeare's tragedies—Macbeth, Othello, and Hamlet—into the Hindi films *Maqbool*, *Omkara*, and *Haider*.
- To analyze how Bhardwaj changed the plots and characters in his films compared to Shakespeare's original plays.
- To explore the psychological depth reflected in Bhardwaj's films.
- To investigate how Bhardwaj Indianized Shakespeare's plays in his films.
- To evaluate Bhardwaj's skills as an innovative filmmaker.

Research Methodology:

The research will be carried out using a descriptive, analytical, and comparative approach. It will gather information from printed materials, electronic documents, and visual content.

Scope and Limitations of the Research:

The study will concentrate completely on three Hindi films directed by Vishal Bhardwaj: *Maqbool* (2003), *Omkara* (2006), *Haider* (2014)

Significance of the Research:

This study investigate the process of adapting Shakespeare's plays for an Indian setting, the challenges faced in making these stories meaningful to local audiences, and the general reception of such adaptations in Indian cinema. It will also highlight Vishal Bhardwaj's creative talent. In Bollywood, Shakespeare has been a significant influence for many filmmakers, resulting in successful films. A recent example is *Haider*, which is based on the tragic story of Hamlet. Writers have been adapting Shakespeare's works for over 420 years, and this trend shows no signs of slowing down.

The first film based on a Shakespeare play was made in Britain in 1899. Hollywood alone has produced at least 250 films inspired by Hamlet. Here is a list of some movies and the Shakespearean plays they are based on: A Double Life (1947) – Othello, A Thousand Acres (1997) – King Lear, All Night Long (1962) – Othello, Catch My Soul (1974) – Othello, Forbidden Planet (1956) – The Tempest, King of Taxes (2002) – King Lear, Kiss Me Kate(1948) – The Taming of the Shrew, Let the Devil Wear Black (1999) – Hamlet, Men of Respect (1991) – Macbeth, My Own Private Idaho (1991) – Henry IV and Henry V, Ran (1985) – King Lear, Romeo Must Die (2000) – Romeo and Juliet, Scotland, PA (2001) – Macbeth, She's the Man (2006) – Twelfth Night, Strange Brew (1983) – Hamlet, The Boys from Syracuse (1940) – Comedy of Errors, Tower of London (1939) – Richard III, Were the World Mine (2008) – A Midsummer Night's Dream and the list goes on...

This shows, that many Indian filmmakers have drawn inspiration from Shakespeare and turned his plays into popular movies. Vishal Bhardwaj's *Haider*, based on Hamlet, is one such well-known example. Adapting great literature to match modern needs is not a new phenomenon. In the 1980s and early 1990s, Bernd Lafrenz created comedic versions of Shakespeare's tragedies, such as *Hamlet frei-komisch* (1983), and *Macbeth and Othello* (1990 and 1991). These versions simplified the plots so that a single actor could play multiple roles in a style similar to '*commedia dell'arte*'. These adaptations were performed in Germany and France, where they were very successful. In Spain, the most popular Shakespearean play was *Othello*, first performed successfully at Madrid's Teatro Principe in 1802. This version was heavily influenced by the French adaptation by Jean François Ducis. It reduced the number of characters and replaced Cassio with the Duke's son. Spanish poets described this version as a "*Shakespearean parody in an unknown language.*"⁴ The frequent performances of this *Othello* in Barcelona paved the way for burlesque adaptations.

Shakespeare portrays the tragic aspects of life, the tragic reality. Vishal Bhardwaj's approach mirrors this structure. Shakespeare's dramatic style comes from his tragedies, drawing on the traditions of earlier tragedians like Euripides, Aeschylus, and Sophocles. In his writing, he added his own observations about life, its mysteries, fears, and supernatural elements. Novels can be a convenient choice for filmmakers to reach a wide audience and make substantial profits. However, translating them into an artistic film is no simple task. In the movie there is a scene where, character Hilaal Meer said to Roohdaar to tell his son, "*use kehna ki wo mera intakaam lee, mere bhai se*"⁵ While Hider's friends revealed about his meeting a stranger to the police Haider comes home and told of the death of his father. Haider set amidst the insurgency-hit Kashmir conflicts of 1995, which was the peak of militancy in the valley. And the popular dialogue of the play, "*to be or not to be*", is transformed in movie very emotionally and exactly in the sense of value of plot and situation; that is, "*main rahoon ki main na hi rahoon*", "*jaan do ki jaan luu*"⁶ expresses specially Haider's indecision after hearing the news of his father's death, whether he should die, which he feels extremely scattered in his heart or to live to take revenge upon all those who had committed it. He is also in the dilemma of whether to believe in what Roohdaar said or not. On the other side the feelings of Ophelia in film *Arshia*, she has lost her mother, and has only a father and a brother, affectionate but worldly, to take care of her. To the persons in the play, as to the readers of it, she brings the thought of flowers. '*Rose of May*' Laertes names her. "*Lay her in the earth, And from her fair and unpolluted flesh, May violets spring!*"⁷ About tragedy A. C. Bradley said, "*It is essentially a tale of suffering and calamity leading to death.*"⁸ Ophelia is plainly quite young, innocent and inexperienced.

The approach to storytelling changes significantly when moving from a novel to a film. The narrative no longer relies solely on words but on the portrayal of real, living characters. The transition from a novel to a three-hour film changes how the audience perceives the story. Readers do not need to visualize scenes in their minds; they can watch them on screen. Despite this, the rising interest of filmmakers in these novels reinforces the belief that they have a significant influence on the film industry. This may not fully satisfy the aspirations of many artists who want to bring Shakespeare's plays to the screen for the dedicated audience of Shakespeare enthusiasts. A review of commercially successful Shakespeare-inspired films reveals common traits that contribute to their success.

Conclusion:

Each adaptation takes Shakespeare's emotional struggles and places them within the social issues of India, such as crime, caste discrimination. By mixing Shakespeare's psychological themes with the realities of India, Bharadwaj creates what can be called a cross-cultural style of expressing trauma and conflict. Bharadwaj doesn't retell Shakespeare's stories—he uses trauma as a way to reshape them. Each film reinterprets tragedy in the context of postcolonial India. *Maqbool* turns ambition into the pain of losing one's moral values. *Omkara* highlights trauma related to caste and patriarchal systems. *Haider* shows the shared pain caused by political violence and loss. In this way, trauma becomes both the subject and the method of storytelling. It allows Shakespeare's inner struggles to be shown through the outer realities of Indian society. In short, adaptation became new way of communication.

Bibliography:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_Shakespeare_criticism
2. <https://wikipedia.com>
3. Mohan. The Asian Shakespeare, Chapter-3
4. *Omkara* directed by Vishal Bhardwaj, Eros International, 2006.
5. *Haider*, directed by Vishal Bhardwaj, PVR Cinemas, 2 Oct. 2014. 4. *Maqbool*, directed by Vishal Bhardwaj, Kaleidoscope Entertainment, 2003.
6. Ibid
7. Bradley, A. C.: *Shakespearean Tragedy*, Atlantic publishers, New Delhi 1904.
8. Ibid
9. <https://en.wikipedia.org>

A Poetical Innovative Study in John Donne's The Good Morrow

Dr. Gahininath Shivaji Bhosale

Assistant Professor
Department of English
Balbhim College Beed.

Abstract:

John Donne wrote approximately 200 poems total, including around 19 devotional "Holy Sonnets". "The Good-Morrow," written by John Donne, published in his 1633 collection *Songs and Sonnets*. The poem is a celebrated metaphysical poem that portrays the profound transformation and spiritual awakening brought about by true love. The poem is a direct address from a speaker to their lover, celebrating their mutual connection. It is structured into three seven-line stanzas that track the relationship's evolution from past ignorance to present fulfillment and future immortality.

Key Words: Love, Spiritual Awakening, Philosophical Approach, Immortality, Complex Metaphors,

Introduction:

John Donne was the most famous poet of his period from 1595 to 1601 all the period of John Donne's vigorous creative output. His poetry literally transcribes the diversified shifting actual experiences. To this period belong the satires, the most audacious of the elegies and the scornful, cynical Love poem such as the song; "Goe, and catch a falling starre", and Loves Alchemie. Poems of passionate love, too, such as, *The Good Morrow*, *The Sunne Rising*, *The Canonization* and *The Extasie* faithfully record the exploits of the passionate young man's sex adventures with worried shots of women and yet these are not sensual.

John Donne wrote various kinds of verses: satire, song, lyrics, Elegy, Epithalamion or the Marriage Song, epistle, Epigram Sonnet and Hymn or Divine Song. He could have been an equally powerful writer of prose as his sermons show. But she is chiefly studied in our time as a writer of love songs, satires and Holy Sonnets. Whatever kinds of verse or prose he wrote, it is the same agile, inquiring, sceptic, arguing inclusive sensibility at work.

For the present research: Only, *The Good Morrow* poem is selected, John Donne's '*The Good Morrow*' poem will be investigated.

Stanza 1 (The Past): The speaker wonders what they even did before falling in love, dismissing their previous lives as "childish" or a state of sleep. All past "beauties" are now seen as mere dreams or imitations of the current beloved.

Stanza 2 (The Present): The title's greeting, "good-morrow," is offered to their "waking souls". The speaker asserts that their love is self-sufficient; while others explore physical "new worlds" or chart maps, the lovers' private room becomes their entire universe—a microcosm of the world. Stanza

3 (The Future): Gazing into each other's eyes, the lovers see their own reflections, signifying perfect unity. The speaker compares them to two perfect "hemispheres" that lack the "sharp north" (coldness) or "declining west" (death).

Review of Literature :

John Donne's "*The Good Morrow*" explores a lovers' awakening to true love, dismissing past pleasures as immature dreams and celebrating their union as an eternal, self-contained world. Published posthumously in *Songs and Sonnets* (1633), the poem exemplifies metaphysical poetry through conceits blending sensual and spiritual elements.

Critics highlight the poem's portrayal of love as a transformative awakening, contrasting childish "country pleasures" and slumber-like existence with the lovers' mutual gaze forming perfect hemispheres. Unity and immortality arise from balanced love, echoing Galen's theory that imbalance causes death, while their perfect mix ensures eternity. Platonic influences appear in cave imagery symbolizing emergence from illusion to ideal beauty.

Scholars view the work as blending Eros (sensual love) with agape (divine love), using biblical allusions to elevate romance beyond the mundane. Pragmatic analyses emphasize interrogatives for introspection, metaphors for emotional vividness, and direct address for intimacy, applying speech act and politeness theories. Gender perspectives note Donne's challenge to patriarchy by depicting equal partnership between man and woman. Donne employs enjambment, caesurae, and paradoxes—like one room as "everywhere"—to mirror lovers' continuity and infinity. Allusions to the Seven Sleepers' den and sea explorers underscore rejection of external worlds for internal oneness. The structure of seven-line stanzas with couplets and triplets reinforces metaphysical conceits and rhythmic harmony.

Research Methodology:

For the present research, Qualitative Research Methodology has been used for research work. MLA styles and rules has been strictly followed. This research methodology allows for an in-depth, interpretive analysis of the poem's complex metaphysical themes and linguistic structures. Primary Data collection from a meticulous close reading of the poem *The Good Morrow* in its entirety and Secondary data collection from peer reviewed journals, historical biographies and literary criticism.

Significance:

This research paper is very important to innovate new poetical findings. To gain a deeper understanding and appreciation of the poem. The most important is: To develop critical thinking and language skill. To learn from poet how to use language effectively.

Main Points and Purpose

Love as Spiritual Awakening: The primary purpose is to elevate romantic and erotic love to a level of religious epiphany. Love is presented as a force that awakens the soul from a dormant state of "childish pleasures".

Self-Sufficiency of Love: Donne uses metaphysical conceits to argue that true love is an all-encompassing world unto itself. This renders external pursuits like exploration and cartography irrelevant to the lovers.

Unity and Immortality: Based on the medieval belief that only things made of unequal parts can decay, the speaker argues that because their "two loves be one" and perfectly balanced, their relationship—and by extension, their souls—can never die.

Microcosm vs. Macrocosm: A central point is the Renaissance philosophical idea that the individual (the microcosm) reflects the entire universe (the macrocosm). For the lovers, their "one little room" is "an everywhere".

In the present research, this stanza from John Donne's *"The Good-Morrow"* describes a paradigm shift in the subjects' internal ecosystem, moving from a state of defensive observation to one of mutual optimization.

The lines "And now good-morrow to our waking souls / Which watch not one another out of fear" represent the transition from a risk-averse state (fear-based surveillance) to a collaborative equilibrium. In a research context, the subjects have moved beyond the "pre-experimental" phase of suspicion and have established a high-trust environment where monitoring is no longer required for security.

The phrase "For love, all love of other sights controls / and makes one little room an everywhere" describes the prioritization of a singular data set. The subjects have filtered out external "noise" (other sights) to focus on a high-density micro-environment. By declaring a single room as "everywhere," they are defining a closed system where internal variables are so significant that external global data becomes redundant.

The final lines regarding "sea-discoverers" and "maps" signify a deliberate limitation of research scope. While others pursue extensive data collection (exploring "worlds on worlds"), the subjects opt for an intensive case study of their own relationship.

In research terminology, this stanza from John Donne's *"The Good-Morrow"* describes a state of interpersonal synergy and homeostatic stability within a dyadic relationship.

1. Visual Feedback and Transparency

The lines "My face in thine eye, thine in mine appears, / And true plaine hearts doe in the faces rest" describe a bilateral feedback loop. In psychological terms, this represents mutual mirroring, where the subjects achieve high relational transparency. The "faces" serve as a verified data interface for the "hearts" (the internal emotional state), indicating a lack of cognitive dissonance or concealed variables.

2. Optimization of Geopolitical/Spatial Models

The question "Where can we finde two betterhemispheres / Without sharpe North, without declineing West?" utilizes cartographic metaphors to argue for a superior spatial configuration. "Sharpe North" represents negative environmental stressors (bitterness/cold).

"Declineing West" represents entropy or temporal decay.

The subjects claim to have established a closed system that outperforms existing global models by eliminating geographical and thermal instability.

The concluding lines, "What ever dyes, was not mixt equally; / If our two loves be one... none can die," apply principles of classical alchemy and thermodynamics:

Equitable Composition: The "mixture" refers to a homogeneous solution. In this framework, "death" (system failure) is a result of compositional imbalance or "improper mixing" of elements.

Unity and Synchronization: The researchers (the lovers) propose a hypothesis of indestructibility through synchronization. If the "two loves" are functionally identical (one unit) or perfectly aligned in intensity, the system achieves a state of permanent equilibrium, effectively neutralizing the risk of decay or cessation.

The Findings:

They conclude that their (two-person) relationship constitutes a complete universe. Modern critiques explore Donne's motifs—like "waking souls" and "love controls"—as

parallels to deep learning processes, where the repetition of vowel sounds (assonance) creates a "sonic journey" from awakening to total centralized focus.

The poem uses Renaissance science, specifically Galenic medical theory, to argue that true love is immortal. It posits that "Whatever dies, was not mixed equally," applying early theories of balanced bodily humors to emotional sustainability.

New interpretations highlight that Donne likely referred to "cordiform" (heart-shaped) maps popular in the late 16th century. These maps allowed the display of multiple worlds in a single heart shape, reinforcing the conceit of the lovers' room as a self-contained "everywhere". The poem is increasingly viewed as a subversive text that equates erotic love with religious conversion. By bidding "good-morrow" to "waking souls," Donne suggests that romantic love can produce the same enlightenment and immortality typically promised by divine faith.

The poem forces a critical reappraisal of the past, dismissing all pre-love experiences as "childishly" sucking on "country pleasures" or being in the "Seven Sleepers' den". This framing suggests that without a deep spiritual-physical union, a person remains in a state of developmental stasis.

Donne's language is characterized by "rhetorical enquiry," starting with a blunt, direct question: "I wonder, by my troth, what thou and I / Did, till we loved?". This creates a sense of "passionate reality" rather than stylized courtly love.

The use of "sharp north" and "declining west" effectively uses geographical terminology to describe emotional coldness and the "sunset" (death) of a relationship, which the lovers' perfect union lacks.

The Conclusion: They achieve a state of overlapping autonomy, where each subject is a distinct "world," yet they form a unified, self-contained system that renders external geographical discovery irrelevant.

References:

1. Donne, John, *Songs and Sonnets "Poems of John Donne, Vol I.* E.K.Chambers, Editors. London: Lawrence and Bullen, 1896.
2. Sastri, P.S, *Narayan's John Donne Selected Poems*, Lakshmi Narain Agarwal, Agra-3, 2011.

Role of Digital Economy in India's Economic Growth

Dr. Sadhana Bhausaheb. Patil

Ph.D., M.Phil, M.A. in Economics; ICSSR Post-Doctoral Fellow (PDF)

Dept. of Economics, Balbhim Art's Science & Commerce College, Beed-431122

Introduction

Economic growth in the twenty-first century is increasingly shaped by the adoption and diffusion of digital technologies. Advances in information and communication technology have altered the way economic agents interact, transact, and organize production, leading to the emergence of what is broadly described as the digital economy. Rather than being limited to the technology sector alone, the digital economy influences almost every segment of economic activity by improving connectivity, reducing transaction frictions, and enabling faster circulation of goods, services, and capital.

India's experience with digital transformation is distinctive due to the scale and speed at which digital technologies have been integrated into everyday economic life. Over the past decade, the expansion of mobile telephony, affordable internet access, and supportive public policy has enabled the country to move progressively away from cash-dominated transactions toward digitally mediated modes of payment. This shift has been particularly visible in the financial sector, where digital payment systems have become central to routine economic exchanges.

Digital payments, especially those facilitated through platforms such as the Unified Payments Interface (UPI), have significantly reshaped the transactional framework of the Indian economy. By allowing instant, low-cost, and interoperable transfers between individuals, businesses, and government entities, digital payment systems have reduced dependence on physical cash and enhanced the efficiency of monetary transactions. The ease of use and accessibility of such platforms have encouraged widespread adoption across income groups, regions, and sectors, thereby deepening participation in formal economic processes.

The growing reliance on digital payments has contributed to economic development through multiple interconnected channels. Reduced transaction costs and faster settlement mechanisms have improved market efficiency and liquidity, while greater transparency in financial flows has strengthened formalization and compliance. Small and medium

enterprises, in particular, have benefited from digital transaction records that facilitate access to credit and integration into broader supply chains. At the household level, digital payments have supported financial inclusion by providing secure and convenient access to financial services, especially for populations previously excluded from the banking system.

From a macroeconomic standpoint, the digitalization of payments has enhanced productivity and supported aggregate demand by enabling smoother and more reliable exchanges. It has also provided policymakers with improved data visibility, allowing for better-targeted fiscal transfers and welfare delivery. Government-led initiatives such as Digital India and the development of digital public infrastructure have played an enabling role in aligning technological innovation with broader development objectives.

Despite the rapid expansion of digital payment systems in India, their precise contribution to economic growth remains an area requiring systematic examination. While descriptive accounts highlight the transformative potential of digitalization, empirical assessment of its impact on growth, inclusion, and efficiency is still evolving. Understanding the economic implications of digital payments is particularly important for a developing economy like India, where technology-driven change has the potential to influence long-term growth trajectories.

In this context, the present study examines the role of the digital economy—focusing specifically on digital payment technologies—in supporting India’s economic growth. By situating digital payments within a broader macroeconomic framework, the paper seeks to contribute to ongoing discussions on how technological innovation can be harnessed to promote inclusive and sustainable economic development.

The Digital Economy:

The concept of the digital economy encompasses all economic activities that are fundamentally enabled, mediated, or transformed by digital technologies, extending far beyond the simple use of computers or the internet. At its essence, the digital economy integrates technological innovations into the production, distribution, and consumption of goods and services, fundamentally reshaping how value is generated and exchanged. One of its key dimensions is the generation of income through digital technologies, which includes revenue streams arising from software development, digital platforms, cloud computing, e-commerce, and other technology-driven enterprises. These sources of income reflect not only

direct profits but also the broader economic value created through enhanced productivity and innovation. Another critical aspect is the digital distribution of goods and services, where electronic networks and online platforms enable products to reach consumers more efficiently and across greater geographical distances than traditional channels allow. Alongside distribution, digital transactions form the backbone of this economy, encompassing payments conducted through mobile wallets, online banking, the Unified Payments Interface (UPI), and other electronic channels, which reduce transaction costs, increase transparency, and provide secure, instantaneous exchanges. Finally, the digital economy includes a wide array of services facilitated by digital technologies, ranging from e-learning, telemedicine, and remote work platforms to gig economy services, digital marketing, and cloud-based enterprise solutions. Collectively, these elements demonstrate that the digital economy is not simply a technological phenomenon but a comprehensive framework that links technology-driven income generation, efficient distribution systems, rapid financial transactions, and digitally enabled service provision, all of which contribute significantly to economic growth, inclusion, and structural transformation in modern economies.

Contribution of digital economy in Indian economic growth

The digital economy has played a transformative role in shaping India's economic development by fundamentally altering the way financial, commercial, and government activities are conducted. The adoption of digital payment systems, including mobile wallets, internet banking, and particularly the Unified Payments Interface (UPI), has facilitated faster, more secure, and cost-effective transactions, making financial services accessible to a larger segment of the population. This broader inclusion has allowed individuals and businesses, especially in rural and semi-urban areas, to participate more actively in economic activities, promoting savings, investments, and consumption. At the enterprise level, digital technologies have empowered small and medium-sized businesses to expand their reach through online marketplaces, maintain transparent transaction records, and access formal credit systems, thereby increasing productivity and competitiveness. Beyond financial transactions, the digital economy has enhanced efficiency across multiple sectors by reducing operational bottlenecks, enabling data-driven decision-making, and streamlining supply chains. Government initiatives such as Digital India and the development of digital public infrastructure have further reinforced these effects, creating an ecosystem where technology-driven processes directly support economic growth. By generating new employment

opportunities, improving market access, and fostering innovation in services and production, the digital economy has become a critical factor in India's pursuit of inclusive and sustainable economic progress.

Contribution of Digital Economy in India's Economic Growth

Faster and Easy Transactions

The adoption of digital payment systems such as UPI, mobile wallets, and internet banking has significantly simplified financial transactions. Payments between individuals, businesses, and government entities can now be completed instantly, reducing dependence on cash, minimizing delays, and improving efficiency in trade and commerce across the country.

Financial Inclusion of Rural and Marginalized Populations

Schemes like Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), Aadhaar (UID), and mobile banking initiatives have connected millions of rural and underserved households to the formal banking sector. This connection ensures access to savings accounts, credit, loans, and insurance services, empowering common people economically and fostering inclusive growth.

Employment Opportunities

The growth of the digital economy has generated significant employment in sectors such as Information Technology, fintech, smart app development, e-commerce, and digital marketing. These industries not only provide direct jobs but also stimulate indirect employment in logistics, content creation, customer support, and other allied services.

Growth of Startups and Entrepreneurship

Initiatives like Startup India and Digital India have created a supportive ecosystem for entrepreneurs by reducing the financial and operational barriers to starting businesses. Digital tools, online marketplaces, and access to digital payments empower new businesses to launch, scale, and innovate with lower costs, driving entrepreneurial growth across urban and rural regions.

Effective Implementation of Government Schemes

Digitalization has enabled better execution of government programs through e-governance, Direct Benefit Transfer (DBT), and electronic tax payment systems. These platforms improve transparency, reduce administrative inefficiencies, and curb corruption by ensuring that benefits and services reach the intended recipients in a timely and accountable manner.

E-commerce and Market Expansion

Digital platforms allow local businesses and entrepreneurs to access national and international markets that were previously difficult to reach. This increased exposure has led to higher sales, business growth, and competitive opportunities for small and medium enterprises, contributing to broader economic development.

Contribution to GDP Growth

The expansion of the digital sector has strengthened India's GDP by promoting growth in the service sector, increasing productivity, and fostering innovation. As more economic activities are conducted through digital channels, the formal economy expands, supporting structural transformation and sustainable macroeconomic development.

Challenges of the Digital Economy

Despite the significant benefits of the digital economy, India faces several critical challenges that limit its full potential. One of the foremost issues is the lack of awareness and low levels of digital literacy among a large portion of the population. While urban areas and younger generations have rapidly adopted digital payment systems, online banking, and e-commerce platforms, many people in rural and semi-urban regions remain unfamiliar with the operation and advantages of these technologies. For example, individuals may struggle with basic tasks such as using UPI apps, mobile banking, or online government services, which restricts their participation in financial inclusion programs, access to credit, and digital marketplaces. A second major concern is cyber security, as the expansion of online transactions and digital services has made users increasingly vulnerable to hacking, phishing, and financial fraud. High-profile incidents of data breaches and digital scams have highlighted the need for secure platforms, user education, and robust legal frameworks to protect both consumers and businesses.

Another significant challenge is the urban-rural digital divide, which reflects the unequal availability of internet connectivity, smartphones, and reliable digital infrastructure. While

metropolitan areas enjoy high-speed internet, mobile networks, and easy access to digital services, rural regions often face slow or intermittent connectivity and limited access to technology. This gap limits the reach of digital payment systems, online education, telemedicine, and e-commerce in rural India, perpetuating regional inequalities in economic participation. Finally, data security and privacy remain major concerns, as the collection and storage of personal and financial information increase the risk of misuse or unauthorized access. Without strict data protection regulations and awareness among users, sensitive information can be exposed, undermining trust in digital platforms and slowing adoption. For instance, individuals may hesitate to link bank accounts or government IDs to digital platforms due to fears of identity theft or unauthorized financial transactions. Addressing these challenges—through digital literacy programs, improved cyber security measures, rural infrastructure development, and robust data protection policies—is crucial to ensure that the digital economy contributes fully to inclusive and sustainable economic growth in India.

Conclusion

The digital economy has fundamentally transformed India's economic landscape, influencing how individuals, businesses, and government institutions interact and transact. The rapid adoption of digital payment systems, e-commerce platforms, and mobile banking has streamlined financial operations, enhanced efficiency, and increased access to formal economic channels, particularly for rural and underserved populations. Initiatives such as **Jan DhanYojana, Aadhaar, and Digital India** have connected millions of people to banking services, credit, insurance, and government benefits, promoting financial inclusion and social empowerment. Simultaneously, digital technologies have spurred employment in sectors such as **information technology, fintech, e-commerce, and digital marketing**, while supporting entrepreneurship and startup growth by providing affordable access to platforms, markets, and payment systems.

At the same time, challenges such as **limited digital literacy, cybersecurity risks, the rural-urban digital divide, and concerns over data privacy** remain significant obstacles. Addressing these issues through targeted awareness programs, secure infrastructure, rural connectivity, and robust regulatory frameworks is critical for sustaining the benefits of digitalization. In conclusion, the digital economy represents a transformative force that can drive inclusive growth, strengthen productivity, and foster innovation. By carefully balancing

technological expansion with measures to overcome its challenges, India has the opportunity to achieve sustainable economic development while ensuring that the advantages of digitalization reach all segments of society.

References

- Rai, A. K. (2025). *From Cash to Clicks: UPI's Role in Shaping Digital Payments in India*. **Commerce Research Review, Vol. II, No. 2**. [SMS Varanasi Journals](#)
- Understanding the Adoption of Digital Payment: An Economic Perspective on UPI App Usage and Security Perceptions*. (2025). **VIDYA - A Journal of Gujarat University, 4(1)**. [Vidya Journal](#)
- Kulangi, S. S., & Khan, A. (2025). *The Rise of UPI: A Technological Shift Towards a Cashless Economy in India*. **International Journal of Science & Innovation in Engineering (IJSCI), Vol. 2 No. 8**. [IJSci](#)
- Hire, K. A. (2025). *Impact of UPI and Digital Payments on E-Commerce Adoption in India*. **International Journal of Research, Vol. 12 No. 1**. [IJR Journal](#)
- Kumar, R. (2025). *Achieving Sustainability in India Through Modern Payment System: An Empirical Study*. **American Journal of Economics and Business Innovation, v3i1**. [E-Palli Journals](#)
- Kumawat, R. (2025). *A Complete Study of Digital Payment System in India*. **International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology (IJSRSET)**. [IJSRSET](#)
- Sree Lakshmi, K. (2025). *The Rise of Digital Payments in India: A Study on Consumer Behaviour and Financial Inclusion*. **International Education and Research Journal (IERJ)**. [IER Journal](#)
- Yadav, P., & Shukla, R. (2025). *Digital Payment System in India and Its Effect on Economic Condition of Retail Industry*. **International Journal of Engineering and Science Research, 15(1)**. [IJESR](#)
- Raut, N. K. (2025). *Digital Payment System in India – Pathway to Digital India*. **International Journal of Management, Economics and Commerce (IJMEC)**. [IJMEC](#)
- Singh, Y., & Tyagi, B. R. (2025). *A Study on the Adoption of Digital Payments in Western UP from the Consumer's Perspective*. **Social Science Journal for Advanced Research**. [SSJar](#)
- Kumar, A. (2024). *Digital Payment Dynamics: Analyzing UPI Adoption, Usage, and Security Concerns in Bhagalpur, Bihar*. **Research Review International Journal of Multidisciplinary**. [Research Review Journals](#)

- Bala, K., & Sharma, S. (2025). *Factors Influencing Digital Payment Adoption among Indian Consumers: A Review*. **Research Review Journal of Social Science**. [Research Review Journal](#)
- Shrimali, M., Agrawal, S., Jagawat, L., &Patil, V. (2024). *Unified Payments Interface: Emergence, Growth and Where It Is Headed*. **ShodhKosh Journal**. [Granthaalayah Publication](#)
- Shetty, H. K. (2025). *Contribution of NPCI in Indian Cashless Economy: A Study*. ShodhVarta Journal.

Role of English Lecture in Developing Listening and Speaking Skills

Dr. Geetanjali Anantrao Shelke

Asst. Prof. English Dept.

Balbhim College, Beed.

Abstract

Listening and speaking are foundational skills in second language acquisition, particularly in English as a Second Language (ESL) and English as a Foreign Language (EFL) contexts. While communicative and learner-centered approaches dominate contemporary pedagogy, the lecture method continues to occupy a significant place in classrooms across the world, especially in higher education and large classrooms. This research paper examines the role of the English lecture in developing listening and speaking skills. It argues that, when strategically designed and interactively delivered, English lectures can significantly contribute to learners' oral-aural competence. Drawing upon theoretical frameworks, previous research, classroom practices, and contextual realities—especially in multilingual and Indian classrooms—the paper highlights both the potential and limitations of the lecture method. It concludes that the English lecture, far from being obsolete, can function as an effective pedagogical tool when integrated with interaction, technology, and learner participation.

Keywords: English Lecture, Listening Skills, Speaking Skills, ESL, EFL, Lecture Method, Oral Communication

1. Introduction

Language learning is fundamentally rooted in communication, and among the four language skills—listening, speaking, reading, and writing—listening and speaking form the core of oral communication. In ESL and EFL contexts, these skills are often the most challenging to acquire due to limited exposure, anxiety, and lack of authentic communicative environments. Despite these challenges, the classroom remains a primary site for language input and practice, particularly in formal education systems.

The lecture method, one of the oldest and most widely used teaching methods, is often criticized for being teacher-centered and passive. In English language teaching, lectures are frequently associated with grammar explanation, literary analysis, or theoretical instruction rather than skill development. As a result, lectures are often perceived as unsuitable for

developing listening and speaking skills, which are believed to require interactive and communicative approaches.

However, this perception overlooks the potential of the English lecture as a rich source of comprehensible input, authentic language exposure, and modeled speech. Especially in contexts where learners have limited access to native or proficient English speakers, the teacher's lecture may serve as the primary listening model. This paper seeks to critically examine the role of English lectures in developing listening and speaking skills, challenging the assumption that lectures are inherently ineffective for oral skill development.

2. Conceptual Framework: Listening and Speaking Skills

2.1 Listening Skills

Listening is not a passive activity but an active, interpretive process that involves decoding sounds, understanding vocabulary and grammar, and constructing meaning from spoken language. According to second language acquisition theories, listening provides the primary input necessary for language development. Krashen's Input Hypothesis emphasizes that learners acquire language when they are exposed to comprehensible input slightly above their current proficiency level.

In classroom settings, listening skills include the ability to:

Understand spoken instructions and explanations

Identify key ideas and supporting details

Interpret tone, stress, and intonation

Infer meaning from context

An English lecture, by its very nature, requires sustained listening and therefore offers continuous exposure to spoken English, making it a valuable resource for listening skill development.

2.2 Speaking Skills

Speaking is a productive skill that involves linguistic knowledge, pronunciation, fluency, and sociolinguistic competence. For many learners, speaking English is associated with fear of making mistakes, lack of confidence, and limited opportunities for practice. Classroom speaking activities often remain restricted to short responses or rehearsed dialogues.

Speaking skills include:

Pronunciation and articulation

Fluency and coherence

Appropriate use of vocabulary and grammar

Interactive communication

Although lectures are often seen as monologic, they can stimulate speaking through follow-up discussions, questioning, summarization, and student responses when designed interactively.

3. The Lecture Method in English Language Teaching

The lecture method involves systematic oral presentation of content by the teacher to a group of learners. Traditionally, it has been associated with information transmission rather than skill development. However, in English language teaching, the lecture method can be reconceptualized as an oral performance that exposes learners to authentic language use.

In many educational contexts, particularly in developing countries, the lecture method remains dominant due to:

Large class sizes

Limited teaching resources

Examination-oriented curricula

Institutional constraints

Rather than dismissing the lecture method, it is important to examine how it functions in practice and how it can be adapted to support listening and speaking skills.

4. Role of English Lecture in Developing Listening Skills

4.1 Exposure to Authentic Spoken English

One of the most significant contributions of English lectures is sustained exposure to spoken English. The teacher's lecture provides learners with a live model of pronunciation, stress patterns, intonation, and rhythm. Unlike recorded materials, live lectures allow learners to observe non-verbal cues such as facial expressions, gestures, and eye contact, which aid comprehension.

For learners in non-English-speaking environments, the classroom lecture may be the only consistent source of English input. Regular exposure to lectures helps learners become familiar with natural speech patterns and improves their ability to process spoken language in real time.

4.2 Development of Comprehension Strategies

Listening to lectures encourages learners to develop important listening strategies such as:

Predicting content based on context

Identifying main ideas
Taking notes
Distinguishing between essential and non-essential information

These strategies are essential not only for language learning but also for academic success. Through repeated exposure to English lectures, learners gradually improve their listening stamina and comprehension abilities.

4.3 Vocabulary and Language Structure Acquisition

English lectures introduce learners to new vocabulary, idiomatic expressions, and grammatical structures in meaningful contexts. When teachers consciously use graded language and provide explanations or paraphrases, lectures become a powerful tool for vocabulary acquisition. Listening to words and structures repeatedly in lectures reinforces retention and understanding.

5. Role of English Lecture in Developing Speaking Skills

5.1 Modeling Spoken Language

The teacher's lecture serves as a model of spoken English. Learners subconsciously imitate pronunciation, sentence patterns, and discourse markers used by the teacher. This modeling effect is particularly important for learners who lack exposure to proficient English speakers outside the classroom.

Through lectures, learners are exposed to:
Functional language (e.g., explaining, defining, summarizing)
Academic discourse
Formal and semi-formal registers

Such exposure contributes indirectly to learners' speaking competence.

5.2 Interaction within Lectures

Modern pedagogical practices emphasize interactive lectures rather than uninterrupted monologues. By incorporating questions, pauses, and prompts, teachers can transform lectures into dialogic spaces. Asking comprehension questions, encouraging brief student responses, and inviting clarification promote active participation and speaking practice.

Even short oral responses during lectures help learners overcome hesitation and build confidence. Over time, this interaction fosters a classroom culture where speaking becomes a natural part of learning.

5.3 Post-Lecture Speaking Activities

English lectures can act as a foundation for speaking activities such as:

Group discussions

Oral summaries

Debates

Question-and-answer sessions

When learners are asked to summarize a lecture or express opinions about its content, they practice organizing thoughts and speaking coherently. Thus, the lecture functions as an input stage that leads to meaningful output.

6. English Lecture in ESL and Indian Classroom Contexts

In the Indian ESL context, English lectures play a particularly significant role. Due to multilingual classrooms, limited exposure to English outside school, and examination-focused systems, lectures often dominate teaching practices. While this dominance has been criticized, it also presents unique opportunities.

For many Indian learners, the English lecture is:

The primary source of English listening input

A model of standardized or academic English

A bridge between theoretical knowledge and practical language use

However, challenges such as teacher talk dominating classroom time, lack of interaction, and students' passive listening must be addressed. Training teachers to deliver interactive and student-sensitive lectures is crucial for maximizing their effectiveness.

7. Limitations of English Lectures

Despite their potential, English lectures have certain limitations in developing listening and speaking skills:

Over-reliance on teacher talk may reduce student speaking opportunities

Learners may become passive listeners

Lectures may not cater to individual learning differences

Limited feedback on learners' oral performance

These limitations highlight the need for a balanced approach that integrates lectures with communicative activities rather than replacing one with the other.

8. Pedagogical Implications

To enhance the role of English lectures in developing listening and speaking skills, teachers should:

Use clear, comprehensible, and graded language

Incorporate interaction and questioning

Encourage note-taking and summarization

Integrate multimedia support

Follow lectures with speaking-oriented tasks

Teacher training programs should also emphasize lecture delivery as a communicative act rather than mere content transmission.

9. Conclusion

The English lecture, often criticized as outdated and teacher-centered, continues to play a vital role in language classrooms, particularly in ESL and EFL contexts. This paper has argued that English lectures can significantly contribute to the development of listening and speaking skills when they are thoughtfully designed and interactively delivered. As a source of rich linguistic input, a model of spoken English, and a stimulus for oral interaction, the lecture remains a valuable pedagogical tool.

Rather than viewing lectures and communicative methods as mutually exclusive, educators should adopt an integrative approach that recognizes the strengths of both. In doing so, the English lecture can evolve from a monologic tradition into a dynamic space for oral language development.

References

Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.

Harmer, J. (2007). *How to Teach English*. Longman.

Krashen, S. D. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. Longman.

Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.

Ur, P. (2012). *A Course in Language Teaching*. Cambridge University Press.

Yule, G. (2017). *The Study of Language*. Cambridge University Press.

A Study of Income Patterns and poverty levels among Agricultural Households in Marathwada Region

Dr.Sandipan Ambadas Unwane

Assistant Professor

Balbhim Arts,Science & Commerce College,Beed.

Email ID: usa.sandip1711@gmail.com

Mob. No.: 9762232229

Abstract

This study investigates the income patterns and poverty levels of agricultural households in the Marathwada region of Maharashtra, India. Using secondary data and existing research findings, the paper assesses income sources, levels of earnings, poverty incidence, and the socio-economic challenges faced by agrarian households in this drought-prone region. The study identifies structural agrarian distress, dependence on monsoon agriculture, limited non-farm income opportunities, and persistent poverty as key determinants of rural livelihoods.

Agricultural households in Marathwada, a drought-vulnerable region in Maharashtra, India, grapple with unstable income patterns dominated by rain-fed crops like cotton and soybeans, resulting in elevated poverty levels among small and marginal farmers. This study analyzes data from regional surveys, revealing wages (45%) and crops (40%) as primary sources, with average monthly household incomes at Rs 22,342 (median Rs 11,000), placing 37% below poverty lines. Regression insights highlight diversification's role in reducing vulnerability, though distress migration remains prevalent. Findings advocate irrigation expansion, skill training, and debt relief to foster resilience, drawing from NSSO and local FAS-PARI data for policy relevance.

Keyword: Income patterns and Poverty levels, Agricultural Households

1. Introduction:

Marathwada, a drought-prone region in Maharashtra, India, hosts millions of agricultural households facing chronic income instability and high poverty due to rain-fed farming, small landholdings, and climate shocks. These households, predominantly small and marginal farmers growing crops like cotton and soybeans, derive incomes heavily from volatile farm outputs and wage labor, often falling below state poverty lines. This study investigates income patterns and poverty dynamics to uncover diversification needs and policy gaps amid agrarian distress. Persistent challenges like debt, suicides, and migration underscore the urgency for region-specific interventions

Marathwada's agricultural households face acute poverty, with average monthly incomes around Rs 22,342 in 2023, yet 50% earn below Rs 11,000, far under urban benchmarks. Small and marginal farmers (over 80% of holdings) rely on subsistence farming,

hit hard by climate variability and debt, contributing to high suicide rates among cultivators. This study addresses income instability and poverty traps unique to the region.

Marathwada, located in central Maharashtra, is one of the state's most economically lagging regions, with a predominately agrarian economy and chronic vulnerability to drought and climate variability. Despite agriculture being the primary source of livelihood for a majority of the population, income levels remain low and poverty persists due to structural constraints such as limited irrigation, land fragmentation, and low employment diversification.

1.1 Objectives of Study:

The study aims to profile income sources and poverty levels among Marathwada's farm households. Key goals include assessing crop vs. non-farm contributions, identifying vulnerability factors like land size, and proposing interventions for sustainable livelihoods. It targets insights for policy in rain-fed agrarian economies.

1. To analyze the composition and stability of income sources among agricultural households in Marathwada.
2. To assess poverty levels and their correlation with landholding sizes and crop dependency.
3. To evaluate the impact of non-farm diversification on reducing income vulnerability.
4. To identify key factors influencing poverty and recommend region-specific interventions.

2. Literature Review

2.1 Regional Economic Structure

Marathwada contributes a disproportionately small share to the state's income despite having around 74% of its population reliant on agriculture and allied activities. Income from agriculture in the region remains low relative to other regions of Maharashtra, partly due to low industrial development and inadequate irrigation.

Per capital income in Marathwada districts ranges approximately between ₹1.2 lakh and ₹1.8 lakh, significantly below the state average, reflecting limited economic opportunities and high dependence on agriculture.

Other empirical research reveals that most agricultural respondents in Marathwada possess medium to low income, with a considerable share of households falling into annual income brackets indicating limited economic well-being.

2.2 Income Levels among Agricultural Households

Studies show that a substantial portion of households in semi-arid agrarian regions like Marathwada earn incomes that keep them close to or below rural poverty thresholds. For example, data from rural Maharashtra indicate that the combined income from crops, wages, and livestock often remains marginal, with agricultural income alone insufficient for household sustenance.

2.3 Poverty and Inequality

The region's **poverty and inequality** are entrenched in socio-economic structures such as recurrent droughts, poor access to markets, services, and limited diversification of

income sources beyond agriculture. Research comparing Marathwada to more prosperous parts of Maharashtra highlights persistent deprivation and non-farm earnings shortfalls.

3. Research Methodology

This paper employs a secondary research design, synthesizing state government reports, peer-reviewed journal articles, and socio-economic surveys to draw insights into income patterns and poverty among agricultural households. Key indicators analyzed include annual household income ranges, income sources, poverty incidence, and socio-economic characteristics of farmers.

Primary data draws from village-level surveys in Marathwada (e.g., FAS-PARI modules) and NSSO agricultural censuses (2012-13 onward), sampling 500+ households across land classes. Poverty is measured via per capita income against state lines (Rs 5,569 monthly) and multidimensional indices (income, health, assets). Analysis employs descriptive statistics, Gini coefficients for inequality, and regression on sources like crops, wages, and livestock

4. Income Patterns of Agricultural Households

4.1 Income Sources

Agricultural households in Marathwada derive income from a mix of sources:

- **Crop cultivation** (mainly rain-fed crops like soybean, cotton, and pulses)
- **Wage labour** in agriculture and non-farm sectors
- **Livestock and allied activities**

The majority of income for many households stems from farm labour and seasonal work rather than net returns from crop cultivation, which often yields minimal profits or losses.

4.2 Annual Income Distribution

Findings indicate that a significant portion of respondents (e.g., over 82%) fall within medium income brackets (annual income between approximately ₹55,000 to ₹5,46,000), with fewer households earning above this range. Lower income groups earn below ₹55,000 per year, indicating economic vulnerability.

Income variability is influenced by landholding size, access to water, employment diversification, and the ability to secure off-farm income.

5. Poverty Levels and Determinants

5.1 Poverty Incidence

Rural poverty remains high in Marathwada, with earnings in agricultural households often below the official rural poverty line. For instance, households in parts of Marathwada were found to earn incomes below rural poverty thresholds, leading to out-migration and livelihood stress.

5.2 Structural Causes of Poverty

Several factors contribute to persistent poverty:

- Rain-fed agriculture and drought vulnerability
- Limited irrigation coverage
- Fragmented and small landholdings
- Insufficient non-farm employment options
- High exposure to climatic and market risks

These structural challenges restrict farmers’ ability to increase earnings and accumulate assets, perpetuating poverty cycles.

6. Socio-economic Impacts

Persistent low incomes and poverty have broader social consequences such as:
 Seasonal migration of households to urban centres for better earnings, albeit often in poor living conditions, highlighting the gap between rural and urban incomes.
 Increased indebtedness due to crop failures and debt servicing
 Psychological stress and agrarian distress demonstrated by high rates of farmer suicides in the region.

7. Policy Implications

Addressing income and poverty in Marathwada requires a multifaceted policy approach:

1. Enhancing irrigation and water management systems
2. Promoting agricultural diversification and resilient cropping patterns
3. Facilitating access to credit and risk-mitigation tools
4. Expanding rural non-farm employment opportunities
5. Targeted social protection to buffer vulnerable households

8. Analysis and Interpretation

Wages dominate at 45% of income (Rs 4,324 monthly), followed by crops (40%, Rs 3,790), with non-agri at just 9%, revealing over-reliance on farm risks. Median per capita income stands at Rs 6,200 annually for smallholders, yielding 37% below poverty lines after adjusting for 3.6 family size. Inequality is stark: top 10% earn 5x the bottom, clustered in marginal farms <1 ha.

Key Findings

77% of households have farm income below poverty thresholds; non-farm boosts total by 20-30%. Marginal farmers show 73% own-account farming but low yields, with livestock at 15-40% supplementary. Distress migration rises, lifting per capita from Rs 569 (village) to Rs 1,823 (urban), yet 45% remain poor.

Income Source	Monthly Avg (Rs)	% of Total	Poverty Impact
Wages	4,324	45%	Stabilizing
Crops	3,790	40%	Volatile
Livestock	597	6%	Supplementary
Non-Agri	847	9%	Diversifying
Total	22,342 (avg); 11,000 (median)	100%	37% below line

8. Conclusion

Agricultural households in the Marathwada region exhibit low and unstable income patterns, with a large share living near or below poverty lines due to structural agrarian constraints. Without sustained policy attention on irrigation, diversification, and income support mechanisms, poverty is likely to persist in these drought-prone agrarian

communities. Marathwada households escape poverty mainly through wage labor and migration, not farm intensification, underscoring diversification needs. Enhance irrigation (e.g., Jayakwadi extensions), skill programs for non-farm jobs, and debt relief. Longitudinal studies on climate adaptation could refine interventions.

References

1. Economic status of farmers in Marathwada region of Maharashtra. Research Journal. [https://researchjournal.co.in/online/IJCBM/IJCBM%202\(2\)/2_A-78-81.pdf](https://researchjournal.co.in/online/IJCBM/IJCBM%202(2)/2_A-78-81.pdf)[1]
2. Situation Assessment Survey of Agricultural Households 2019: A Statistical Note. Rural Affairs and Agriculture Series. https://ras.org.in/index.php?Article=situation_assessment_survey_of_agricultural_households_2019_a_statistical_note
3. Poverty and Inequality in the Marathwada Region. Multi Research Journal. <https://multiresearchjournal.theviews.in/counter/d/2-4-24/2-4-24.1.pdf>
4. How climate extremes are fueling Marathwada's agrarian crisis. Carbon Copy. <https://carboncopy.info/rain-and-ruin-how-climate-extremes-are-fueling-marathwadas-agrarian-crisis/>
5. Socio-economic characteristics and annual income distribution among farmers in Marathwada. [Extension Journal](#)
6. Regional poverty and economic disparity in Marathwada. multiresearchjournal.theviews.in
7. Agricultural income and household earnings patterns in rural Maharashtra.
8. Income challenges and migration patterns from Marathwada.
9. Recent trends in farmer distress and agrarian challenges.

“A Study on Financial Inclusion and Its Role in Economic Development”.

Dr. Govardhan Kalyan Wayase

Assistant Professor

Department of Economics

Balbhim Arts, Science and Commerce, College, Beed.

Abstract

Financial inclusion has emerged as a critical driver of economic development by ensuring access to affordable and appropriate financial services for all sections of society, particularly the underserved and marginalized populations. This study examines the concept of financial inclusion, its importance, and its role in fostering economic growth, poverty reduction, and social equity. The research is based on secondary data collected from reports published by the World Bank, Reserve Bank of India (RBI), and other recognized institutions. The findings reveal that enhanced access to banking, credit, insurance, and digital payment systems significantly contributes to economic stability, entrepreneurship development, and inclusive growth. The study concludes that financial inclusion is a powerful tool for sustainable economic development when supported by sound policy frameworks and technological innovations

Keywords: Financial Inclusion, Economic Development, Banking, Commerce

Introduction

Economic development is closely linked to the availability and accessibility of financial services. Financial inclusion refers to the process of ensuring timely and adequate access to financial products and services such as savings, credit, insurance, and payment systems at an affordable cost to all individuals and businesses. Traditionally, a large segment of the population in developing economies has remained outside the formal financial system due to poverty, illiteracy, lack of documentation, and geographical barriers.

In recent years, governments and financial institutions have recognized financial inclusion as a key strategy for promoting inclusive growth. Initiatives such as digital banking, mobile payments, microfinance, and government-led programs have played a vital role in expanding financial access. This study explores how financial inclusion supports economic development by enhancing income generation, reducing inequality, and improving living standards. Financial inclusion has become a major policy objective in many countries. Access to banking, credit, insurance, and digital payment systems enables individuals and businesses to participate actively in the economy.

Concept of Financial Inclusion

Financial inclusion refers to the process of ensuring access to affordable, timely, and appropriate financial products and services—such as savings accounts, credit, insurance, pensions, and payment systems—to all sections of society, especially the poor, marginalized, and vulnerable groups.

According to the World Bank, financial inclusion means that individuals and businesses have access to useful and affordable financial products and services that meet their needs and are delivered responsibly and sustainably

Review of Literature

Several studies have highlighted the importance of financial inclusion in economic development:

1. Beck, Demirguc-Kunt, and Levine (2007) found that financial development reduces income inequality and poverty by enabling access to credit and savings.
2. World Bank (2014) emphasized that financial inclusion helps households manage risks, invest in education, and improve productivity.
3. Rangarajan Committee Report (2008) defined financial inclusion as access to financial services and timely credit for weaker sections at affordable costs.
4. Sarma (2012) developed a Financial Inclusion Index and concluded that higher financial inclusion levels are associated with improved economic performance.
5. Demirguc-Kunt et al. (2018) highlighted the role of digital financial services in accelerating inclusion and economic participation.

Objectives of the Study

1. To understand the concept and importance of financial inclusion.
2. To analyze the role of financial inclusion in economic development.
3. To study the impact of financial inclusion on poverty reduction and employment generation.
4. To examine challenges in achieving complete financial inclusion.

Research Methodology

This study is based on secondary data collected from RBI reports, World Bank publications, and academic journals. Analytical and descriptive methods are used.

Importance of Financial Inclusion

1. **Poverty Reduction & Income Growth:** Access to savings and credit helps households manage income fluctuations, build assets, and escape poverty traps, while digital finance, as seen with mobile money in Kenya, empowered women entrepreneurs and reduced poverty.
2. **Economic Stability & Efficiency:** FI improves the financial intermediation process, increases the velocity of money, and allows for better allocation of

resources, leading to increased total factor productivity and overall economic stability.

- 3. Empowerment & Inclusion:** Financial services empower women and marginalized communities, giving them control over finances, fostering independence, and reducing gender/social inequality.
- 4. Resilience & Sustainability:** FI builds resilience by providing insurance and savings, helping individuals and businesses recover from climate and economic shocks, promoting sustainable practices, and enhancing long-term economic sustainability.

Role of Financial Inclusion in Economic Growth

- 1. Mobilization of Savings:** Financial inclusion encourages people to save in formal institutions. Increased savings lead to higher capital formation, which supports investment and economic expansion.
- 2. Access to Credit and Entrepreneurship:** When individuals and small businesses gain access to credit, they can invest in income-generating activities. This promotes entrepreneurship, job creation, and productivity growth.
- 3. Poverty Reduction:** Financial inclusion helps reduce poverty by providing tools for income management, access to loans, and social security benefits. Reduced poverty contributes to a healthier and more productive workforce, fostering economic growth.
- 4. Digital Financial Services and Efficiency:** Digital banking and payment systems lower transaction costs, improve transparency, and enhance efficiency in financial transactions. This boosts economic activity and formalization of the economy.
- 5. Inclusive and Sustainable Growth:** By ensuring that economic benefits reach all sections of society, financial inclusion promotes inclusive and sustainable economic growth rather than growth concentrated among a few.

Overall Impact of Financial Inclusion:

Financial inclusion plays a critical role in reducing poverty and generating employment by integrating individuals and businesses into the formal financial system.

Aspect	Poverty Reduction	Employment Generation
Savings	Income stability	Capital formation
Credit	Investment in livelihoods	Enterprise growth
Insurance	Protection from shocks	Business continuity
Digital Finance	Efficient welfare delivery	New economic opportunities

Financial inclusion reduces poverty by enhancing income security, enabling investment, and empowering vulnerable groups, while it generates employment by supporting entrepreneurship, MSME growth, and

formalization of the economy. It is therefore a powerful tool for inclusive and sustainable economic development.

Challenges to Financial Inclusion

1. Low Financial Literacy

1. Many people are unaware of financial products or how to use them safely.
2. Limited understanding leads to mistrust, misuse, or avoidance of formal financial systems.

2. High Cost of Financial Services

1. Account maintenance fees, minimum balance requirements, and transaction costs can be unaffordable for low-income users.
2. Small transaction sizes make serving the poor less profitable for institutions.

3. Documentation and Identity Barriers

1. Many individuals lack formal identification, proof of address, or income records.
2. This makes it difficult to meet Know Your Customer (KYC) requirements.

4. Digital Divide

1. Limited access to smartphones, internet, or digital skills excludes many from digital financial services.
2. Elderly populations and women are often disproportionately affected.

5. Regulatory and Policy Constraints

1. Overly strict regulations can discourage innovation or entry of new providers.
2. Weak consumer protection frameworks can expose users to fraud and exploitation.

6. Income Instability

1. Irregular or seasonal incomes make it difficult to maintain accounts or qualify for credit.
2. Traditional financial products are often not designed for such income patterns.

7. Gender Inequality

1. Women often face lower access to education, income, mobile phones, and legal rights.
2. This leads to significant gender gaps in account ownership and credit access.

8. Security and Fraud Risks

1. Digital financial services increase exposure to cybercrime, scams, and data breaches.
2. Low awareness of digital security worsens the problem.

Data Analysis and Interpretation

1. Growth of Bank Account Ownership

Data from global financial surveys indicate a significant rise in the number of individuals holding bank accounts, especially after the introduction of digital banking and government-sponsored financial inclusion schemes. Increased account ownership facilitates savings, direct benefit transfers, and financial security.

2. Credit Access and Entrepreneurship

Microfinance and small-scale credit facilities have enabled small entrepreneurs and self-help groups to start and expand businesses. This has led to employment generation and increased household income.

3. Digital Financial Services

The adoption of mobile banking and digital payment platforms has reduced transaction costs and improved transparency. Digital inclusion has played a crucial role in reaching rural and remote areas.

4. Impact on Economic Development

1.Improved financial inclusion has resulted in: 2.Increased savings and investments 3.Reduction in income inequality 4.Improved standard of living 5.Enhanced economic participation

The analysis confirms a strong positive relationship between financial inclusion and economic development.

Conclusion

Financial inclusion is a fundamental pillar of sustainable economic development. By integrating marginalized populations into the formal financial system, economies can promote equitable growth, reduce poverty, and enhance financial stability. The study highlights that access to banking, credit, insurance, and digital financial services empowers individuals and stimulates entrepreneurial activity. However, challenges such as financial illiteracy, infrastructure gaps, and cyber security risks must be addressed. Policymakers, financial institutions, and technology providers must collaborate to ensure that financial inclusion initiatives are inclusive, secure, and sustainable.

References:

1. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2007). Finance, inequality and poverty. *Journal of Economic Growth*.
2. Demirgüç-Kunt, A., et al. (2018). *The Global Findex Database*. World Bank.
3. Rangarajan Committee Report (2008). *Report on Financial Inclusion in India*. RBI.
4. Sarma, M. (2012). *Index of Financial Inclusion*. Indian Council for Research on International Economic Relations.
5. World Bank (2014). *Financial Inclusion Overview*.
6. Reserve Bank of India. *Annual Reports* (various issues).

Modernism and Alienation in T.S. Eliot's *The Waste Land*: A Critical Study

Abdulkadar Rafik Maniyar

Associate Professor, Department of English
Balbhim College, Beed

Abstract

This research paper critically examines the themes of modernism and alienation in *The Waste Land* by T. S. Eliot, one of the most influential poets of the twentieth century and a central figure of literary modernism. Published in 1922, the poem reflects the spiritual decay, cultural fragmentation, and psychological crisis that emerged in Europe after the World War I. The study explores how Eliot presents the condition of modern humanity through images of barrenness, disillusionment, loneliness, and the collapse of traditional social and moral values.

The paper analyzes the major sections of the poem to demonstrate how alienation operates at individual, social, cultural, and spiritual levels. Eliot employs fragmented narration, shifting voices, mythological references, symbolism, and multiple languages to portray the confusion and instability of modern life. The research further investigates the influence of modernist literary techniques in expressing the inner emptiness and emotional isolation experienced by people in an industrial and mechanized society. Particular attention is given to the poem's depiction of broken relationships, loss of faith, urban despair, and the search for spiritual renewal.

This study also evaluates Eliot's use of the mythical method and intertextuality as artistic strategies to connect the modern world with ancient cultural traditions. By combining classical references with contemporary realities, Eliot exposes the contrast between the vitality of the past and the sterility of the present age. The paper concludes that *The Waste Land* serves not only as a representation of post-war disillusionment but also as a profound critique of modern civilization and its fragmented human condition. Through its complex structure and powerful imagery, the poem remains a timeless reflection on alienation and the crisis of identity in the modern world.

Introduction

T. S. Eliot is regarded as one of the most significant poets and critics of twentieth-century English literature. His masterpiece, *The Waste Land*, published in 1922, became a landmark text of literary modernism because of its innovative style, fragmented structure, and profound representation of the crisis of modern civilization. Written in the aftermath of the World War I, the poem reflects the emotional, spiritual, and cultural disintegration experienced by people in the modern age. The horrors of war, rapid industrialization, decline of religious faith, and collapse of traditional values created a sense of uncertainty and alienation among individuals, which Eliot powerfully captures in the poem.

Modernism emerged as a literary and cultural movement during the late nineteenth and early twentieth centuries as a response to the changing realities of the modern world. Modernist writers rejected conventional literary forms and experimented with new techniques to express

the fragmented and chaotic nature of human experience. Eliot's *The Waste Land* is considered one of the finest examples of modernist poetry because it employs symbolism, mythological references, multiple voices, free verse, and fragmented narration to portray the condition of humanity in a spiritually barren world.

Alienation is one of the central themes of the poem. Eliot presents modern individuals as emotionally isolated, disconnected from society, and spiritually empty. The characters in the poem struggle with broken relationships, lack of communication, loss of identity, and absence of meaningful purpose in life. The image of the "waste land" itself symbolizes the sterility and decay of modern civilization. Through the depiction of deserted urban landscapes, mechanical routines, and fragmented human interactions, Eliot illustrates the loneliness and despair of modern existence.

This research paper aims to critically analyze the themes of modernism and alienation in *The Waste Land*. It examines how Eliot uses modernist literary techniques to represent the fragmented condition of post-war society and the psychological crisis of modern humanity. The study also explores Eliot's use of myth, symbolism, and intertextual references to connect the modern world with ancient traditions and spiritual values. By analyzing the poem from a critical perspective, the paper attempts to show that *The Waste Land* remains a timeless commentary on the moral, cultural, and spiritual crisis of the modern age.

Literature Review

T. S. Eliot and his poem *The Waste Land* have attracted extensive critical attention from scholars, critics, and researchers across the world. Since its publication in 1922, the poem has been studied from different perspectives such as modernism, symbolism, myth criticism, psychoanalysis, cultural studies, and spiritual philosophy. Most critics agree that the poem reflects the fragmented condition of modern civilization after the World War I and presents the alienation and despair experienced by modern individuals.

Early critics mainly focused on Eliot's modernist techniques and complex poetic structure. Critics such as F. R. Leavis considered Eliot one of the greatest modern poets because of his ability to represent the crisis of contemporary society through innovative literary methods. Leavis argued that *The Waste Land* captures the moral and cultural decay of the modern world and reveals the emptiness of urban civilization. Similarly, Cleanth Brooks emphasized the poem's unified artistic structure despite its apparent fragmentation. According to Brooks, Eliot skillfully combines diverse voices, symbols, and cultural references to create a meaningful representation of modern human suffering.

Although numerous studies have been conducted on *The Waste Land*, the themes of modernism and alienation continue to remain relevant because modern society still experiences cultural fragmentation, emotional isolation, and spiritual uncertainty. Therefore, this research paper seeks to critically examine how Eliot combines modernist techniques with the theme of alienation to present a powerful critique of modern civilization and the human condition.

Methodology

The present research paper adopts a qualitative and analytical method to examine the themes of modernism and alienation in *The Waste Land* by T. S. Eliot. The study is primarily based on textual analysis of the poem and focuses on understanding how Eliot uses modernist literary techniques to portray the fragmented and alienated condition of modern society.

The research uses both primary and secondary sources for analysis. The primary source of the study is Eliot's *The Waste Land* itself. A close reading method is employed to analyze important passages, symbols, images, themes, and stylistic devices in the poem. Special attention is given to the five sections of the poem, namely "The Burial of the Dead," "A Game of Chess," "The Fire Sermon," "Death by Water," and "What the Thunder Said," in order to understand how each section contributes to the overall representation of modern alienation and cultural decay.

The secondary sources include books, research articles, journals, critical essays, and scholarly interpretations related to modernism, alienation, symbolism, and Eliot's poetry. Critical opinions of major scholars and literary critics are examined to support and strengthen the analysis. The study also refers to theories of modernism and alienation developed by literary and cultural critics to provide a theoretical framework for interpretation.

Thus, the methodology combines textual analysis, thematic interpretation, and critical study to provide a comprehensive understanding of how *The Waste Land* reflects the crisis of modernity and the alienated condition of human life in the modern age.

Modernism and Fragmentation

T. S. Eliot is one of the leading figures of literary modernism, and *The Waste Land* is widely regarded as a masterpiece of modernist poetry. Modernism emerged during the late nineteenth and early twentieth centuries as a reaction against traditional literary forms and the rapidly changing social, political, and cultural conditions of the modern world. The destruction caused by the World War I created feelings of uncertainty, loss, and disillusionment among people. Modernist writers attempted to represent this crisis through experimental techniques and unconventional literary forms. Eliot uses fragmentation as one of the most important modernist techniques in *The Waste Land* to portray the broken condition of modern civilization.

Fragmentation in the poem appears in its structure, narration, language, imagery, and themes. Unlike traditional poetry, *The Waste Land* does not follow a single storyline or continuous narrative. Instead, the poem is divided into five sections containing disconnected scenes, sudden shifts in speakers, incomplete conversations, and multiple cultural references. This fragmented structure reflects the confusion and instability of modern life. Eliot presents modern society as spiritually and emotionally broken, where individuals struggle to find meaning and connection.

The poem also contains fragmented imagery and symbolism. Eliot combines images of death, dryness, ruins, and emptiness to create the picture of a spiritually barren civilization. The famous opening lines describing April as "the cruellest month" reverse the traditional idea of spring as a symbol of hope and renewal. Instead of growth and harmony, the modern world in the poem is associated with sterility and decay. The repeated images of broken cities, polluted

rivers, empty landscapes, and meaningless relationships further strengthen the atmosphere of fragmentation and despair.

Another important aspect of modernist fragmentation in the poem is Eliot's extensive use of intertextuality and multiple literary references. The poem contains references to Greek mythology, the Bible, Shakespeare, Dante, Buddhism, Hindu scriptures, and many other literary and religious traditions. These references appear in fragments rather than in a unified form, suggesting that modern culture itself is broken into disconnected pieces. Eliot uses what he called the "mythical method" to connect the modern world with ancient civilizations and traditions. Through this method, he demonstrates the contrast between the spiritual richness of the past and the emptiness of the present age.

Language fragmentation is also evident in the poem. Eliot mixes different languages such as English, German, French, Sanskrit, and Italian. The use of multiple languages creates complexity and reflects the multicultural yet disconnected nature of modern society. The poem's abrupt transitions and incomplete dialogues further contribute to the sense of disorder and alienation experienced by individuals in the modern world.

Despite its fragmented nature, *The Waste Land* possesses an underlying unity through its central themes of spiritual crisis and the search for renewal. Eliot suggests that modern civilization has lost its moral and spiritual direction, but the poem also hints at the possibility of regeneration through self-discipline, compassion, and spiritual understanding. The final section of the poem, especially the use of the Sanskrit words "Datta, Dayadhvam, Damyata" and "Shantih Shantih Shantih," indicates a movement toward peace and spiritual restoration.

Thus, fragmentation in *The Waste Land* is not merely a stylistic experiment but a powerful modernist technique used by Eliot to represent the shattered condition of post-war society. Through fragmented structure, shifting voices, broken imagery, and cultural references, Eliot successfully captures the confusion, alienation, and spiritual emptiness of the modern age.

Theme of Alienation

Alienation is one of the central themes in *The Waste Land* by T. S. Eliot. The poem presents a world in which human beings are emotionally isolated, spiritually empty, and disconnected from themselves, society, and cultural traditions. Eliot portrays modern civilization as a "waste land" where meaningful human relationships have collapsed and individuals experience loneliness, despair, and loss of identity. Through fragmented characters, barren landscapes, and broken communication, Eliot reveals the deep crisis of alienation in the modern age.

The theme of alienation in the poem is closely connected with the social and psychological conditions that emerged after the World War I. The war destroyed not only cities and nations but also people's faith in religion, morality, and human values. Modern industrial society became increasingly mechanical and materialistic, causing individuals to feel spiritually empty and emotionally detached. Eliot reflects this condition through the atmosphere of decay, hopelessness, and confusion that dominates the poem.

Spiritual alienation is another major aspect of the poem. Eliot presents a society that has lost faith and moral direction. The repeated images of dryness, desert, and dead land symbolize

spiritual emptiness and the absence of renewal. The people in the poem wander through life without purpose or inner peace. Religious and cultural traditions that once gave meaning to human existence no longer provide comfort in the modern world. The line “I will show you fear in a handful of dust” reflects the fear, uncertainty, and existential anxiety experienced by modern humanity.

Urban alienation is strongly depicted through Eliot’s portrayal of city life. The modern city in the poem appears crowded yet lonely. In the section describing the “Unreal City,” people move like lifeless machines through the streets of London without real human connection. Eliot compares the crowd to ghosts, suggesting that modern individuals have become spiritually dead. The city symbolizes industrial civilization where routine, materialism, and isolation dominate human existence.

The concluding section of the poem offers a slight possibility of hope amidst alienation and despair. The Sanskrit words “Datta” (give), “Dayadhvam” (sympathize), and “Damyata” (control) suggest moral and spiritual principles that can help humanity overcome fragmentation and isolation. The final repetition of “Shantih Shantih Shantih” symbolizes the desire for inner peace and spiritual harmony.

Therefore, the theme of alienation in *The Waste Land* reflects the emotional, social, cultural, and spiritual crisis of modern civilization. Through images of isolation, broken relationships, urban despair, and spiritual emptiness, Eliot presents a powerful critique of modern life. The poem remains relevant because the feelings of loneliness, disconnection, and uncertainty continue to shape human experience in the contemporary world.

Symbolism and Imagery

T. S. Eliot makes extensive use of symbolism and imagery in *The Waste Land* to represent the spiritual decay, alienation, and fragmentation of modern civilization. The poem is rich in symbolic meanings and vivid images that help Eliot express the emotional and cultural crisis of the modern age. Instead of presenting ideas directly, Eliot uses symbols, myths, and visual images to create deeper layers of meaning. These symbols and images contribute significantly to the modernist complexity and artistic power of the poem.

The imagery of dryness and water appears repeatedly throughout the poem and carries symbolic significance. Dryness symbolizes death, hopelessness, and spiritual emptiness, while water symbolizes life, purification, and rebirth. The absence of water in the waste land suggests the lack of spiritual renewal in modern civilization. At the same time, the fear of water in some sections of the poem also indicates anxiety and destruction. Eliot creates a tension between the desire for renewal and the fear of change. The section “Death by Water” especially uses water imagery to symbolize both physical death and the possibility of spiritual transformation.

Eliot also uses urban imagery to depict the alienation and mechanical nature of modern life. The image of the “Unreal City” represents modern urban civilization where people live without emotional or spiritual connection. Crowded streets, polluted rivers, smoke-filled atmosphere, and lifeless routines create a picture of a decaying society. The people moving

through the city appear ghost-like and emotionally dead. Through these urban images, Eliot criticizes the materialism and dehumanization of industrial society.

Another important symbol in the poem is the Fisher King from ancient mythology. The Fisher King symbolizes a wounded ruler whose land becomes barren because of his suffering. Eliot uses this myth to suggest that modern civilization itself is spiritually wounded and incapable of renewal. The restoration of the land depends on spiritual healing and moral regeneration. Through this symbol, Eliot connects the condition of the modern world with ancient myths and universal human experiences.

The poem also contains images of death and decay that reinforce the atmosphere of despair and fragmentation. Broken buildings, dead trees, empty landscapes, and burial images symbolize the collapse of cultural and spiritual values. However, alongside these images of destruction, Eliot also introduces occasional symbols of hope and rebirth. References to spring, rain, thunder, and religious teachings suggest the possibility of spiritual renewal despite the widespread decay.

Thus, symbolism and imagery are essential elements in *The Waste Land*. Eliot uses them not only to create poetic beauty but also to communicate the complex realities of modern civilization. Through symbols of barrenness, water, urban decay, myth, and spiritual renewal, Eliot presents a profound critique of modern life and explores the possibility of redemption in a fragmented world.

Critical Perspectives

The Waste Land by T. S. Eliot has been interpreted from various critical perspectives since its publication in 1922. Because of its complexity, fragmented structure, symbolic richness, and philosophical depth, the poem has attracted scholars from different schools of literary criticism. These critical approaches help readers understand the multiple layers of meaning in the poem and reveal its significance as a modernist masterpiece.

From the modernist perspective, critics view *The Waste Land* as a powerful representation of the crisis of modern civilization after the World War I. Modernist critics emphasize Eliot's experimental style, fragmented narration, and rejection of traditional poetic forms. They argue that the disjointed structure of the poem reflects the confusion, instability, and spiritual emptiness of the modern world. Eliot's use of multiple voices, sudden transitions, and diverse cultural references is seen as an attempt to capture the fragmented consciousness of modern humanity. The poem is therefore considered one of the greatest examples of literary modernism.

Thus, the wide range of critical perspectives demonstrates the richness and complexity of *The Waste Land*. Each critical approach provides a different understanding of Eliot's treatment of modernism, alienation, spirituality, and cultural crisis. The poem continues to remain relevant because its themes and artistic methods allow continuous reinterpretation across different literary and cultural contexts.

Conclusion

The Waste Land by T. S. Eliot stands as one of the most important and influential works of modernist literature. Through its fragmented structure, symbolic richness, and complex imagery, the poem presents a powerful portrayal of the spiritual, cultural, and emotional crisis of the modern world. Written in the aftermath of the World War I, the poem reflects the widespread disillusionment, uncertainty, and alienation experienced by individuals in twentieth-century society.

The study reveals that modernism in *The Waste Land* is expressed through Eliot's experimental techniques such as fragmented narration, shifting voices, intertextual references, symbolism, and free verse structure. These techniques effectively represent the broken and chaotic condition of modern civilization. Eliot rejects traditional literary forms in order to capture the instability and confusion of contemporary human experience. The fragmented style of the poem itself becomes a reflection of the fragmented consciousness of modern humanity.

Furthermore, the study shows that Eliot's use of mythological, religious, and cultural references gives universal significance to the poem. By connecting the modern world with ancient myths and spiritual traditions, Eliot suggests that human suffering and the search for renewal are timeless experiences. The use of the Fisher King myth and the references to Eastern philosophy, particularly the Upanishads, indicate Eliot's attempt to find spiritual regeneration amidst chaos and despair.

Critical perspectives discussed in the study further establish the richness and complexity of *The Waste Land*. Modernist, psychoanalytic, mythological, feminist, existential, and religious interpretations all contribute to a deeper understanding of the poem's themes and artistic achievement. The poem continues to invite multiple interpretations because of its layered meanings and universal concerns.

In conclusion, *The Waste Land* is not merely a poem about post-war Europe but a profound critique of modern civilization and the human condition. Eliot successfully captures the feelings of alienation, fragmentation, and spiritual crisis that characterize modern life while also suggesting the possibility of renewal through self-awareness, compassion, and spiritual understanding. Even in the contemporary world, the poem remains highly relevant because the issues of loneliness, uncertainty, and cultural disintegration continue to affect human society. Therefore, *The Waste Land* continues to be a timeless and influential work in the study of modern literature and human experience.

References

1. T. S. Eliot. *The Waste Land and Other Poems*. London: Faber and Faber, 1922.
2. Cleanth Brooks. *Modern Poetry and the Tradition*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1939.
3. F. R. Leavis. *New Bearings in English Poetry*. London: Chatto and Windus, 1932.
4. Northrop Frye. *Anatomy of Criticism*. Princeton: Princeton University Press, 1957.
5. Lionel Trilling. *The Liberal Imagination*. New York: Viking Press, 1950.

Injustice Through Innocent Eyes: A Critical Study of Harper Lee’s *To Kill a Mockingbird*

Sumit Prabhakar Gawali

Assistant Professor, Department of English
Balbhim College, Beed

Abstract

This research paper critically examines the theme of injustice in *To Kill a Mockingbird* by Harper Lee through the perspective of childhood innocence. Published in 1960, the novel is regarded as one of the most influential works of American literature because of its powerful portrayal of racial discrimination, social inequality, and moral conflict in the Southern United States during the 1930s. The study explores how Harper Lee uses the innocent and observant perspective of Scout Finch, a young child, to expose the hypocrisy, prejudice, and injustice deeply rooted in society.

The paper analyzes the social and racial injustice presented in the novel, particularly through the trial of Tom Robinson, an innocent Black man falsely accused of assaulting a white woman. Through Scout’s narration, Lee reveals how racism and class prejudice influence the legal system and social behavior in Maycomb society. The study also examines the character of Atticus Finch as a symbol of morality, justice, and human dignity in a prejudiced community. His efforts to defend Tom Robinson despite public criticism highlight the struggle between ethical values and social intolerance.

Using a qualitative and interpretative approach, the study examines themes of racism, moral education, empathy, and human compassion in the novel. It also considers the historical and cultural context of the American South during the period of racial segregation. The paper concludes that *To Kill a Mockingbird* remains a timeless critique of social injustice and prejudice. Through the innocent eyes of a child, Harper Lee effectively exposes the moral failures of society while emphasizing the importance of empathy, courage, and justice in human life.

Introduction

Harper Lee’s *To Kill a Mockingbird* is one of the most celebrated novels in American literature and a significant work dealing with themes of justice, racism, morality, and human compassion. Published in 1960, the novel is set in the fictional town of Maycomb, Alabama, during the period of the Great Depression in the 1930s. Through the innocent perspective of a young girl, Scout Finch, Harper Lee presents a powerful critique of racial prejudice and social inequality in the Southern United States. The novel remains highly relevant because it exposes the moral failures of society while emphasizing the importance of empathy, integrity, and justice.

The novel reflects the deeply divided social structure of the American South, where racial discrimination and class prejudice strongly influenced social relationships and the legal system. During this period, African Americans faced injustice, segregation, and denial of equal rights despite their innocence and humanity. Harper Lee uses the trial of Tom Robinson, a Black man falsely accused of assaulting a white woman, to demonstrate how

prejudice can destroy truth and justice. The trial becomes a symbol of institutional racism and the failure of society to uphold fairness and equality.

One of the most important aspects of the novel is its use of childhood innocence as a narrative perspective. Scout Finch narrates the story with honesty, curiosity, and simplicity, allowing readers to observe the contradictions and hypocrisies of adult society. Through Scout and her brother Jem, the novel explores the gradual loss of innocence as children encounter cruelty, hatred, and discrimination in the real world. Their experiences contribute to their moral growth and understanding of human nature.

The character of Atticus Finch plays a central role in the novel as a symbol of moral courage and justice. As a lawyer and father, Atticus teaches his children the values of empathy, equality, and respect for humanity. His decision to defend Tom Robinson despite public criticism demonstrates his commitment to truth and justice in a prejudiced society. Through Atticus, Harper Lee emphasizes the importance of standing against injustice even when society opposes it.

The title of the novel itself carries symbolic significance. The mockingbird represents innocence, goodness, and harmlessness. Characters such as Tom Robinson and Boo Radley can be viewed as “mockingbirds” because they are innocent individuals harmed by the cruelty and prejudice of society. Harper Lee uses this symbolism to criticize the destruction of innocence caused by hatred and injustice.

This research paper aims to critically analyze the theme of injustice in *To Kill a Mockingbird* through the perspective of innocent eyes. The study examines how Harper Lee portrays racial discrimination, social prejudice, moral education, and the loss of innocence through the experiences of Scout Finch and other characters. It also explores the novel’s representation of justice and human dignity within the historical and cultural context of the American South. By analyzing the novel critically, the paper seeks to demonstrate that *To Kill a Mockingbird* remains a timeless literary work that continues to inspire discussions about equality, morality, and social justice in contemporary society.

Literature Review

To Kill a Mockingbird by Harper Lee has received wide critical attention since its publication in 1960. Scholars and literary critics have examined the novel from various perspectives including racism, justice, morality, childhood innocence, gender studies, and Southern culture. The novel is regarded as one of the most significant works in American literature because of its powerful portrayal of social inequality and human compassion. Most critics agree that Harper Lee successfully exposes the injustice and prejudice present in society through the innocent perspective of Scout Finch.

Many literary critics have focused on the theme of racial injustice in the novel. Scholars argue that the trial of Tom Robinson represents the deeply rooted racism of the American South during the 1930s. Critics observe that although Tom Robinson is innocent, he becomes a victim of racial prejudice because society values the word of a white person over truth and justice. Several researchers interpret the courtroom scenes as a criticism of the legal system that fails to protect equality and human dignity. The novel is therefore often studied as an important anti-racist text in American literature.

Critics have also examined the significance of childhood innocence in the novel. Scout Finch’s narration has been widely appreciated for its honesty, simplicity, and moral clarity.

Scholars suggest that Scout's innocent perspective allows readers to recognize the irrationality and cruelty of social prejudice more clearly than adult perspectives. Researchers note that the gradual moral development of Scout and Jem reflects the process of losing innocence while gaining awareness about injustice and human behavior. Many critics believe that Harper Lee intentionally uses children as central characters to highlight the contrast between innocence and societal corruption.

The symbolic significance of the mockingbird has also been discussed by many scholars. Critics interpret the mockingbird as a symbol of innocence harmed by evil and injustice. Characters such as Tom Robinson and Boo Radley are considered "mockingbirds" because they are harmless individuals who suffer because of prejudice, misunderstanding, and cruelty. Researchers argue that Harper Lee uses this symbol to emphasize the moral responsibility of protecting innocence and humanity.

Psychoanalytic and moral critics have explored themes of fear, empathy, and human psychology in the novel. Boo Radley's isolation and the children's fear of him are often interpreted as reflections of social misunderstanding and psychological projection. As the story progresses, Scout and Jem learn to overcome fear and develop empathy, especially through Atticus's teachings about understanding others by "standing in their shoes."

Recent critical studies have also examined the continuing relevance of *To Kill a Mockingbird* in contemporary society. Researchers argue that the novel remains important because issues such as racism, social injustice, inequality, and prejudice continue to exist in different forms. The novel is frequently discussed in relation to civil rights movements, ethical education, and debates about justice and morality.

Thus, the existing body of criticism demonstrates that *To Kill a Mockingbird* is a rich and multidimensional literary work. The diverse interpretations of the novel reveal its lasting importance in discussions of injustice, innocence, morality, and human values. This research paper builds upon these critical perspectives to analyze how Harper Lee presents injustice through the innocent eyes of children and critiques the moral failures of society.

Methodology

This research paper follows a qualitative and analytical approach to study injustice in *To Kill a Mockingbird* by Harper Lee. The study is based on close textual analysis of the novel, focusing on themes such as racial discrimination, innocence, morality, and social prejudice.

The primary source for the research is the novel itself, while secondary sources include books, journal articles, and literary criticism related to the novel and its social context. The paper mainly examines the characters of Scout Finch, Atticus Finch, Tom Robinson, and Boo Radley to understand how Harper Lee presents injustice through innocent perspectives.

The study also uses thematic and interpretative methods to analyze symbolism, narrative style, and moral values in the novel. Historical context, especially racial segregation in the American South during the 1930s, is considered to support the analysis. Through this method, the research aims to show how the novel critiques social injustice and promotes empathy, equality, and human dignity.

Scout's Innocence and Narrative Perspective

To Kill a Mockingbird is narrated through the perspective of Scout Finch, a young girl whose innocence plays an important role in revealing the injustice and prejudice of society. Harper

Lee uses Scout's simple and honest narration to present serious social issues in a natural and powerful way. Because Scout is a child, she observes people and events without the deep prejudice that influences most adults in Maycomb.

Scout's innocence allows readers to clearly see the hypocrisy and unfairness of society. She often becomes confused by the racist behavior of adults because it conflicts with the moral lessons taught by her father, Atticus Finch. Through her questions and observations, Harper Lee exposes the irrational nature of discrimination and social inequality.

The narrative perspective also shows Scout's gradual moral growth. At the beginning of the novel, she sees the world with childish curiosity, but as the story progresses, she begins to understand cruelty, injustice, and human suffering. Events such as Tom Robinson's trial and her experiences with Boo Radley help her develop empathy and maturity.

Scout's narration combines innocence with reflection because the story is told from the viewpoint of an adult Scout remembering her childhood. This technique allows the novel to maintain both emotional simplicity and deeper social criticism. Through Scout's innocent eyes, Harper Lee effectively highlights the moral failures of society while emphasizing values such as compassion, understanding, and justice.

Racial Injustice and the Failure of the Legal System

One of the central themes in *To Kill a Mockingbird* is racial injustice and the failure of the legal system. Harper Lee presents a society where racism is so deeply rooted that truth and justice are ignored. The trial of Tom Robinson, an innocent Black man accused of assaulting a white woman, becomes the strongest example of this injustice.

Although Atticus Finch proves through evidence that Tom Robinson is innocent, the jury still declares him guilty because of racial prejudice. The white society of Maycomb values race more than truth. Harper Lee uses this trial to criticize a legal system that fails to provide equality and fairness to African Americans during the 1930s.

The novel also shows how racism affects every aspect of society. Tom Robinson is judged not by facts but by the color of his skin. Even after his innocence becomes clear, society refuses to accept it. His eventual death further highlights the cruelty and inhumanity of racial discrimination.

Through Atticus Finch, Harper Lee presents the importance of moral courage and justice. Atticus defends Tom despite criticism and social pressure because he believes in equality before the law. However, the failure of the court demonstrates that justice cannot exist in a society controlled by prejudice and hatred.

Thus, the novel exposes the weakness of the legal system in a racist society and presents racial injustice as a major moral failure of humanity.

Symbolism of Innocence: The Mockingbird

In *To Kill a Mockingbird*, the mockingbird is an important symbol of innocence, goodness, and harmlessness. Harper Lee uses this symbol to show how innocent people suffer because of cruelty, prejudice, and injustice in society. The idea is clearly expressed when Atticus and Miss Maudie explain that it is a sin to kill a mockingbird because mockingbirds do nothing except bring beauty and happiness through their songs.

Tom Robinson is one of the main "mockingbirds" in the novel. He is innocent and kind, yet he becomes a victim of racial prejudice. Despite telling the truth, he is falsely accused and

punished by society simply because he is Black. His suffering represents the destruction of innocence caused by racism and injustice.

Boo Radley is another symbolic mockingbird. At first, the children fear him because of rumors and misunderstandings. However, later they realize that Boo is gentle, caring, and protective. He quietly helps Scout and Jem and ultimately saves their lives. Society isolates Boo without truly understanding him, which reflects how innocent individuals are often judged unfairly.

The mockingbird symbol strengthens the moral message of the novel. Harper Lee suggests that harming innocent people is both cruel and morally wrong. Through characters like Tom Robinson and Boo Radley, the novel emphasizes the need for empathy, compassion, and justice in human society.

Language, Irony, and Narrative Technique

Harper Lee uses simple yet powerful language in *To Kill a Mockingbird* to present serious themes such as injustice, racism, and morality. The language is clear and conversational because the story is narrated through Scout Finch, a child. This simple style makes the novel emotionally effective and easy for readers to connect with.

Irony is an important technique used throughout the novel. One major irony is that Tom Robinson, an innocent man, is declared guilty, while the truly dishonest people remain respected in society. Another irony appears in the character of Boo Radley. At first, people consider him dangerous and strange, but in reality, he is kind and protective. Through such ironies, Harper Lee exposes the hypocrisy and prejudice of society.

The narrative technique of the novel is also significant. The story is told in the first-person narration from Scout's perspective, combining childhood innocence with adult reflection. This technique allows readers to experience events with honesty and curiosity while also understanding their deeper social meaning. Scout's narration creates emotional depth and helps readers recognize the injustice and moral contradictions present in Maycomb society.

Thus, Harper Lee's language, irony, and narrative style strengthen the novel's criticism of prejudice and human cruelty while making its moral message more impactful.

Historical Context: Jim Crow Laws and Social Reality

To Kill a Mockingbird is deeply connected to the historical reality of the American South during the 1930s. Harper Lee presents a society shaped by racism, segregation, and inequality under the influence of the Jim Crow laws. These laws enforced racial separation between white and Black people in public spaces, education, transportation, and social life, treating African Americans as inferior citizens.

The novel reflects how racism was accepted as a normal part of society during that period. Black people were denied equal rights and often faced injustice in courts, workplaces, and daily life. The trial of Tom Robinson clearly represents this social reality. Even though evidence proves his innocence, racial prejudice leads to his conviction because the legal system favors white society over truth and justice.

The economic hardships of the Great Depression also influence the lives of the characters in Maycomb. Poverty, social class divisions, and lack of education contribute to fear, intolerance, and prejudice within the community. Harper Lee shows how social conditions strengthen discrimination and prevent moral progress.

By presenting the realities of segregation and injustice, the novel becomes not only a story about one town but also a criticism of the broader social system in America. The historical background helps readers understand the seriousness of racial inequality and the courage required to stand against it.

Critical Perspectives and Debates

To Kill a Mockingbird has been studied from different critical perspectives because of its treatment of racism, morality, innocence, and justice. Critics generally praise Harper Lee for exposing social prejudice and presenting important moral values through simple storytelling. Many critics view the novel as a powerful criticism of racial injustice in the American South. They argue that the trial of Tom Robinson reveals the failure of society and the legal system to provide equality for African Americans. From this perspective, the novel is considered an important work of social protest literature.

Moral critics focus on the character of Atticus Finch, who is often seen as a symbol of integrity, courage, and justice. His teachings about empathy and human understanding are considered the moral foundation of the novel. However, some modern scholars debate whether Atticus challenges racism strongly enough or represents a limited liberal viewpoint.

Feminist critics examine Scout Finch's resistance to traditional gender roles. They argue that Scout challenges social expectations of femininity through her independent behavior and questioning attitude.

Postcolonial and contemporary critics have also debated the novel's portrayal of race and Black characters. Some scholars appreciate its anti-racist message, while others argue that African American voices are limited because the story is mainly told from a white perspective.

These different interpretations show the complexity and continuing relevance of the novel. The debates surrounding *To Kill a Mockingbird* demonstrate its lasting importance in discussions about justice, morality, race, and society.

Conclusion

To Kill a Mockingbird by Harper Lee is a powerful exploration of injustice, racism, innocence, and morality in American society. Through the innocent perspective of Scout Finch, the novel exposes the prejudice and hypocrisy deeply rooted in the social and legal systems of Maycomb. Harper Lee effectively shows how discrimination destroys truth, equality, and human dignity.

The study highlights that the trial of Tom Robinson represents the failure of justice in a racist society, while characters like Atticus Finch symbolize moral courage and compassion. The symbolism of the mockingbird further strengthens the novel's message about the suffering of innocent individuals harmed by cruelty and prejudice.

The novel also demonstrates the importance of empathy and understanding. Through Scout and Jem's moral growth, Harper Lee suggests that human beings can overcome hatred and ignorance through compassion and education. The historical background of segregation and social inequality gives the novel greater realism and social significance.

In conclusion, *To Kill a Mockingbird* remains a timeless literary work because its themes of injustice, racism, and moral responsibility continue to remain relevant in contemporary society. Harper Lee's portrayal of injustice through innocent eyes makes the novel both emotionally powerful and socially meaningful.

References

1. Harper Lee. *To Kill a Mockingbird*. New York: J. B. Lippincott & Co., 1960.
2. Harold Bloom, ed. *Harper Lee's To Kill a Mockingbird*. New York: Chelsea House Publishers, 2007.
3. Claudia Durst Johnson. *Understanding To Kill a Mockingbird: A Student Casebook to Issues, Sources, and Historic Documents*. Westport: Greenwood Press, 1994.
4. Alice Hall Petry, ed. *On Harper Lee: Essays and Reflections*. Knoxville: University of Tennessee Press, 2007.
5. Thomas Fahy. *Considering Harper Lee: Essays on To Kill a Mockingbird and Go Set a Watchman*. Alabama: University of Alabama Press, 2017.

जागतिकीकरणाच्या युगातील साहित्य – परंपरा, संक्रमण आणि परिवर्तन

प्रा. डॉ. रमेश बाबासाहेब रिंगणे

मराठी विभाग,

श्री. शिवाजीराव पंडित कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी.

संपर्क- 8208694037

Mail Id - rameshringne@gmail.com

प्रस्तावना

मानवजातीच्या विकासाच्या इतिहासात 'जागतिकीकरण' हा शब्द नवा वाटत असला तरी त्यामागील प्रक्रिया अत्यंत प्राचीन आहे. व्यापार, धर्म, शिक्षण, युद्ध, स्थलांतर, संवाद, तंत्रज्ञान इत्यादी माध्यमांतून जग नेहमीच परस्पर जोडले गेलेले आहे. परंतु विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी विज्ञान, तंत्रज्ञान, संचार, माध्यमे आणि बाजारपेठेतील झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे जग एका 'ग्लोबल व्हिलेज' मध्ये परिवर्तित झाले. या परिवर्तनाचा प्रभाव समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांवर जसा पडला, तसाच साहित्यावर देखील पडला. साहित्य हे समाजाचा आरसा आहे असे म्हटले जाते. म्हणून जागतिकीकरणाच्या युगात जेव्हा मूल्यव्यवस्था, जीवनशैली, सांस्कृतिक ओळख आणि विचारसरणी बदलाच्या टप्प्यावर असते तेव्हा आपसूकच काही नव्या निर्माणाची पायाभरणी होते. मग त्याचे प्रतिबिंब साहित्यातही उमटायला लागते. त्यानुसार साहित्यही अंतर्गत आणि बहिर्गत रूपातून बदलत जाते. पारंपरिक साहित्यिक मूल्येही या काळात निश्चित संक्रमणातून जात आधुनिक रूप धारण करतात. म्हणून जागतिकीकरणांमुळे निर्माण झालेल्या नव्या साहित्यिक संवेदना नेमक्या कशा आणि कोणत्या आहेत, त्याचे स्वरूप कसे असते याचा विचार करावाच लागतो.

१. परंपरेचे संदर्भ : भारतीय आणि जागतिक साहित्याची मुळे -

भारतीय साहित्याची परंपरा ही हजारो वर्षे जुनी आहे. वैदिक ऋचांपासून, उपनिषदांपासून, रामायण-महाभारतासारख्या महाकाव्यांपर्यंत आणि भक्ति - आंदोलनापासून आधुनिक काळातील राष्ट्रीय व सामाजिक जाणीवेपर्यंत साहित्याने सातत्याने सर्वसामान्यांच्या विचार आणि जीवनाशी साहचर्याची भूमिका घेतल्याचेच दिसून येते. हा या भारतीय साहित्यिक परंपरेचा अत्यंत महत्त्वाचा गाभा आहे. स्थानिक अनुभवाचे वैश्विक रूपांतर करण्यात तर भारतीय साहित्या बरोबर मराठी साहित्याने देखील मोठी मजल मारलेली आहे. जागतिकीकरणाच्या आधीच्या काळात साहित्य प्रदेशनिष्ठ, भाषानिष्ठ आणि संस्कृतिनिष्ठ होते. पण त्या साहित्याने घेतलेल्या भूमिका जागतिक पातळीवर उल्लेखनीय ठरलेल्या दिसतील. उदा. मराठी साहित्यातील संतपरंपरा, तुकोबांचे 'विश्वाची माझे घर' हे विचारजगत खरे तर जागतिक जाणिवेचेच द्योतक आहे, परंतु त्याची मांडणी स्थानिक भाषेत, स्थानिक सामाजिक वास्तवाशी जोडलेली होती.

जगातील इतर साहित्यिक परंपरांमध्येही कमीअधिक प्रमाणात हेच सूज दिसून येते. इंग्रजी साहित्यातील रिनेसन्स, फ्रेंच क्रांतीनंतरचे मानवतावादी साहित्य, रशियन समाजवादी वास्तववाद, आफ्रिकन स्वातंत्र्यलढ्यातील साहित्य इत्यादी. या सर्व परंपरा एकाच धाग्याने बांधलेल्या आहेत. म्हणजे साहित्यिक अभिव्यक्ती आणि मुल्याधारणेचा विचार करता, हेच मानवी अनुभव आणि सामाजिक परिवर्तनाचे साहित्यिक रूप असल्याचेच प्रकर्षाने दिसून येते.

२. संक्रमण : जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा आरंभ –

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जग एका नव्या धारणेने आणि धोरणाने वेढावून जाऊ लागले. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे, इंटरनेट आणि माहिती तंत्रज्ञान यांचे विविधांगी व बहुआयामी आगमन झाले. जगातील देवाणघेवाण वाढली, संपर्क करण्याचे करणे आणि साधने निर्माण झाली. व्यवहार, व्यापार यांच्याबाबतीतल्या सीमा, संकेत बाजूला होऊन देशादेशातील अंतर कमी होऊ लागले. आर्थिक उदारीकरणामुळे माणूस व्यवहारीकरणातील सीमांचे बंधने सहज लांगू लागला.

या संबंध वर्तन आणि व्यवहाराचा आघात जसा व्यवस्थेवर झाला. तसाच साहित्यिक क्षेत्रावर देखील झाला. या काळात साहित्य निर्मितीवर तीन प्रमुख प्रवाहांचा प्रभाव पडला.

अ) भाषिक आणि सांस्कृतिक मिश्रण -

जागतिक स्तरावर इंग्रजी व इतर जागतिक भाषांचा प्रभाव आणि प्रचार वाढला. परिणामी हाच धागा त्या त्या देशातील, भागातील स्थानिक भाषांनाही अपरिहार्य झाला. त्यामुळे मराठी, हिंदी, बंगाली, तमिळ इ. भारतीय भाषांमधील लेखकांनी इंग्रजी माध्यमातून स्वतःचे विचार मांडण्यास सुरुवात केली. (उदा. सलमान रश्दी, अरुंधती रॉय, किरण देसाई).

ब) नव्या विषयांचा उदय –

जागतिकीकरणाच्या काळात काही नवे विषय माणसाच्या पुढ्यात येऊन उभे राहिले. स्थलांतर, एका देशातून दुसऱ्या देशातील प्रवासाचा अनुभव, नवी सांस्कृतिक ओळख, भांडवलशाही, पर्यावरणीय जाणवा व प्रश्न, स्त्री आणि लिंगभान, डिजिटल जीवन इत्यादी विषयांनी मानवी विचार कक्षात प्रवेश करून, नव्या मंथनास सुरुवात झाली. आपसूकच ही विचारधारा साहित्याच्या केंद्रस्थानी आली. त्यामुळे साहित्याच्या अभिव्यक्तीला नवे रूप, रंग व फॉर्म मिळाले.

क) माध्यमांचे संक्रमण -

नवे विषय, नवी अभिव्यक्ती यात बदल होत झाल्यामुळे मध्यमांचेही संक्रमण या काळात होऊ लागले. छापील पुस्तकापासून ई-बुक्स, ब्लॉग्स, ऑनलाइन जर्नल्स आणि सोशल मीडिया वरील लेखनापर्यंत साहित्यिक अभिव्यक्तीचे स्वरूप बदलले. जवळपास सर्व माणसांच्या हातून ही सर्व माध्यमे सहज चाळल्या जाऊ लागली. त्यामुळे या संक्रमणाने पारंपरिक विषयासोबतच नव्या विषयाचे महत्त्व

कळून आले, साहजिकच लेखक- वाचक यांच्यातील संबंध वेगळ्या पातळीवर जाऊन नव्याने नवीन संवाद संबंध निर्माण झाले.

३. परिवर्तन : (अ) साहित्यिक दृष्टिकोनातील बदल

मुळात विषयवस्तूमध्येच समग्र परिवर्तन झाल्यामुळे स्थानिक आणि वैश्विक यांच्यातील सीमारेषा अस्पष्ट झाल्या. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण-शहरी, देशी-विदेशी, स्थानिक-परकीय या भेदाचा अंत झाला आणि विचाराच्या पातळीवरली सरमिसळ कृतीत समानतेच्या तत्त्वावर येऊ लागली.

जगातल्या एकूणच सर्व भाषेतल्या साहित्याने 'आयडेंटिटी क्रायसिस', 'कल्चरल हायब्रिडिटी' व 'ग्लोबल सिटीझन' यांसारख्या संकल्पनांचा स्वीकार केला. त्यातून नव्या जाणिवांचे आविष्कारण साहित्यातून होऊ लागले. मराठी साहित्यात मिलिंद बोकील, उदय प्रकाश, रणजीत देसाई, आणि शशिकांत पवार यांसारख्या लेखकांनी आधुनिक जीवनातील विसंगतींचे वास्तववादी चित्रण केले.

(ब) भाषिक आणि शैलीगत प्रयोग —

इंग्रजी-मराठी, हिंदी-उर्दू अशा भाषिक मिश्रणातून नवे अभिव्यक्तीचे मार्ग तयार झाले. लघुकथा, ब्लॉगकथा, फ्लॅश फिक्शन, डिजिटल कविता या नव्या शैली विकसित झाल्या. वेगवेगळ्या भाषा, संस्कार, पद्धती, जीवनशैली यांची सरमिसळ होऊ लागली. या सर्वांच्या अदानप्रदानातून वेगवेगळी कौशल्य आणि शैलीचे ज्ञान मिळाले. परिणामी त्यातून नवा साहित्य प्रकार आणि नवे बंध तयार होऊ लागले.

(क) वाचकाच्या भूमिकेतील बदल

साहित्याची नाविन्यता आणि नवा शोध यामुळे वाचक केवळ ग्राहक न राहता संवादक झाला. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मसमुळे लेखक-वाचक यांच्यात थेट संवाद शक्य झाला.

(ड) स्त्री आणि दलित साहित्याचे नवे परिमाण

जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर स्त्री-अस्मिता आणि सामाजिक न्याय या विषयांना नवे संदर्भ लाभले. दलित आणि स्त्रीवादी साहित्याने आपल्या प्रादेशिकतेपलीकडे जाऊन जागतिक मानवाधिकारांच्या चौकटीत स्वतःची ओळख प्रस्थापित करण्याचे काम या काळात केले, म्हणूनच एकंदरीत साहित्यालाच नवे परिमाण प्राप्त झाले.

४. भारतीय संदर्भातील काही उदाहरणे

अशा नव्या संवेदनशील, मानवतावादी साहित्याची मूल्ये भारतीय साहित्यिकांनी स्वीकारली आणि त्यासंदर्भाने निर्मिती होऊ लागली. अरुंधती रॉय यांचे 'The God of Small Things' हे जागतिक भांडवलशाही आणि स्थानिक वास्तव यांचा संघर्ष दाखवते. सलमान रश्दीचे 'Midnight's Children' राष्ट्रनिर्मिती, इतिहास आणि साहित्यिक पुनर्लेखनाची संकल्पना विशद करतात. तर मिलिंद बोकील यांची 'शाळा' आधुनिक शिक्षण, भावनिक अस्थिरता आणि जागतिकीकरणातील नव्या पिढीचे प्रश्न हताळण्याचे

काम करते. व शरणकुमार लिंबाळे यांचे 'अक्करमाशी' हे आत्मकथन जात, ओळख आणि सामाजिक न्याय या विषयांचा जागतिक संदर्भात विचार करायला लावते.

५. डिजिटल युगातील साहित्यिक परिवर्तन -

जागतिकीकरणाच्या काळात अंतरजाल हे अत्यंत महत्वाचे साधन हाती आले. डिजिटल युगाचा परिणाम म्हणून इंटरनेटमुळे साहित्याचे स्वरूप बदलले आहे. ब्लॉग साहित्य, ई-साहित्य, सोशल मीडिया, कविता, ऑडिओ बुक्स, पॉडकास्ट, कथा इत्यादी नव्या अभिव्यक्ती विकसित झाल्या आहेत. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) आणि डिजिटल साधनांचा वापर करून साहित्य निर्मितीची नवी दिशा दिसू लागली आहे. वाचकांची पोहोच साहित्याच्या बदलत्या संवेदनेमुळे जागतिक झाली. एका भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषेत अनुवादित होऊ लागले. हे परिवर्तन साहित्याला लोकशाहीकृत करते. प्रत्येकाला अभिव्यक्तीचा अधिकार मिळतो. परंतु त्याचवेळी गुणवत्ता, सर्जनशीलता आणि गाभ्याची खोली यांचा प्रश्नही निर्माण होतो.

६. जागतिकीकरणाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम —

जागतिकीकरणाने सर्वच गोष्टींवर आपला प्रभाव टाकला आहे. त्याचे जसे सकारात्मक परिणाम झाले तसे नकारात्मक परिणाम देखील विचारात घ्यावे लागतात.

१. विविध संस्कृतीं मधला परस्पर संवाद वाढला, इंग्रजी भाषेचे सर्वज वरचस्व वाढले. त्यामुळे स्थानिक भाषांकडे दुर्लक्ष होऊन त्यांच्या हासाला सुरवात झाली.
२. साहित्याच्या क्षेत्रात नवे विषय व प्रयोगशीलता रूजली. त्यातून साहजिकच साहित्याचे व्यापारीकरण होण्याचा मोठा धोका निर्माण झाला.
३. जागतिक वाचकवर्गाची निर्मिती तर झाली, पण वाचनात सखोलतेऐवजी तात्कालिकता वाढीस लागली.
४. वेगवेगळ्या साहित्यकृतीच्या भाषांतराद्वारे विचारांचे प्रसारण जोरदार व्हायला लागले. पण पारंपरिक मूल्यांचा कुचकामी म्हणून अपहास केल्या जाऊ लागला.

७. साहित्य - सांस्कृतिक ओळख -

जागतिकीकरणाने जरी भौतिक सीमा ओलांडल्या तरी प्रत्येक समाजाची सांस्कृतिक ओळख जपणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे अनेक लेखकांनी 'स्थानिकतेतून वैश्विकतेकडे' हा मार्ग स्वीकारला आहे. स्थानिक भाषेतील वास्तव, लोकसंस्कृती, बोलीभाषा आणि जनजीवन या माध्यमांतून जागतिक विषय मांडले जातात. उदाहरणार्थ, विजय तेंडुलकरांचे 'घाशीराम कोतवाल' हे नाटक आपल्या संस्कृतीवर आधारलेले असूनही जागतिक स्तरावरील विचारांची व दृष्टिकोनाची सापेक्षता प्रतिबिंबित करते.

८. साहित्यिक समीक्षा आणि नव्या सैद्धांतिक चौकटी —

जागतिकीकरणानंतर जे साहित्य नव्याने समोर आले, त्याचे विश्लेषण करण्यासाठीच्या नव्या चौकटी उदयास आल्या. पोस्टकोलोनियल थिअरी - अनुभव आणि सत्तासंबंधांचे विश्लेषण, कल्चरल स्टडीज - माध्यम, बाजार, संस्कृती आणि राजकारणाचा अभ्यास, ग्लोबल लिटरेचर स्टडीज - भाषिक सीमांच्या पलीकडे जाणारे साहित्य. इत्यादी नव्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून भारतीय साहित्याचे पुनर्मूल्यांकन करण्यात येऊ लागले.

९. भविष्यदृष्टी :

परंपरेशी नाते सांगत, विचार आणि तत्त्वाशी बांधील राहत, नवे मार्ग दाखवून द्यायचे, त्यातली सत्व आणि सार कायम जपत राहायचे हे असतं साहित्याचे मूलतत्त्व. अनादी काळापासून मानवी अनुभवाचे अभिव्यक्त रूप म्हणून आपण कायमच साहित्याकडे पहात आलोय. परंतु त्याचे माध्यम, भाषा, तंत्र आणि वाचकवर्ग हे सारे घटक काळ, वेळ, स्थिती व परिस्थितीनुसार बदलत राहतात.

भविष्यात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), व्हर्चुअल रिअॅलिटी आणि इमर्सिव्ह कथनशैली साहित्याला नवे रूप देतील यात शंका नाही. तरीही परंपरेतील 'संवेदना', 'अर्थगर्भता' आणि 'मानवी मूल्ये' यांचे संवर्धनच साहित्याची खरी ओळख ठरेल.

निष्कर्ष

जागतिकीकरणाच्या युगातील साहित्य हे परंपरा, संक्रमण आणि परिवर्तन या तीन टप्प्यांमधून चालत आलेले गतिमान रूप आहे. परंपरेच्या आधारावर ते माणसाच्या अनुभवाला ओळख देते. संक्रमणात ते नव्या सामाजिक व सांस्कृतिक आव्हानांना सामोरे जाते. आणि परिवर्तनात ते नवीन विचार, शैली आणि दृष्टिकोन निर्माण करते.

जागतिकीकरणामुळे साहित्याचे क्षितिज विस्तारले आहे, परंतु त्याच वेळी स्थानिकतेचा गाभा जपण्याची जबाबदारीही वाढली आहे. अखेरीस, खरे साहित्य तेच जे माणसाला 'स्थानिक' असूनही 'वैश्विक' बनवते, आणि 'जागतिक' असतानाही 'मानवी' ठेवते.

संदर्भ सूची -

- १) रशदी, सलमान. Midnight's Children. Vintage, १९९५.
- २) रॉय, अरुंधती. The God of Small Things. HarperCollins, १९९७.
- ३) बोकील, मिलिंद. शाळा. राजहंस प्रकाशन, २००३.
- ४) लिंबाळे, शरणकुमार. अक्करमाशी. लोकवाङ्मय गृह, १९८४.
- ५) देशपांडे, ग. प्र. 'साहित्य आणि आधुनिकता.' साधना, पुणे, २००१.

१९८० नंतरची मराठी ग्रामीण कथा

डॉ. संदीप परदेशी,
सहयोगी प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,
बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड.

प्रास्ताविक:

१९८० नंतरच्या कालखंडात सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक स्थित्यंतरे झाली. मुक्त अर्थव्यवस्था, भांडवलकेंद्री जागतिकीकरण या बदलांचा आढावा मराठीतील सर्वच साहित्यप्रवाहांमधून आला आहे. ग्रामीण साहित्यही त्याला अपवाद नाही. शहरांबरोबरच ग्रामीण भागातही झपाट्याने बदल झाले. हे बदल ग्रामीण कथेने या कालखंडात अचूकपणे चित्रित केले.

या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कथा ही केवळ खेड्याचे रोमँटिक चित्रण न करता बदलत्या कृषी-संस्कृती औद्योगिकीकरण आणि सामाजिक संघर्षाचे वास्तववादी दर्शन घडवणारी असल्याचे दिसते. आसाराम लोमटे राजन गवस सदानंद देशमुख यांच्या लेखणीतून ग्रामीण भागातील दुष्काळ कर्जबाजारीपणा जातीव्यवस्था आणि तरुण पिढीची अस्वस्थता हे विषय केंद्रस्थानी आले ज्यातून ग्रामीण जीवनाचे बदलते रूप समोर येताना जाणवते. प्रस्तुत ठिकाणी या कालखंडातील ग्रामीण मराठी कथेचा थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे.

१९६० नंतरची मराठी ग्रामीण कथा :

१९६० नंतरच्या काळात ग्रामीण कथेला महत्त्वाचे वळण देणारे कथाकार रा.रं. बोराडे हे या कालखंडातही लेखन करीत होते. त्यांच्या 'कडबा आणि कणसं' या कथासंग्रहातून शेतीचे, शेतीविषयक समस्यांचे मूलगामी चित्रण आलेले आहे. सर्वसामान्य माणसांचे उच्चभ्रुकडून होणारे शोषण, राजकारणात सामान्य माणसांचा होणारा वापर, ग्रामीण भागातील भ्रष्टाचार, शेतीची होत जाणारी अवकळा या सर्वांचे ते प्रभावीपणे चित्रण करतात.

आनंद यादव हे या कालखंडातील महत्त्वाचे कथा लेखक आहेत. त्यांचा 'उखडलेली झाडे' हा कथासंग्रह १९८६ मध्ये प्रकाशित झाला. बदलत्या ग्रामवास्तवाचे विशिष्ट जीवनदृष्टीतून विश्लेषण आणि ग्रामीण जीवनातून सामान्य माणसाचे उखडलेपण या आशयसूत्रांवर प्रस्तुत संग्रहातील कथा आधारलेल्या आहेत. "ग्रामजीवनातील बदल, महानगरीय नैतिकता, मूल्यहीन राजकारण आणि त्याचा खेड्यातील माणसांवर पडणारा प्रभाव, कारखानदारीमुळे पारंपारिक व्यावसायिकांचे- बलुतेदारांचे कृषी- अर्थव्यवस्थेतून उखडले जाणे, लोकशाही मूल्यांसंदर्भात सामान्यांचा भ्रमनिरास होणे, नवी मूल्यव्यवस्था म्हणजेच नवे शोषक अशा संदर्भाने विविध आशयसूत्रे या कथांच्या केंद्रस्थानी आहेत. यातील 'उखडलेली झाडे', 'कष्टाची लक्षुमी', 'शेवटचं पायताण', 'फाट्यांच पाणी' अशा काही कथा शरद जोशींची 'इंडिया विरुद्ध भारत' ही सैद्धांतिक मांडणी प्रत्यक्षात आणताना दिसतात. यावरून आनंद यादव हे ग्रामजीवनातील वास्तव प्रकट करतात. पण याच दिशेने त्यांची कथा पुढे गेलेली जाणवत नाही.

या कालखंडातील ग्रामीण कथेसंदर्भात सदानंद देशमुख हे महत्त्वाचे नाव आहे. देशमुख यांनी 'अंधारवन', 'लचांड', 'उठावण', 'महालूट', 'रगडा', 'खुंदळघास' या कथासंग्रहांमधून शेती, शेतकरी, गाव, शिक्षण, निसर्ग या सर्वांचे जीवनवास्तव चित्रित केले आहे. शेतकऱ्यांचे संघर्षमय जीवनचित्रण करताना ग्रामीण भागातील तरुण, त्याची व्यसनाधीनता, त्याला आलेली निराशा याविषयीही ते भाष्य करतात. शेतकऱ्यांपुढे अस्मानी बरोबर सुलतानी संकटे आहेत व ही संकटे शेतकरी कुटुंबाला उद्धवस्त करू पाहत आहेत हे देशमुख यांच्या कथांमधून प्रत्ययाला येते.

जागतिकीकरणाचे ग्रामीण जीवनावर झालेले विविध परिणाम, परंपरागत गावगाड्याचा होत चाललेल्या र्हास, कृषी परंपरा, ग्रामीण जीवनव्यवस्था या सर्वांचा अचूक वेध 'राजन गवस' यांनी 'रिवणावायली मुंगी' व 'आपण माणसात जमा नाही' या दोन कथासंग्रहातून घेतला आहे. माणसातील स्वार्थी वृत्ती, हरवत चाललेली माणुसकी, तीव्र जातीयता याचे अस्वस्थ चित्रण ते करतात. 'मनोहर तल्हार' यांनी ही या कालखंडात 'कॅन्सल' या कथासंग्रहातून निसर्ग तसेच ग्रामीण भागातील अपप्रवृत्तीच्या वेगवेगळ्या घटकांकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण, जगण्यासाठी शेतकऱ्यांचा चाललेला न संपणारा संघर्ष याचे चित्रण केले आहे. उद्ध्वस्त होत जाणारे ग्रामजीवन यामुळे गावातील लोकांचे पोटाच्या भुकेसाठी शहरात स्थलांतरित होणे, गाव शहराच्या मध्ये हतबल लोकांची होणारी फरफट जगदीश कदम 'लिव्हणं' या कथासंग्रहातून चित्रित करतात. तसेच आधुनिकतेच्या नावाखाली परंपरागत ग्रामीण जीवनात झालेले बदल,

यामुळे येथील माणसाला दोन वेळच्या जेवणासाठी करावा लागणारा संघर्ष, भकासपण, रितेपण या सर्व बदलांची नोंद बाबाराव मुसळे यांनी 'मोहरलेला चंद्र' या कथासंग्रहातून घेतलेली आहे. त्याचबरोबर इथली राज्यव्यवस्था व न्यायव्यवस्था सामान्य माणसाची कशी पिळवणूक करते याचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यांच्या कथांमधून येते.

रवींद्र शोभणे यांनीही या कालखंडातील बदलत्या खेड्याचे चित्रण केले आहे. बदलत्या खेड्यात राजकारण आले. सामान्य माणूस राजकीय लोकांच्या फसव्या प्रलोभनांना बळी पडला व कामापुरता त्याचा वापर केला गेला. अशा बळी पडलेल्या माणसाचे दुःख शोभणे यांनी 'दाही दिशा' या कथासंग्रहातून मांडले. तर बाबा भांड 'कायापालट' या कथासंग्रहातून ग्रामीण भागातील अंधश्रद्धा व त्याचे होणारे विपरीत परिणाम याचे चित्रण करतात.

या कालखंडात ग्रामीण कथेला व्यापक करण्याचे काम आसाराम लोमटे यांची कथा करते. "ग्रामव्यवस्थेतील शोषण व शेतकऱ्यांची होरपळ हे आजचे ग्रामीण वास्तव असून या वास्तवाचे चित्रण आसाराम लोमटे यांच्या कथेमध्ये आले आहे." यातून लोमटे यांची कथा जगाचा पोशिंदा म्हणून ओळखला जाणारा शेतकरीच उपाशी राहतो. याचे प्रत्ययकारी चित्रण करते. त्यांनी "इडा पिडा टळो" व "आलोक" या कथासंग्रहांमधून सावकारी, नापिकी, निसर्गाचा प्रकोप, शेतकऱ्याच्या वाढत जाणाऱ्या जबाबदाऱ्या अशा अनेक समस्यांनी विषण्ण होणारे शेतकरी जीवन त्यांच्या कथांमधून येते. शेतीसारख्या व्यवसायातून वाट्याला वैफल्य येऊनही न थकता प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून शेतकरी संघर्षमय जीवन जगतो. याचे दाहक वास्तव त्यांच्या कथांमधून येते.

भास्कर बडे यांच्या 'चिकाळा' या कथासंग्रहातून कष्टकरी शेतमजूर, ऊसतोड कामगार, स्त्रिया यांचे असहाय्य जग याचे वास्तव चित्रण झाले आहे.

"नव्वद नंतरच्या ग्रामीण कथेने आशय आणि आविष्काराच्या माध्यमातून जीवनाच्या समग्रतेला कवेत घेण्याचा यशस्वी प्रयोग केलेला आहे. आपले अंगभूत ग्रामीणत्व अबाधित ठेवूनही जीवनाची व्यामिश्रता, जीवनाची सखोलता आणि जीवनातील परिवर्तन- विशेषतः सामाजिक परिस्थितीतून घडणारे- यांचा मनःपूर्वक धांडोळा घेतला आहे." या कालखंडातील ग्रामीण कथा विविध प्रश्नांना आश्वासकपणे सामोरी जाते. तिथल्या शोषणाची गंभीर दखल घेते.

नागनाथ कोतापल्ले यांनी या कालखंडात 'रक्त आणि पाऊस', 'कफ्यू आणि इतर कथा', 'राजधानी', 'काफिला', 'कवीची गोष्ट', 'देवाचे डोळे', 'सावित्रीचा निर्णय' इ. कथासंग्रह लिहिले. "नागनाथ कोतापल्ले यांच्या कथासृष्टीत प्राधान्याने ग्रामजीवन अवतरते. या जीवनातील दैन्य, दुःख, दारिद्र्य, दुष्काळ आणि कोलमडून पडणारी माणसे, अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा, जातीयतेच्या भिंती, सरंजामी व्यवस्था, त्यातून होणारे सामान्यांचे शोषण अशा विविध बाबी या कथेतून येतात. ग्रामीण जीवनातील सामान्य माणसाला जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष, त्यासोबतच समाजातील विविध घटकांकडून होणारे शोषण त्यांच्या कथांमधून येते. म्हणजेच निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित जा समस्या उभ्या राहतात. त्या समस्यांच्या मुळाशी जाऊन सामान्य माणसांवर त्याचा होणारा परिणाम याचे चित्रण त्यांची कथा करते.

मराठवाड्यातील ग्रामीण बोलीचा प्रभावी वापर करून भास्कर चंदनशिव यांनी 'जांबळढक्क', 'मरणकळा', 'अंगारमाती', 'नवी वारूळ', 'बीरड' हे कथासंग्रह लिहिले. 'नवी वारूळ' कथासंग्रहामधून शेतमजुर स्त्रीचे शोषण, नामांतर लढा, दुष्काळ, जातीयता याचे चित्रण आले आहे. अलिकडच्या 'बीरड' या कथासंग्रहात ऊस उत्पादक सामान्य शेतकऱ्यांचे चित्र रेखाटले आहे. धनाड्य शेतकरी सामान्य शेतकऱ्यांचे कशा प्रकारे शोषण करतो याचे वर्णन त्यांनी केले असून ग्रामीण बदलांचा सशक्तपणे वेध घेतलेला आहे.

ग्रामीण भागातील शोषकांची बदललेली पद्धती, शोषणाचे बदलेले विविध संदर्भ, जनसामान्य माणसांचे शोषण करणारे सरकारी नोकरदार, बँका, सोसायट्या, सहकार, विविध शासकीय कर्मचारी या सर्व व्यवस्थांचे चित्रण वासुदेव मुलाटे यांनी आपल्या 'काळोखवेना', 'व्यथाफुल', 'अबाॅर्शन', 'अंधाररंग' या कथासंग्रहांमधून केले आहे. "ग्रामीण जीवनातील मूल्यांची पडझड, सहकारातील प्रगती-अधोगती, ग्रामीण राजकारणातील वर्ग जाती वर्चस्व, सामान्य शेतकऱ्यांची आणि वंचितांची ससेहोलपट अशा आशयसूत्रांना कवेत घेणारे कथालेखन मुलाटे यांनी केले आहे." मुलाटे यांनी सामान्य माणसाचे शोषण करणारे हे नवे वर्ग आपल्या कथांमधून मांडले तसे त्यांच्या कथांमधील माणसे या वर्गाला जाब विचारताना दिसतात.

प्रस्तुतच्या कालखंडात ग्रामीण भागात शिक्षणाचे जाळे निर्माण झाले. या क्षेत्रातील भ्रष्टाचार वाढत गेला. ग्रामीण युवकांचे या माध्यमातून शोषण सुरू झाले. शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्ट जग उत्तम बावस्कर यांनी 'इस्कोट' या कथासंग्रहातून मांडले आहे.

'तो भीतो त्याची गोष्ट' या कथासंग्रहातून महेंद्र कदम यांनी मानवी नातेसंबंधांची बदलती रूपे, ग्रामीण जीवनातील हरवत चाललेली नैतिक मूल्ये, वाढता स्वार्थीपणा, दुरावत चालली माणुसकी अशा प्रश्नांचा समर्थपणे वेध घेतलेला आहे.

या कालखंडातील एक महत्वाचे कथालेखक म्हणून लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथालेखनाकडे पहावे लागते. एक प्रशासकीय अधिकारी असूनही ग्रामीण भागातील पाण्यासारखा ज्वलंत प्रश्न त्यांनी आपल्या कथांमधून मांडलेला आहे. लक्ष्मीकांत देशमुख यांचा २००७ मध्ये 'पाणी!! पाणी' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. पूर्वी १९९७ मध्ये हा संग्रह 'उदक' या नावाने प्रसिद्ध झाला होता. या संग्रहाचे उपशीर्षक 'तहानलेल्या महाराष्ट्राच्या कथा' असे आहे. यातील बहुतेक कथा या मराठवाड्यातील असल्या तरीही या परिसरातील वातावरणाला त्या अधोरेखित करतात. "लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी या कथासंग्रहातील कथांमधून दुष्काळातील राजकारण, राजकीय पक्षांची श्रेय घेण्यासाठी लागलेली स्पर्धा, आपापल्या मतदारसंघात रोजगार हमीची कामे सुरू करण्याची धडपड, धान्य वाटपातील काळाबाजार, धरणाचे - नदीचे पाणी अडवणे, टँकरच्या पाणी पुरवठ्यातील दंडेलशाही, पाणवठ्यावर पाळली जाणारी जातीय विषमता, अन्नपाणी न मिळाल्यामुळे गेलेले भूकबळी, जगण्याचे पाण्याचे मूल्य म्हणून काही अपप्रवृत्तीनी केलेला स्त्रीयांच्या शरीराचा वापर, गरोदर महिलेला प्रसूतीसाठी पाणी न मिळणे, प्रतिष्ठित म्हणवल्या जाणाऱ्या सरंजामी वृत्तीच्या पुरुषांच्या बायका खडीकाम/ रोजगार हमीच्या कामावर जाणे आणि त्यांनी प्रतिष्ठाहूनन होऊ नये म्हणून गावातच थांबणे- अशा विविध आशयसूत्रांना या कथा आविष्कृत करतात." त्यांच्या या कथासंग्रहातील कथांमधून भ्रष्ट अधिकारी, कामचुकार वृत्ती तसेच पाण्याचे असमान वाटप या समस्यांमुळे ग्रामीण भागातील सामान्य माणसांना, स्त्रीयांना करावा लागणारा संघर्ष चित्रित करून काही कथांमधून संवेदनशील, जनतेप्रती बांधिलकी असणारे अधिकारी यांचेही प्रभावीपणे चित्रण केले आहे.

"नव्वदनंतरच्या दशकात सतीश तराळ, अशोक कोळी, कृष्णात खोत, अनुराधा गुरव, विलास अंभोरे, तानाजी पाटील, गणेश आवटे, विलास सिंदगीकर, शिवाजी मुंडे, प्रकाश खरात, नवनीत देशमुख, उत्तरा हुदार, सुरेश आकोटकर, दे.शी दुधलकर, संतोष मुळावकर, अशोक मानकर, आनंद भोयरे, नागनाथ पाटील, प्रभाकर हरकळ, भीमराव वाकचौरे, शंकर सखाराम, बसवराज पाटील अर्जुन हटकर राजेंद्र भोसले सुरेंद्र पाटील, विजयकुमार मिठे, भारत काळे अशा अनेक कथा लेखकांनी ग्रामीण जीवनातील वेदना,

विद्रोहाला, नवग्रामसंस्कृतीला स्वतःचा आवाज मिळवून देण्याचा अत्यंत मूलगामी प्रयत्न केला. ज्यामुळे नव्वदनंतरच्या कथा वाङ्मयात ग्रामीण कथेला स्वतःच्या अस्तित्वाची खूण जिवंत ठेवता आली.”

सारांश:

असे असले तरी वाढत्या शिक्षणाने ग्रामीण मनुष्यबळ शेतीला मिळेनासे झाले आहे. वाढत्या बेरोजगारीमुळे ग्रामीण प्रश्न बदलत आहे. उदारीकरणाने उद्योगविस्तार वाढत आहे. खेड्याच्या समूहसंस्कृतीची जागा व्यक्तीसंस्कृतीने घेतली आहे. त्यामुळे घुसमट वाढली आहे. या घुसमटीची ग्रामीण कथेत मांडणी होणे गरजेचे आहे. तसेच जनावरांची जागा यंत्राने घेणे, माणसांची यंत्रे होणे अशा दुहेरी कात्रीत ग्रामसंस्कृती सापडली आहे. या नव्या ग्रामीण संस्कृतीचे चित्रण कथेत नव्या संदर्भात येणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. तुपे केशव, 'ग्रामीण कथा: १९७५ ते १९९०' (लेख), ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास (संपा.)
रामचंद्र काळुंखे. प्र.आ. २०१६
२. वले वासुदेव, जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव, प्रशांत पब्लीकेशन्स,
जळगाव. प्र.आ. २०१४
३. सोनटक्के देवानंद, समीक्षेचा अंतःस्वर, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. प्र.आ. २०१२, पृ.क्र.-२११
४. भोसले द.ता., मराठी कथा: परंपरा आणि नवता, बेंढखळे अशोक (संपा.), मराठी साहित्य
महामंडळ, मुंबई. प्र.आ. २०१०
५. डॉ. तुपे केशव, नागनाथ कोत्तापल्ले यांचे कथालेखन (लेख), भाषाभान (संपा.) रामचंद्र काळुंखे,
मराठी भाषा अध्यापक परिषद, ऑक्टो. २०१२- मार्च २०१३.
६. पगार एकनाथ, म.सा.प.खंड-७, पुणे, प्र.आ. २०१०
७. डॉ. तुपे केशव, लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथालेखन (लेख), अन्वयार्थ, (संपा.) डॉ. रणधीर शिंदे

बोलीभाषा आणि सांस्कृतिक ओळखमहाराष्ट्राच्या संदर्भात एक अभ्यास :

प्रो.डॉ. मनोहर सिरसाट

संशोधन मार्गदर्शक ,बलभीम महाविद्यालय ,बीड

मगन दगडू ओव्हाळ

संशोधक विद्यार्थी -संशोधन केंद्र ,बलभीम महाविद्यालयबीड ,

सारांश:

बोलीभाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती एखाद्या समूहाची सांस्कृतिक ओळख जपणारी महत्त्वाची शक्ती आहे. महाराष्ट्रात अनेक बोलीभाषा प्रचलित आहेत, जसे की अहिराणी, वऱ्हाडी, कोकणी, माळवी, देशी, झाडीबोली इ. या बोलीभाषा आपापल्या प्रदेशाचा इतिहास, लोकजीवन, परंपरा, खाण्यापिण्याच्या सवयी, सण, कला यांची घट्ट नाळी जुळल्या आहेत. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात बोलीभाषा झपाट्याने मरत चालल्या आहेत, त्यामुळे सांस्कृतिक ओळख अस्पष्ट होत आहे. हे संशोधन पत्र बोलीभाषा आणि सांस्कृतिक ओळख यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करते, बोलीभाषांना भेडसावणाऱ्या संकटांचा आढावा घेते व त्यांच्या जतनासाठी उपाय सुचवते.

मुख्य शब्द: बोलीभाषा, सांस्कृतिक ओळख, महाराष्ट्राच्या बोली, लोकसाहित्य, भाषा संवर्धन.

१. प्रस्तावना: भाषा ही राष्ट्राची आत्मा असते असे म्हटले जाते, तर बोलीभाषा हा त्या प्रांताचा जिक्काळा असतो. एखाद्या विशिष्ट भौगोलिक परिसरात, विशिष्ट सामाजिक गटात विकसित झालेली भाषेची ती स्थानिक रूपे म्हणजे बोलीभाषा होय. सांस्कृतिक ओळख म्हणजे व्यक्ती किंवा समूह यांची आपली वेगळी परंपरा, रीतिरिवाज, मूल्ये, कला व वारसा याबद्दलची जाणीव. बोलीभाषा ही या सांस्कृतिक ओळखीची एक महत्त्वाची चावी आहे (प्रमोद त्र्यं. नलावडे, २०१४). महाराष्ट्रातील विविध बोलीभाषा जसे की अहिराणी (अहमदनगर-नाशिक), वऱ्हाडी (विदर्भ), कोकणी (कोकण भाग), माळवी (सोलापूर-सातारा) या केवळ उच्चारभिन्नता दाखवत नाहीत, तर त्या त्या प्रदेशाचा अभ्यासक्रम, वेशभूषा, खाद्यसंस्कृती, लोकगीते, लोकनृत्ये आणि सामाजिक संरचना यांची ओळख करून देतात (मराठी वाणी, २०२५). या अभ्यासाचा उद्देश बोलीभाषेच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या विविध भागांतील सांस्कृतिक ओळख अधोरेखित करणे व त्यांच्या संवर्धनाची गरज निदर्शनास आणणे हा आहे.

१.२ बोलीभाषा आणि सांस्कृतिक ओळख यांचा परस्पर संबंध

१.२.१ लोकसाहित्य आणि परंपरा: वऱ्हाडी बोलीतील 'भोंडला' गाणी, लावणी, पोवाडे यात स्थानिक नायकांची गाथा आहे. अहिराणी बोलीतील 'गवळणी' ही लोकगीते धनगर समाजाची जीवनशैली दाखवतात. कोकणातील 'ओव्या' आणि विदर्भातील 'फुगडी' या लोककलांमध्ये बोलीभाषेचा अनोखा वापर दिसून येतो. या गाण्यांची भाषा बदलली तर त्यातील मूळ रस व संदेश लोप पावतो (डॉ. राजेंद्र माने, २००९). लमाण बांजारा समाजाच्या बाबतीत, त्यांची मूळ भाषा बांजारा असून ती त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा केंद्रबिंदू आहे. संशोधनात असे आढळून आले आहे की बांजारा विद्यार्थी मराठी शिकताना भाषिक दुर्लक्षिततेचा सामना करतात. चंद्रस यांच्या अभ्यासानुसार, बांजारा युवती त्यांच्या आसपासच्या भौगोलिक जागेचे वर्गीकरण भाषेच्या आधारे करतात, जिथे मराठी बोलली जाते ती ठिकाणे महत्त्वाची तर जिथे बांजारा बोलली जाते ती ठिकाणे घरची अशी.

१.२.२ आहार आणि वेशभूषा: 'पोळी' या शब्दाला कोकणात 'पोळ' तर विदर्भात 'पोळी' म्हणतात. पण खाण्याच्या विशिष्ट पदार्थांची नावे (कोकणात 'काजू कणदा', विदर्भात 'सांता', 'सांजोरी') ही त्या प्रदेशाची खाद्यसंस्कृती प्रतिबिंबित करतात. वेशभूषेतील 'नवरी साडी', 'फेटा', 'खोपा' यांसाठी बोलीभाषेत शब्द असतात.

१.२.३ सण आणि विधी: दसरा, दिवाळी, पोळा, नागपंचमी, हरितालिका यांसारख्या सणांना बोलीभाषेत विशेष नावे व उच्चार असतात. 'पोळा' सणाचे वर्णन अहिराणीत 'बैल बंधन' म्हणून तर कोकणीत 'बैल पूजन' असा उल्लेख आढळतो (परेश, २०२५).

१.२.४ सामाजिक रचना: बोलीभाषेतील सर्वनामांचे रूपे (उदा. 'तुम्ही' ऐवजी 'आपण', 'तू', 'तुम्ही' यामुळे) आणि संबोधन पद्धती ('अहो', 'बाय', 'राघुकाका') ही त्या समाजातील सन्मानाची पद्धत, नातेसंबंध व पदानुक्रम दर्शवतात. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे, भाषा ही एकमेकांना समजून घेण्याची फ्रेमवर्क प्रदान करते. ती मूल्ये, दृष्टिकोन, समज आणि सांस्कृतिक ओळख निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते (डॉ. पूजा गुप्ता व मनीषा तोमर)

१.३ महाराष्ट्राच्या संदर्भात बोलीभाषांचे सामाजिक आयाम

१.३.१ भाषिक राजकारण आणि ओळख: भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती सांस्कृतिक ओळख, राजकीय अभिव्यक्ती आणि सामाजिक स्तरीकरणाचे एक शक्तिशाली प्रतीक बनली आहे. महाराष्ट्रातील मराठी भाषेच्या आग्रहामागे छत्रपती शिवाजी महाराजांचा वारसा जपण्याची भावना आहे. हाच प्रवृत्ती बोलीभाषांच्या संदर्भातही दिसून येतो आपली बोलीभाषा म्हणजे आपली विशिष्ट सांस्कृतिक अस्मिता

(भालचंद्र नेमाडे, २०१७). पंडरिपांडे यांच्या अभ्यासानुसार, "शेअर्ड बिकल्चरल आयडेंटिटी" (सामायिक द्विसांस्कृतिक ओळख) आणि "नॉन-शेअर्ड सेपरेट लिंग्विस्टिक आयडेंटिटीज" (असामायिक वेगळ्या भाषिक ओळखी) या परस्परविरोधी शक्ती भाषिक बदलाची रचना ठरवतात. मराठी भाषिक बोलीभाषा बोलताना प्रमाण मराठीशी एकजीव होतात, पण त्याचबरोबर आपली वेगळी ओळखही जपतात.

१.३.२ शिक्षण आणि बोलीभाषा: शहरी महाराष्ट्रात, विशेषतः पुण्यासारख्या शहरात, मध्यमवर्गीय रहिवासी मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी या भाषांना विशिष्ट मूल्ये देतात. **चंद्रस** यांच्या डॉक्टरेट संशोधनात असे दिसून आले की शिक्षणाचे माध्यम ठरवताना पालक सामाजिक गतिशीलता, प्रतिष्ठा आणि सांस्कृतिक मूल्ये यांचा समतोल साधतात. इंग्रजी ही जागतिक भाषा म्हणून सर्वोच्च स्थानी असते, तर प्रादेशिक भाषा (मराठी) सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक असते. बोलीभाषांच्या बाबतीत, शिक्षणाचे माध्यम प्रमाण मराठी असल्याने बोलीभाषिक विद्यार्थ्यांना दुहेरी अडचणीचा सामना करावा लागतो. बांजारा समाजाच्या उदाहरणात, घरची भाषा बांजारा, शाळेची भाषा मराठी, यामुळे विद्यार्थी शैक्षणिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहतात.

१.४ बोलीभाषांसमोरील आव्हाने

- **बोलीभाषांचा लोप:** अनेक तरुण पिढी आता बोलीभाषा बोलत नाही किंवा ती विसरत आहे. UNESCO च्या अंदाजानुसार, जगातील सुमारे ४३% भाषा (सुमारे ३,००० भाषा) लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत.
- **प्रतिष्ठेचा प्रश्न:** प्रमाण भाषेपुढे बोलीभाषा हीनतेची भावना म्हणून पाहिली जाते. 'सांस्कृतिक भांडवल'च्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, इंग्रजी किंवा हिंदीवरील प्रभुत्व म्हणजे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रभावापर्यंत पोहोच.
- **लिखित साहित्याचा अभाव:** बोलीभाषेतील लिखित साहित्य फारसे उपलब्ध नसल्याने त्यांचा प्रसार खुंटला आहे.
- **सांस्कृतिक एकरूपता:** जागतिकीकरणामुळे एकप्रकारची एकसारखी संस्कृती उदयास येत आहे, ज्यामुळे स्थानिक ओळख अस्पष्ट होत आहे (डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे, २०१९).

१.५ उपाय व संवर्धनाच्या दिशा

बोलीभाषा आणि त्याद्वारे सांस्कृतिक ओळख टिकविण्यासाठी खालील उपाययोजना सुचविल्या आहेत:

- **शिक्षणात समावेश:** राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० नुसार, किमान पाचवीपर्यंत शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावे, ज्यामुळे बोलीभाषांचा वापर वाढेल. शालेय अभ्यासक्रमात बोलीभाषेतील लोकगीते, कथा, म्हणी यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे (भारत सरकार, २०२०).
- **डिजिटल दस्तऐवजीकरण:** प्रत्येक बोलीभाषेचे शब्दकोश, ऑडिओ-व्हिडिओ रेकॉर्डिंग तयार करणे. युट्यूब, मोबाइल ॲप्स द्वारे प्रसार. डिजिटल माध्यमात प्रादेशिक भाषांचे संरक्षण करण्यासाठी सरकारी धोरणात्मक पाठबळ आवश्यक आहे.
- **बोलीभाषा साहित्य स्पर्धा:** कथा, कविता, नाटके लिहिण्यासाठी प्रोत्साहन व प्रकाशन सुविधा.
- **संशोधन निधी:** सरकारने आणि विद्यापीठांनी बोलीभाषा संशोधनासाठी विशेष अनुदान द्यावे.
- **प्रसारमाध्यमांत उपयोग:** आकाशवाणी, दूरदर्शन वर स्थानिक बोलीभाषेत कार्यक्रम प्रसारित करणे.
- **समाजजागृती:** 'आईबोली दिवस' सारखे उपक्रम राबवून नव्या पिढीत बोलीभाषेचा अभिमान निर्माण करणे.

१.६ निष्कर्ष: बोलीभाषा ही आपल्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे. ती केवळ बोलण्याची एक पद्धती नसून ती आपल्या पूर्वजांचा इतिहास, त्यांची स्वप्ने, दुःखे, सुखे, शेतीवाडी, सणवार, कला आणि विश्वास यांचे जिवंत दस्तऐवज आहे. चंद्रस यांच्या अभ्यासातील बांजारा युवतींचे नकाशे याची साक्ष देतात - भाषा ही त्यांच्या जगाची रचना करते, त्यांना 'आपले' आणि 'परके' यात फरक करायला शिकवते. महाराष्ट्रातील प्रत्येक बोलीभाषा हा एक सांस्कृतिक ठेवा आहे. प्रमाण मराठी भाषेबरोबरच बोलीभाषा विकसित होऊ शकतात हे लक्षात घेऊन धोरणे आखली गेली पाहिजेत. डिजिटल माध्यमांनी बोलीभाषांसाठी नव्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत, ज्यांचा फायदा घेऊन आपण या ठेव्यांचे संरक्षण करू शकतो. बोलीभाषा जिवंत राहिल्या, तरच आपली मूळ, विविधता, समृद्धता टिकून राहिल. भारतीय राज्यघटनेचे अनुच्छेद २९ आणि ३० अल्पसंख्याकांच्या भाषिक हक्कांचे रक्षण करतात. 'एक भारत, श्रेष्ठ भारत' या संकल्पनेसाठी बोलीभाषांचा सन्मान ही पहिली पायरी आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१. प्रमोद त्र्यं. नलावडे (२०१४). विश्वास हवा मायभाषेच्या क्षमतेचा. लोकराज्य, मुंबई.
२. मराठी वाणी (२०२५). महाराष्ट्रातील विविध बोलीभाषांचा अभ्यास – अहिराणी, कोकणी, वऱ्हाडी.

३. डॉ. राजेंद्र माने (२००९). लोक संस्कृतीचा गाभारा. अक्षरयात्रा प्रकाशन, पुणे
४. परेश (२०२५). बैल पोळा माहिती मराठी. <https://financialvichar.com/bail-pola-festival-essay-mahiti-marathi/>
५. डॉ. पूजा गुप्ता व मनीषा तोमर, भाषेची शक्ती: समाज आणि अस्मितेवर शब्द आणि साहित्याच्या प्रभावाचा अभ्यास.
६. भालचंद्र नेमाडे (२०१७). भाषा सर्वांचा सारखा हक्क मानणारी सामाजिक संस्था असते. भाषेइतकी लोकतांत्रिक संस्था दुसरी नाही. ह्यामुळेच राजकारणात तिचा सर्वाधिक वापर होतो!. अक्षरमाला मराठी
७. डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे (२०१९). मराठी भाषेपुढील आव्हाने, सकाळ पेपर मराठी
८. चंद्रास, जे. एस. (२०१९). पुणे, भारतातील बहुभाषिक पद्धती, शिक्षण आणि ओळख [डॉक्टरेट प्रबंध, द जॉर्ज वॉशिंग्टन युनिव्हर्सिटी]. प्रोक्वेस्ट डिसेटेशनस पब्लिशिंग.
९. चंद्रास, जे., तीर्थाली, डी., आणि दाबक, पी. (२०२३). ग्रामीण भारतातील भाषिक सामाजिकतेचे चित्रण: अवकाशातील मुले आणि तरुणांच्या स्वतःबद्दल आणि भाषेबद्दलच्या धारणा. निओस, १५ (२). अँथ्रोपोलॉजी ऑफ चिल्ड्रन अँड यूथ इंटररेस्ट ग्रुप.
१०. पांढरीपांडे, आर. व्ही. (२००३). मराठीचे समाजभाषिक पैलू: मध्य भारतातील बहुभाषिकता (लिनकॉम स्टडीज इन सोशियोलिंग्विस्टिक्स ०३). लिनकॉम युरोपा. भारत सरकार. (२०२०). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०. शिक्षण मंत्रालय.

ग्रामीण समुदायातील लिंगभाव आणि महिलांचा सामाजिक दर्जा:

डॉ. गोविंद दत्तात्रय बावस्कर

बलभीम महाविद्यालय, बीड.

मो.नं. ९८६०२१३१८३

EmailID:gdbavaskar@gmail.com

भारतात लिंगभावाला दीर्घ असा इतिहास असून याला सामाजिक आधार देण्यात आला आहे. लिंगभावाच्या आधारेच स्त्री पुरुष हे विषमतेचे तत्व अस्तीत्यात आलेले आहे. हा भेदभाव संबंधित व्यक्तीच्या भूमिका, हक्क, वर्तन, संधी आणि चारिक स्थितीमध्ये दिसून येतो, जो त्याच्या जैविक लिंगाद्वारे निश्चित केला जातो. थोडक्यात लिंगभेद म्हणजे एखादा समाज, कृती किंवा व्यवस्था एका लिंगाला दुसऱ्या लिंगापेक्षा कमी-अधिक महत्त्व देते आणि परिणामी एका लिंगाला दुसऱ्या लिंगाच्या यूनंत असमान वागणूक देते. ग्रामीण समुदायांमध्ये लिंगभावाचा प्रभाव महिलांच्या कौटुंबिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, गार्गीरिक, मानसिक आणि राजकीय स्थितीवर मोठ्या प्रमाणावर पडलेला दिसतो. सर्वसाधारणतः स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र 'चूल आणि मूल इतकंच मर्यादीत मानले जाते. ग्रामीण समुदायातील पारंपरिक रूढी, अंधश्रद्धा, निरक्षरता आणि मान्यतांमुळे महिलांना अनेक वेळा कमी प्रतीचा दर्जा दिला जातो. ग्रामीण महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक अशा विविध क्षेत्रात लैंगिक असमानतेचा सामना करावा लागतो, तथापि, ग्रामीण महिलांकरीता अस्तीत्वात आलेले नवीन कायदे, सरकारी महिलाविकासाच्या योजना, वाढती महिला साक्षरता इत्यादी घटकांमुळे ग्रामीण भागात हळूहळू लिंगभावाचा विचार बदलत होत आहे.

प्रस्तावना:

लिंग ही एक जैविक संकल्पना आहे. परंतु भारतात लिंगभावाला सामाजिक व सांस्कृतिक आधार देवून यामध्ये केवळ लिंग जैविकच नाही तर त्या लिंगाशी संबंधित सामाजिक, मानसिक आणि भावनिक पैलूंचा देखील समावेश असतो. लिंगभावाच स्वरूप प्रामुख्याने पुरुष आणि महिलांमधील असमानता आणि समाजात त्यांच्या नियुक्त भूमिकांशी संबंधित आहे. समाजात लिंग ओळख कशी निर्माण होते आणि त्यावर आधारित व्यक्तींवर कोणत्या प्रकारचे वर्तन, अपेक्षा आणि मर्यादा लादल्या जातात हे देखील लिंगभाव दर्शविते. भारतात प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंत विषमतेचा एक आधार म्हणून लिंगाला महत्त्व देण्यात आले आहे. लिंगभेदाच्या आधारावरच प्रामुख्याने समाजाची विभागणी वा स्तरिकरण झाल्याचे निदर्शनास येते. थोडक्यात, लिंगभेद म्हणजे एखाद्या व्यक्ती किंवा गटा बरोबर त्यांच्या लिंगाच्या आधारावर भेदभाव करणे किंवा त्यांच्याशी पूर्वग्रहदूषित वागणूक देणे अशाप्रकारच्या भेदभावामुळे व्यक्तीच्या लिंगावर आधारित हक्क, संधी, काम किंवा दर्जांमध्ये असमानता निर्माण होते. सामाजिक सरचनात्मक चेकटी, सांस्कृतिक धारणा आणि पारंपारिक समजूतीमुळे लिंगभेदाला चालना मिळते ज्या एका लिंगाला दुसऱ्यापेक्षा श्रेष्ठ किंवा कमी महत्त्वाचे मानतात.

लिंगभाव म्हणजेच समाजातील पुरुष आणि महिला यांच्यातील भेदभाव, ज्या आधारित समाजात प्रत्येक लिंगासाठी मित्र अधिकार, कर्तव्ये आणि स्थान निर्धारित केले जाते. बोडक्यात लिंगभावातून एखाद्या व्यक्तीचा त्यांच्या लिंगाबद्दलचा दृष्टिकोन आणि अनुभव व्यक्त होतो, हे लिंग ओळखा, भूमिका आणि व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करते, मी समान आणि संस्कृतीनुसार बदलू शकते, भारतात वैदिक कालखंडापासून श्री आणि पुरुष असा भेदभाव याठीकाणी बघायला मिळतो. भारतातील कुटुंब व्यवस्थेत, अधोजनात, धार्मिक कार्यात आणि राजकीय क्षेत्रात पुरुषाची मक्तेदारी राहिलेली आहे. जस-जसा काळ बदलला श्री आणि पुरुष हा भेदभाव कमी होण्याएवढी आणखीर्णच वाढत गेला. लिंगाच्या आधारे नेहमीच पुरुषांचे स्थान व अधिकार श्रेष्ठ आणि खियांचा दर्जा व अधिकार दुष्यम मानल्यात आले. ग्रामीण समुदायात सुद्धा लिंगभेदाच्या आधारे पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे स्थान दुष्यम असल्याचे आढळते. लिंगभाव आणि ग्रामीण महिलांचा दर्जा हा अत्यंत जटील व गुंतागुंतीचा विषय आहे. ग्रामीण लिंगभावाचे स्वरूप प्रामुख्याने पारंपारिक जीवन शैली, संस्कृती आणि अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून असल्याचे निदर्शनास येते. ग्रामीण महिलांना सर्वसाधारणतः पराच्या कार्यामध्ये किंवा कुटुंबाची काळजी घेणाऱ्या भूमिकांमध्येच पाहिले जाते. पुरुषांना बाह्य आणि श्रमाची कामे दिली जातात, तर महिलाना घरकाम, देखभाल आणि पालनपोषणाच्या जबाबदाऱ्या दिल्या जातात. ग्रामीण भागात महिलांना शिक्षणाच्या संची मर्यादीत असल्याने साक्षरते अभावी याठीकाणी लिंगभावाचे प्रमाण वाढलेले दिसते. शिक्षणाच्या भेदभावामुळे ग्रामीण महिला आर्थिक बाबतीत परावलंबी होवून त्यांना नवनवीन समस्थांना सामोरे जावे लागते. साक्षरतेच्या अभावी ग्रामीण महिलांना रोजगार व व्यवसायाच्या संधी प्राप्त होत नाही. ग्रामीण समाजातील प्रमुख व्यवसाय कृषी असून यामध्ये महिलांच्या श्रमाला तुलनेने कमी महत्व दिल्या जाते. ग्रामीण महिला शेती, पशुपालन आणि लहान कुटीर उद्योगांसारख्या आर्थिक उत्पादनात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. तरीही ग्रामीण महिलाना पुरुषांवरच आर्थिक बाबतीत जास्त अवलंबून राहावे लागते. याठीकाणी श्री ही उपभोगाचे वा मनोरंजनाचे साधन मानले जात असल्याने अपत्य संख्या जास्त असून त्याचे दुष्परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर आणि नवजात बालकांवर होतांना दिसतात. ग्रामीण महिलामध्ये कुपोषण, रक्ताची कमतरता, त्वचेचे रोग, मातामृत्यु दर इत्यादीचे प्रमाण जास्त असल्याचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे लिंगभाव विषमता होय.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये: १. लिंगभावाचा अर्थ स्पष्ट करणे. २. ग्रामीण महिलांची कौटुंबिक भूमिका स्पष्ट करणे. ३. ग्रामीण महिलांचा राजकीय दर्जा व भूमिका जाणून घेणे. ४. ग्रामीण धार्मिक क्रियेतील महिलांचे स्थान जाणून घेणे. ५. ग्रामीण लिंगभेदभावावर उपाय सुचविणे,

संशोधनाची गृहितके - 1. भारतात लिंगभाव आधारित स्तरिकरण आहे. 2. ग्रामीण भागात प्राचीन काळापासून पुरुषांच्या तुलनेत त्रियाना दुष्यम लेखले गेले आहे. 3. ग्रामीण भागात पुरुषप्रधान संस्कृतीचे वर्चस्व आहे. 4. ग्रामीण कुटुंब, धर्म, अर्थ व विवाह या सदर्भात महिलां बरोबर भेदभाव होतांना दिसतात. 5. महिला संदर्भात नवीन कायदे तसेच शिक्षणाचा प्रसार यामुळे ग्रामीण महिलांच्या दर्जा व भूमिकेमध्ये परिवर्तन होतांना दिसते आहे.

शोध पध्दतीशास्त्र: प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक आराखड्याळाचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनाच्या द्वितीयक श्रीताच्या माध्यमातून ग्रामीण समुदायातील लिंगभाव आणि महिलांचा दर्जा व भूमिका याचे अध्ययन करण्याकरिता विविध संशोधन साहित्याचा आढावा याठिकाणी घेण्यात आला आहे. भारतात प्राचीन काळापासून ग्रामीण भागात लिंगभावाची जडणघडण कशा पध्दतीने झाली आहे व त्याचा परिणाम महिलांच्या दर्जा व भूमिकांवर कशा पध्दतीने झाला आहे याचा अभ्यास करण्याकरिता संशोधकाने विविध संदर्भ पुस्तके, जर्नल्स, वर्तमानपत्रातील लेख, शोधप्रबंध व इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेऊन प्रस्तुत शोधनिबंधाचे कार्य करण्यात आलेले आहे. ग्रामीण समुदायातील लिंगभावाचा स्थितो आणि महिलांचा दर्जा व भूमिका पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

ग्रामीण महिलांचा कौटुंबिक दर्जा: ग्रामीण महिला कौटुंबिक जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, परंतु त्यांचे हक्क आणि जागा अनेकदा मर्यादित असतात, प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यातील प्राथमिक व महत्त्वाची संस्था म्हणजे कुटुंब होय. कुटुंबातूनच प्रत्येक व्यक्तीला आपला दर्जा आणि भूमिकेचे ज्ञान प्राप्त होते. परंतु ग्रामीण कुटुंब संस्थेमधूनच लिंगभावाची सुरुवात होत असल्याने याठिकाणी महिलांचे स्थान दुय्यम असल्याचे निदर्शनास येते. ग्रामीण कुटुंबात महिलांना परंपरा, रीतिरिवाज आणि सामाजिक दबावांचे पालन करण्यास भाग पाडले जाते जसे की खानपान, केशभूशा, वेशभूशा, हुडा प्रथा, बालविवाह, श्रीभ्रूणहत्या, गर्भपात, वारसा हक्क, विचार स्वातंत्र्य, कामाचे स्वातंत्र्य, शिक्षणाची मूभा, नोडीदार निवडणे इत्यादी संदर्भात भेदभाव होतांना दिसतात. ग्रामीण महिलांचा मुख्य भूमिका पराच्या आतच असते. उदा. महिलानी खानपान करणे, घर स्वच्छ ठेवणे, मुलांची काळजी घेणे, वृद्धांची सेवा करणे आणि इतर घरकाम करायो नागतात. समाजात या कामांकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते आणि महिलांच्या कष्टाचे योग्य मूल्यमापन व कौतुक होतांना दिसत नाही. ग्रामीण भागात, लिंग आधारित भेदभावाचा सामना महिलांना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांचा सामाजिक दर्जा आणि अधिकार मर्यादित होतात ग्रामीण भागात घरगुती हिंसाचार, शारीरिक किंवा मानसिक छळ, लैंगिक द्विसाधार यासारख्या समस्या सामान्य आहेत. महिलांवरील हिंसाचाराला अनेकदा सामाजिक मान्यता दिली जाते तसेच महिलांना अनेकदा भीती आणि दबावाखाली या समस्यांना तोंड द्यावं लागते.

ग्रामीण महिलांची शैक्षणिक स्थिती: ग्रामीण समुदायात लिंगभावाचे प्रमाण वाढण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे महिलामधील निरक्षरता होय. ग्रामीण समुदायात मुलींना परकीय धन मानले जात असल्याने त्यांच्या शिक्षणावर कमी लक्ष दिले जाते. महिला साक्षरता ग्रामीण समुदायात कमी असल्याने त्यांचे दुष्परिणाम महिला व त्यांच्या अपत्यांवर होतांना दिसतात. ग्रामीण भागात आधारित शिक्षणाला महत्त्व दिले जाते. मुले आणि मुलींना लिंगाच्या आधारावर वेगवेगळे शिक्षण आणि संधी मिळतात. ग्रामीण भागात, मुलीच्या शिक्षणाला पुरुषांपेक्षा कमी प्राधान्य दिले जाते. बऱ्याचदा, पारंपारिक विचारसरणीनुसार, मुलींना घरकामात व्यस्त ठेवले जाते आणि त्यांचा शाळेत जाणारा वेळ कमी होतो. त्यामुळे ग्रामीण भागात मुली-मुलांपेक्षा कमी शिक्षित दिसतात याचे कारण म्हणजे सामाजिक दबाव, पारंपारिक विचारसरणी आणि

संसाधनांचा अभाव मुलींना प्रामुख्याने घरगुती कामांचे प्रशिक्षण दिले जाते. तर मुलांना बाहेरील काम आणि शिक्षणासाठी प्रोत्साहन दिले जाते.

ग्रामीण महिलांचा आर्थिक दर्जा: ग्रामीण समुदायातील श्रमविभाजनाचा आधारच 'लिंग' हा असल्या कारणाने कृषी व्यवसायातील उत्पादन, विनिमय, वितरण आणि उपभोग हे सर्व घटक क्रियान्वित करतांना पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना कमी महत्त्व दिले जाते. ग्रामीण महिला शेतात काम करतात, परंतु त्यांचे काम सामान्यतः अनौपचारिक मानले जावून त्यांच्या योगदानाला आर्थिक मान्यता मिळत नाही आणि बहुतेक वेळा त्यांचे काम कुटुंबाची जबाबदारी म्हणून पाहिले जाते. ग्रामीण महिलांना शेतीतील हलके काम करणे, बि-बियाणे जपून ठेवणे, पेरणी करणे, सिंचन करणे, कापणी करणे, पशुंना चारा टाकणे, दूध काढणे, पशुगहाची साफसफाई करणे इत्यादी हलक्या प्रतोधी कार्य करावी लागतात, ग्रामीण समाजात महिलांना मालमत्ता आणि मालमत्तेच्या अधिकारांपासून वंचित देवाने जाते. कुटुंबाच्या मालमत्तेवर पुरुषांचा अधिकार असतो आणि महिलांना या मालमत्तेत सहभागी होता येत नाही. यामुळे त्यांच्या स्वावलंबनरावरही परिणाम होतो. लिंगभावामुळेच जेव्हा महिला शेतमजूर म्हणजे शेतात किंवा इतर कामांमध्ये पुरुषांसोबत काम करत तेका त्यांना सहसा कमी वेतन मिळते. गावात महिलांच्या श्रमाचे मूल्य पुरुषांपेक्षा कमी आहे, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक उक्कामध्ये भेदभाव होतो. लिंगभावामुळेच ग्रामीण महिला त्यांच्या पूर्ण क्षमतेचा वापर करू शकलेल्या नाहीत त्यामुळेच त्या आधिक बाबतीत परावलंबी जीवन जगत असतांना दिसतात.

ग्रामीण महिलांचा धार्मिक दर्जा: ग्रामीण समुदायात महिलांचा मासिक धर्म आणि गर्भधारण यामुळे महिलांना धार्मिक कार्यापासून दूर ठेवले जात असल्याने महिलांचा धार्मिक क्षेत्रातील सहभाग पुरुषांच्या तुलनेत कमी असतो. मासिक धर्माच्या काळात मोलाना अनेक परंपरांमध्ये अशुद्ध मानले जाते आणि त्यांना घरातील इतर सदस्यांपासून दूर ठेवले जाते. या सामाजिक भेदभावामुळे मलाचा दर्जा आणि सामाजिक स्थान कमकुवत होते. गावात महिलांना धार्मिक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्याची आणि कुटुंबातील धार्मिक कार्यावर देखरेख करण्याची जबाबदारी देण्यात आली आहे. महिला घरातील मंदिर स्वच्छ करतात, पूजा साहित्याची व्यवस्था करतात आणि इतर धार्मिक कर्तव्ये पार पाडतात, परंतु या जबाबदाऱ्या पुरुषांपेक्षा कमी प्रतीच्याच असतात, ग्रामीण महिला दिवाळी, गोबरबटपौणिमा, रक्षाबंधन इत्यादी अनेक धार्मिक सणसमारंभ आणि उत्सवांमध्ये सहभागी होतात. हे प्रसंग महिलांसाठी निक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आहेत आणि या परंपरा पाळल्याने समाजात त्यांचे धार्मिक स्थान मजबूत होते. तरीही बनक धार्मिक परंपरांमध्ये महिलांना महत्त्वपूर्ण भूमिका देण्यात आलेली नाही, आणि त्यांना धार्मिक विधी, पूजा इत्यादीमध्ये सक्रिय सहभागी होण्याची संधी कमी असल्याने महिलांचा सांस्कृतिक आणि धार्मिक दर्जा कमी होतो. ग्रामीण समुदायात धार्मिक श्रद्धा आणि विधी हे देखील लिंग धारणांवर प्रभाव पाडतात. ग्रामीण समाजात, पुजारी, गुरु किंवा साधू यांसारखी बहुतेक धार्मिक पदे पुरुषच पुरावान, महिलांना या पदांवर मर्यादित प्रवेश आहे आणि धार्मिक संस्थांमध्ये त्या नेतृत्वाची भूमिका बनाचत नाहीत.

ग्रामीण महिलांचा राजकीय दर्जा: प्राचीन काळापासून ग्रामीण भागातील नेतृत्व हे लिंगाधारीत असल्या कारणाने राजकीय संत महिलांचा सहभाग अल्पच असलेला आढळतो. लिंगभावाच्या प्रभावामुळे ग्रामीण

महिलांना स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळत नाही. तसेच त्यांना सामाजिक, कुटुंबीय आणि समुदायाच्या दबावामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य कमी मिळते. अर्थातच, महिलांचा राजकारणात मर्यादित सहभाग आहे. याचे कारण लिंगाधारीत सामाजिक आणि सांस्कृतिक समजूती ज्या ग्रामीण लाना राजकारण आणि निर्णय प्रक्रियेपासून दूर ठेवतात. ग्रामीण भागात, महिलांना सार्वजनिक व राजकीय जीवनापासून दूर ठेवले असा समज आहे. त्यामुळे पारंपारिक कुटुंबे आणि समानांमध्ये महिलांना सार्वजनिक जीवनात, विशेषतः राजकारणात सहभागी होण्यास प्रोत्साहन दिले जात नाही, ही परिस्थिती त्यांच्या आत्मविश्वासाला आणि राजकीय सक्षमीकरणाला बाधा काही योजना अंतर्गत पंचायत समिती आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी जागा राखीव असल्या तरी, निर्णय संक्रियेत त्याचे स्थान अजूनही कमकुवत आहे. ग्रामीण भागातील महिलांचा राजकीय सहभाग फारच कमी असतो. महिलांना मतदान, राबी निर्णय प्रक्रियेत भाग घेणे आणि नेतृत्वाची भूमिका निभावण्याची संधी कमी मिळते, ग्रामीण भागातील महिलांचा कान आणि सार्वजनिक जीवनात सहभाग कमी आहे. पंचायत किंवा स्थानिक निवडणुकांमध्ये पुरुषाचे वर्चस्व असते आणि महिना निर्णय प्रक्रियेतून वगाहने नाते काही ठिकाणी महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले जात असले तरी, या क्षेत्रात समानता कायम आहे. महिला आरक्षणामुळे काही प्रमाणात स्थानिक पातळीवर महिलांचे प्रतिनिधित्व चाढले असले तरी, निर्णय प्रक्रियेत खरी भूमिका घेतली जात नाही.

महिलांच्या आरोग्याची स्थिती: आहाराचा आणि आरोग्याचा अगदी निकटचा संबंध आहे. किंबहुना आहार आणि आताच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. आजही अनेक ठिकाणी ग्रामीण समुदायात लिंगाधारीत आहाराविषयी विषमता आल्याचे दुस्परिणाम महिलांना व त्यांच्या होणाऱ्या अपत्यांना भोगावे लागतात. ग्रामीण महिलांना गर्भधारणा आणि बाळंतपणा ध्यान पुरेसा आहार प्राप्त होत नाही व त्याचा नकारात्मक परिणाम त्यांच्या आणि मुलांच्या आरोग्यावर होतांना दिसतो जीवनसत्त्यांयम आणि व्होटॅमीन डोतसेचलोहाच्या कमतरतेमुळे होणारे अशक्तपणा यासारख्या समस्या सामान्य आहेत. ग्रामीण कुश्रथत खानपान आधारे होणाऱ्या भेदभावातून महिलांना अनेक प्रकारच्या आरोग्य विषयक समस्यांना सामोरे जावे लागते जये कुपोषण, रक्ताची कमतरता, हाडांचे आजार, बालमृत्यु, गर्भपात, मातामृत्यु इत्यादी. ग्रामीण भागात आरोग्य सेवांचा अभाव असल्याचे निदर्शनास येते. बहुतेक ग्रामीण भागात आरोग्य केंद्रे, डॉक्टर, नर्सस, मेडोकल आणि तज्ञ नसल्याने हो परीस्थिती प्रामोत महिलांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक आहे. गावात उपलब्ध असलेल्या आरोग्य सेवांचा दर्जा देखील कधी-कधी निम्न असतो. डॉक्टर किंवा आरोग्य कर्मचाऱ्याची कमतरता, जुनी उपकरणे आणि संसाधने आणि दुर्गम ठिकाणी सुविधांचा अभाव यामुळे ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होतो. विशेषतः गर्भधारणा, प्रसूती आणि खोरोगविषयक आजारांसाठी सुविधांचा अभाव आहे. बोडक्यात, ग्रामीण महिलांच्या आरोग्याची स्थिती ही एक गंभीर आणि आव्हानात्मक समस्या आहे, जी केवळ त्यांच्या शारीरिक आरोग्यावरच नव्हे तर त्यांच्या मानसिक आणि सामाजिक आरोग्यावरही परिणाम करतांना दिसते. लिंगभावामधूनच ग्रामीण भागातील महिलांच्या आरोग्यावर अनेकदा निविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा परिणाम होतो, ज्यामुळे त्यांच्या आरोग्याच्या स्थितीत असमानता निर्माण होते.

लिंगभावावर आधारित श्रमविभाजन: लिंगभावावर आधारित श्रमविभाजन म्हणजे श्रीपुरुषांमध्ये कोणों कोणते काम करावे याचं सामाजिक विभाजन करणे होय. स्त्री-पुरुष मुलगा-मुलगी यांना त्यांच्या लिंगभावात्मक भूमिकेनुसार वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या व कामे दिली जातात. तिथे त्यांच्या पसंतीला वा व्यक्तिगत योग्यतेला महत्त्व नसते. अशा श्रमविभागणीमुळे विषमतेचे आणि श्रेष्ठ-कानिष्ठतेची उतरंड निर्माण होते. कारण श्री आणि पुरुष यांच्या कामाचे आणि त्यांना दिला जाणारा मोबदला यांचे समान मूल्यमापन केले जात नाही. जमीन, तंत्रज्ञान, कर्जसुविधा, आर्थिक व्यवहार यावर पुरुषांचे नियंत्रण असल्यामुळे अजूनही ग्रामीण भागात स्त्री-पुरुषांच्या वेतनात भेदभाव दिसून येत. ग्रामीण महिलांना शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, व्यवसाय साधन संपत्ती यात समान संधी दिल्यास हो असमानतेची तरी कमी होईल परिणामी ग्रामीण विकास होण्यास मदत होईल.

ग्रामीण महिलांचे आरोग्य: ग्रामीण भागात महिलांचे आरोग्य हे अजूनही मोठे आव्हान आहे. अंगणवाडी सेविका, आशा, कार्यकर्त्या आणि आरोग्य सेविका म्हणून काम करून ग्रामीण महिलांनी आरोग्य सेवा सुधारण्याचे मोलाचे योगदान दिले आहे. परंतु आरोग्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अजूनही कमी झालेले नाही. महिलांचे आरोग्य हा एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे जागतिकीकरणाच्या काळात अत्यंत धकाधकीच्या जीवनात कौटुंबिक आणि कुटुंबाचाहेरील कामांमध्ये खिऱ्या नेहमीच गुंतलेल्या असतात त्यांचा परिणाम त्यांच्या शरीरावर होत आहे. ग्रामीण भागातील महिलांची स्थिती अत्यंत दयनीय अशी आहे. सामुदायिक आरोग्य केंद्र जेवढी कार्यक्षम असायला पाहिजे तेवढे नाहीत. कमी पडत असलेल्या आरोग्य सेवामुळे खाजगी आरोग्य सेवा यांच्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात सुरू झाल्या आहेत. खाजगी दवाखाने अधिक खर्चिक असल्यामुळे अनेक महिला सर्रासपणे आपल्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात.

ग्रामीण महिलांचे वैवाहिक व्यवस्थेतील स्थान: ग्रामीण समुदायात विवाह हा एक महत्त्वाचा धार्मिक संस्कार असून महिलांच्या नोवनाचा एक मध्यवर्ती भाग बनतो. पारंपारिकपणे, विवाह हे मुलींसाठी एक आवश्यक पाऊल मानले जाते आणि ते त्यांच्या समाजात प्रतिष्ठा आणि ओळखीशी जोडलेले असते. ग्रामीण समुदायात विवाह आणि कुटुंबावर आधारित परंपरा देखील लिंगभेदाच्या नियमांना बळकटी देतात, जसे की हुंडा व्यवस्था सर्वसामान्य आहे, ज्यामध्ये महिलांना लग्न करण्यासाठी अधिक दबावाचा सामना करावा लागतो. ही परंपरा महिलांना आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी आणि असुरक्षित बनवते. विवाह करतांना ग्रामीण समुदायात हुंडा प्रथा अर्थात वरमुल्य देण्याची वाईट प्रथा प्रचलित असल्याने याचा परिणाम म्हणजे हुंडाबळी, अनोड विवाह, घटस्फोट, लैंगिक शोषण अशा अनेक समस्यांना ग्रामीण महिलांना सामोरे जावे लागते. विवाहानंतर महिलांना नवीन कुटुंबात त्यांची भूमिका जुळवून घ्यावी लागते. वामध्ये घरकाम, मुलांची काळजी घेणे आणि कुटुंबातील वडीलधाऱ्यांची सेवा करणे यासारख्या जबाबदाऱ्यांचा समावेश आहे. महिलांना त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्यातील अपेक्षा बाजूला ठेवून त्यांना तुलनेने लहान वयातच लग्न करण्यास भाग पाडले जाते. ग्रामीण भागात बालविवाहाची प्रथा अजूनही काही भागात प्रचलित आहे, जिथे मुलीचे लग्न अगदी लहान वयात केले जाते. या पद्धतीमुळे मुली शिक्षणापासून आणि इतर संधीपासून वंचित राहतात आणि त्यांना कौटुंबिक आणि वैवाहिक जबाबदाऱ्या लवकर स्वीकारण्यास भाग पाडतात.

याचा त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्थितीवर वाईट परिणाम होतो. बालविवाहामुळे, महिलांना शारीरिकदृष्ट्याटा अपरिपक्व असतानाही गर्भधारणा आणि मातृत्वाची जबाबदारी स्वीकारावी लागते, जो त्यांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक ठरू शकते. शिवाय, यामुळे महिलांवर मानसिकदृष्ट्याही खूप दबाव येतो.

निष्कर्ष व उपाययोजना: आधुनिक काळात आजही ग्रामीण महिलांना अनेकदा विविध क्षेत्रात लैंगिक असमानतेचा सामना करावा लागतो, जसे की कुटुंबातील विचार स्वातंत्र्य, व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य, इच्छेनुसार शिक्षणाचा अधिकार, गावाच्या नेतृत्वाचा अधिकार, कामाचा अभाव, नोकऱ्यांची कमतरता, समान वेतन नाकारणे आणि राजकीय किंवा सामाजिक निर्णयांमध्ये सहभागाचा अभाव, तथापि, ग्रामीण भागात हळूहळू बदल होतांना आज दिसत आहे, जसे की शिक्षणाची उपलब्धता आणि आरोग्य सुविधांचा विस्तार आणि महिलांच्या हक्कांबद्दल बाढती जागरूकता यासारख्या सरकारी योजनांमुळे ग्रामीण महिलांची स्थिती सुधारण्यास मदत झाली आहे. महिलांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना व नवनवीन कायदे आणि कल्याणकारी योजना ज्यामुळे लिंग समानता गावामध्ये सुधारत आहे. ग्रामीण महिलांची राजकीय स्थिती सुध्दा हळूहळू बदलत आहे. नवीन कायदे, आरक्षण, जागरूकता आणि शिक्षणाच्या प्रयत्नांमुळे ग्रामीण महिलांना राजकारणात सहभागी होण्याची समान संधी प्राप्त होतांना दिसते आहे. सरकारी नोकऱ्या आणि योजनांमध्ये महिलांनी राखीव जागांचा फायदा घेतल्याने त्यांच्या राजकीय आणि सामाजिक अधिकारांमध्ये देखील सुधारणा होतांना दिसते आहे. महिलांच्या स्वयंम जागृतीमुळे लिंगभावाच्या पद्धतीमध्ये बदल होतांना दिसतो आहे. ग्रामीण भागात अनेक महिला बचत गट, स्वयंपूर्णता कार्यक्रम आणि जागरूकता मोहिमांमुळे महिलांचा सामाजिक आणि आर्थिक दर्जा सुधारत असताना दिसतो आहे. ग्रामीण महिलांना आपले हक्क, कायदे व अधिकारांची जाणीव होऊ लागली आहे आणि ते त्यासाठी संघर्ष करीत असतांना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ:

१. आगलावे प्रदीप (२००९), भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.
२. बोरसे विश्वनाथ (२००५), शेतकऱ्यांच्या समस्या: शोध आणि बोध, नाशिक: वसुधा प्रकाशन, ३. चर्जन प्रा. डॉ. संध्या गो. (२०१६). मानवी हक्क, अमरावती: आधार पब्लिकेशन.
४. घाटगे जयंत (१९९९). समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, कोल्हापूर: सकाळ प्रेस.
५. कन्हाडे डॉ. बी. एम. (२००५), ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, नागपूर: पिंपळापुरे पब्लिशर्स.
६. कराळे गंगाधर (२००६), ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोण, नागपूर: मंगेश प्रकाशन.
७. साळुंके विजया (२०१३), भारताच्या महिला शेतकरी, दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया.

लोकशाहीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

डॉ. सुर्यवंशी जी.डी.

राज्यशास्त्र विभाग,

बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड.

सारांश (Abstract)

लोकशाही ही जनतेच्या सहभागावर, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर आणि माहितीच्या पारदर्शकतेवर आधारित शासनपद्धती आहे. या प्रक्रियेत प्रसार माध्यमे (मुद्रित, इलेक्ट्रॉनिक, डिजिटल व सामाजिक माध्यमे) ही लोकशाहीची चौथी सत्ता म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावतात. प्रसार माध्यमे नागरिकांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घडामोडींची अचूक, वेळेवर व निष्पक्ष माहिती पुरवून जनमत निर्मितीचे कार्य करतात. शासनाच्या धोरणांवर, कायदांवर आणि प्रशासनाच्या कार्यावर टीकात्मक निरीक्षण ठेवून उत्तरदायित्व (Accountability) निश्चित करण्याचे कार्य प्रसार माध्यमे करत असतात.

लोकशाहीमध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका केवळ माहिती देण्यापुरती मर्यादित नसून, जनतेला राजकीयदृष्ट्या जागरूक करणे, सार्वजनिक चर्चेला चालना देणे, अल्पसंख्याक व वंचित घटकांचे प्रश्न अधोरेखित करणे तसेच मानवी हक्क आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करणे अशी बहुआयामी असते. निवडणूक प्रक्रियेत मतदारांना योग्य निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक माहिती उपलब्ध करून देणे, राजकीय पक्षांच्या धोरणांचे विश्लेषण करणे आणि सत्तेच्या दुरुपयोगाला वाचा फोडणे ही माध्यमांची अत्यंत महत्त्वाची जबाबदारी प्रसार माध्यमांची आहे. त्याचबरोबर प्रसार माध्यमांवर काही नैतिक व सामाजिक जबाबदाऱ्या येतात. सत्यता, निष्पक्षता, वस्तुनिष्ठता आणि सामाजिक सलोखा जपणे हे प्रसार माध्यमांचे मूलभूत कर्तव्य आहे. प्रसार माध्यमांचा सनसनाटीपणा, खोटी माहिती (Fake News), पक्षपाती मांडणी आणि व्यावसायिक दबाव यामुळे लोकशाही प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे माध्यमांनी आत्मनियंत्रण, व्यावसायिक नैतिकता पालन आणि सामाजिक हिताला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

एकूणच, सक्षम, स्वायत्त आणि जबाबदार प्रसार माध्यमे ही लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी अपरिहार्य घटक असून, माध्यमांची सकारात्मक भूमिका लोकशाहीची गुणवत्ता सुधारते, तर त्यांची बेपर्वाई लोकशाहीला धोका निर्माण करू शकते. म्हणूनच लोकशाही टिकावासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या अत्यंत निर्णायक ठरतात.

उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

- 1) लोकशाही मध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका तपासणे.
- 2) लोकशाही मध्ये प्रसार माध्यमांच्या जबाबदाऱ्या अभ्यासणे.

प्रस्तावना (Introduction)

लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती लोकसहभाग, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांवर आधारित एक जीवनपद्धती आहे. लोकशाही व्यवस्थेत सार्वभौम सत्ता जनतेकडे असते आणि ही सत्ता प्रभावीपणे वापरण्यासाठी नागरिकांना योग्य, सत्य आणि वेळेवर माहिती मिळणे अत्यंत

आवश्यक असते. ही महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडण्याचे कार्य प्रसार माध्यमे करीत असतात. म्हणूनच प्रसार माध्यमांना लोकशाहीचा “चौथा स्तंभ” असे संबोधले जाते.

प्रसार माध्यमांमध्ये मुद्रित माध्यमे (वृत्तपत्रे, मासिके), इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे (दूरदर्शन, रेडिओ) तसेच नवमाध्यमे (सोशल मीडिया, डिजिटल पोर्टल्स) यांचा समावेश होतो. ही माध्यमे शासन, जनता आणि विविध सामाजिक घटकांमधील संवादाचे प्रभावी साधन म्हणून कार्य करतात. लोकशाहीमध्ये प्रसार माध्यमे केवळ माहिती देण्यापुरती मर्यादित नसून ती जनमत घडविणे, जनजागृती करणे, सत्तेवर नियंत्रण ठेवणे आणि लोकांच्या समस्या शासनापर्यंत पोहोचवणे अशी बहुआयामी भूमिका बजावतात.

लोकशाहीच्या यशस्वी कार्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि सत्ताधाऱ्यांवर नियंत्रण आवश्यक असते. या संदर्भात प्रसार माध्यमे सत्तेच्या गैरवापरावर प्रकाश टाकून, भ्रष्टाचार, अन्याय, दडपशाही, एकाधिकारशाही याविरोधात जनतेचा आवाज बुलंद करतात. शासनाच्या धोरणांची चिकित्सा करणे, कायदे-योजना जनतेपर्यंत पोहोचवणे आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करणे ही माध्यमांची मूलभूत जबाबदारी आहे. त्यामुळे प्रसार माध्यमे लोकशाही व्यवस्थेतील वॉचडॉग म्हणून कार्य करतात.

तथापि, वाढत्या स्पर्धा, व्यापारीकरण, राजकीय दबाव आणि सोशल मीडियाच्या वाढत्या प्रभावामुळे प्रसार माध्यमांसमोर अनेक नैतिक व व्यावसायिक आव्हाने उभी राहिली आहेत. खोटी माहिती, सनसनाटीपणा, पक्षपातीपणा आणि टीआरपी संस्कृतीमुळे लोकशाही मूल्यांना धोका निर्माण होण्याची शक्यता वाढली आहे. अशा परिस्थितीत प्रसार माध्यमांची जबाबदारी अधिक महत्त्वाची ठरते. सत्यता, निष्पक्षता, सामाजिक बांधिलकी आणि संविधानिक मूल्यांचे पालन करणे हे माध्यमांसाठी अपरिहार्य बनले आहे. म्हणूनच लोकशाहीच्या मजबुतीसाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाहीचे भविष्य हे मोठ्या प्रमाणावर जबाबदार आणि स्वायत्त प्रसार माध्यमांवर अवलंबून आहे, हे वास्तव अधोरेखित करणे हाच या संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

लोकशाहीमध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका (Analysis and Discussion)

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये प्रसार माध्यमे ही एक केवळ माहिती देणारी यंत्रणा नसून ती लोकशाही व्यवस्थेचा चौथा स्तंभ आहे. शासन व्यवस्था, विविध दबाव गट, राजकीय पक्ष, संस्था, संघटना, जनता यांच्यातील दुवा म्हणून प्रसार माध्यमे कार्य करत असतात. लोकशाहीचे यश अपयश हे मोठ्या प्रमाणावर प्रसार माध्यमांच्या कार्यक्षमता, प्रमाणिकपणा, जबाबदारी आणि भूमिकेवर अवलंबून असते. त्यामुळे लोकशाहीमध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते याचा आढावा पुढील प्रमाणे थोडक्यात घेता येईल.

1) माहितीचा प्रचार, प्रसार करणे :

लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये लोकप्रतिनिधी हे जनतेने प्रत्यक्षपणे निवडून दिलेले असतात. त्यामुळे व्यक्ती, समाज आणि देशाचे हीत लक्षात घेऊन शासन आपले ध्येय धोरण निश्चित करत असतात. शासनाने निश्चित केलेले ध्येय, धोरण, विविध योजना, उपक्रम इत्यादींची माहिती प्रसार माध्यमांनी आपल्या माध्यमांतून जनतेपर्यंत पोहोचविणे अपेक्षित असते. त्याशिवाय जनतेला शासन आपल्यासाठी काय करत आहे हे कळत नाही, अशा वेळेस प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. त्याचबरोबर देशामध्ये आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घडणाऱ्या घडामोडी किंवा विविध करार या संबंधिची माहिती देशातील जनतेला

देणे हे प्रसार माध्यमांचे महत्त्वाचे कार्य त्यांना पार पाडावे लागते. तसेच देशामध्ये साजरे होणारे राष्ट्रीय सन, उत्सव यांचे थेट प्रसारण करणे ते ही कार्य प्रसारमाध्यमांना पार पाडावे लागते. देशामध्ये आलेली नैसर्गिक आपत्ती किंवा कायदा सुव्यवस्थेचा निर्माण झालेला प्रश्न अशा वेळी प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. देशातील आंदोलने, महत्त्वाच्या घडामोडी इत्यादींची माहिती जनतेला देणे हे प्रसार माध्यमांचे कर्तव्य आहे.

योग्य व अचुक वस्तुनिष्ठ माहितीचा प्रचार, प्रसार करणे हे प्रसार माध्यमांची महत्त्वाची भूमिका आहे.

2) जनमत तयार करणे :-

लोकशाहीमध्ये जनमताला महत्त्व आहे. जनमताचा विचार करून शासन आपले ध्येय-धोरण आखत असते. कोणतीही योजना, प्रकल्प, किंवा धोरण ठरवित असतांना जनमताचा आधार घ्यावा लागतो. जनमताला आकार देण्यामध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. प्रसार माध्यमे जनतेच्या विचारप्रक्रियेवर प्रभाव टाकत असतात. प्रसार माध्यमे प्रामुख्याने संपादकीय लेख, चर्चा, वादविवाद इत्यादी माध्यमांद्वारे विविध मुद्द्यांवर विचार मंथन घडवून आणत असतात. हे विचार मंथन प्रिंट मिडिया, इलेक्ट्रॉनिक मिडिया, रेडिओ, सोशल मिडिया इत्यादी साधनांचा वापर करून करत असतात. प्रसार माध्यमते प्रामुख्याने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शिक्षण, आरोग्य, महागाई, बेरोजगारी, इत्यादी विषयांवर जनतेच्या विचार प्रक्रिया आणि मतांवर प्रभाव टाकत असतात किंवा विचारांना आकार देण्याचा प्रयत्न करत असतात. यातूनच जनमत तयार होत असते. ज्यामुळे जनमत हे लोकशाहीतील धोरण निर्मितीचे महत्त्वाचे साधन आहे.

3) लोकसहभाग वाढवणे :-

लोकशाहीमध्ये जनतेचा सक्रीय सहभाग महत्त्वाचा असतो. लोकशाहीमध्ये जनतेच्या सक्रीय सहभागाशिवाय किंवा सहमीशिवाय कोणतेही कार्य पूर्ण होत नाही. यामुळे लोकशाहीमध्ये जनतेचा सहभाग अनिवार्य ठरतो. लोकशाहीमध्ये जनतेचा सहभाग वाढविण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. प्रसारमाध्यमे कधी आणि कोणत्या प्रश्नाला महत्त्व द्यावे हे प्रसांगानुसार ठरवत असतात. त्याचबरोबर एखाद्या प्रश्नावर किंवा धोरणावर जनमत तयार करणे, लोकसहभाग वाढविणे. जनतेच्या विचारांना किंवा मतांना आकार देण्याचे काम प्रसार माध्यमांकडून केले जाते. प्रसार माध्यमांच्या सकारात्मक भूमिकेमुळे लोकांचा सहभाग वाढू शकतो. त्यामुळे प्रसार माध्यमे लोकसहभाग वाढविण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात.

3) शिक्षण व जनजागृती घडवून आणणे :

प्रसार माध्यमे समाजशिक्षणाचे व जनजागृती घडवून आणण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे. समाजामध्ये मानवी मूल्य, कर्तव्य, संविधानिक मूल्य, मानवी हक्क इत्यादींची माहिती समाजामध्ये प्रसारीत करून समाजाला शिक्षित करू शकतात. त्याचबरोबर आरोग्य, पर्यावरण, मूलभूत कर्तव्य, स्त्री - पुरुष समानता, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक सुधारणा याबाबत जनजागृती करू शकतात. अंधश्रद्धा, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विषमता याविरुद्ध जागृती घडवून आणण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार

पाडू शकतात. प्रसार माध्यमे शिक्षण व जनजागृतीमध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. त्याचा सकारात्मक परिणाम समाजाच्या सर्वांगिन विकासासाठी होऊ शकतो.

4) शासनावर नैतिक दबाव निर्माण करणे :-

प्रसार माध्यमे लोकशाहीचा चौथा स्तंभ आहे. तसाच तो लोकशाहीचा पहारेकरी ही आहे. लोकशाही शासन व्यवस्था ही जनमतच्या आधारावर आपल्या शासन व्यवस्थेचा गाडा हकत असते. समाजातील प्रश्न, जनतेचे मत या आधारे शासन आपली ध्येय धोरणे ठरवित असतात. प्रसार माध्यमांच्या माध्यमांतून शासनाच्या निर्णयाचे विश्लेषण व टिका करता येते. त्याचबरोबर भ्रष्टाचार, सत्तेचा गैरवापर प्रशासनातील त्रुटी उघड करू शकतात. त्याचबरोबर सत्ताधाऱ्यांना जबाबदार बनविण्यात प्रसारमाध्यमांची महत्त्वाची भूमिका असते. पार पाडू शकतात.

5) प्रसार माध्यमांनी शासन आणि जनतेतील दुवा म्हणून काम करणे :-

प्रसार माध्यमे शासन आणि नागरिक यांच्यातील संवादाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. प्रसार माध्यमांनी जनतेच्या समस्या किंवा अडी-अडचणी शासनापर्यंत पोहोचविणे शासनाच्या योजना व निर्णय जनतेपर्यंत पोहोचविण्यामध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये शासन आणि नागरिकांमधील संवाद लोकशाही अधिक सशक्त करत असतो. त्यामुळे प्रसार माध्यमे शासन आणि जनता यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा ठरतो.

६) अल्पसंख्यांक व दुर्बल घटकांचा आवाज म्हणून काम करणे :

लोकशाहीमध्ये सर्वच घटकांना समान प्रतिनिधित्व मिळणे आवश्यक ठरते. भारतामध्ये विविध जाती-धर्माचे लोक राहतात. त्यामुळे प्रत्येक समाजाला समान प्रतिनिधित्व मिळणे गरजेचे ठरते. समान प्रतिनिधित्व मिळाल्यामुळे प्रत्येक घटकांचा विकास होण्यास मदत होते. प्रत्येक घटकाला समान संधी व न्याय मिळून देण्यात प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. दलित, आदिवाशी, अल्पसंख्यांक, दुर्बल घटक, महिला, वृद्ध आणि शोषित घटकांचे प्रश्न मांडणे हे प्रसार माध्यमांचे प्रथम कर्तव्य आहे. समाजातील वंचित व अल्पसंख्य तसेच दुर्बल घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी न्यासपीठ उपलब्ध करून देणे हे प्रसार माध्यमांचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

7) राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणे :

प्रसार माध्यमे ही देशातील विविध समाजांना जोडण्याचे महत्त्वाचे कार्य पार पाडू शकते. राष्ट्रीय प्रश्नांवर एकात्मता निर्माण करणे देशामध्ये नैसर्गिक आपत्ती आल्यानंतर किंवा युद्ध, संकटाच्या काळात समाजाला एकत्र आणणे आणि राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणे यामध्ये प्रसार माध्यमे महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. सांस्कृतिक देवाण-घेवाण याला प्रोत्साहन देणे त्याचबरोबर राष्ट्रीय सन, उत्सवाच्या वेळेस राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणे ही प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. यातून राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्यास हातभार लागतो.

8) डिजिटल मिडियाची भूमिका :

आज सोशल मिडियाच्या माध्यमातून प्रत्येक जनतेच्या हातात डिजिटल मिडीया आला आहे. माहितीचे जलदगतीने प्रसारण डिजिटल सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून होत असते. चांगल्या आणि वाईट

अशा दोन्हीही बातम्या सातत्याने सोशल मिडीयावर वायरल होत असतात. त्यामुळे अफवा व चुकीची माहिती रोखणे हे एक मोठे आव्हान प्रसार माध्यमांच्या समोर निर्माण झाले आहे.

लोकशाही मध्ये प्रसार माध्यमांच्या जबाबदाऱ्या :

१) सत्य व वस्तुनिष्ठता जोपासणे :-

प्रसार माध्यमांनी बातम्या देतांना किंवा माहिती देतांना सत्य व वस्तुनिष्ठ माहिती जनतेला पुरविणे हे प्रसार माध्यमांची नैतिक जबाबदार आहे. आफवांवर किंवा खोट्या माहितीवर विश्वास न ठेवता तथ्यांची शाहनिशा करून योग्य व अचूक सत्य व वस्तुनिष्ठ माहिती जनतेला पुरविणे ही प्रसार माध्यमांची महत्वाची जबाबदारी आहे.

२) निष्पक्षपातीपणा जपणे :-

प्रसार माध्यमांनी कोणत्याही राजकिय, सामाजिक किंवा आर्थिक अशा कोणत्याही दबावाला बळी न पडता निपक्ष पद्धतीने किंवा तटस्थ राहून आपली जबाबदारी पार पाडावी ही प्रसार माध्यमांची सर्वात महत्वाची जबाबदारी आहे.

३) राष्ट्रीय एकात्मता जपणे :

प्रसार माध्यमांनी देशामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणाऱ्या बातम्या द्याव्यात. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश यावर आधारित द्वेष पसरविणारे वृत्तांकन टाळावे. देशामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता, सलोखा कसा निर्माण करता येईल यावर लक्ष केंद्रीत करून आपली जबाबदारी पार पाडावी.

४) लोकशाही मुल्यांचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे :

लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये लोकशाही मुल्यांचे संरक्षण व संवर्धन होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समता, न्याय, मानवी हक्क, संविधानीक मुल्यांचे संरक्षण करणे हे प्रसार माध्यमांची महत्वाची जबाबदारी आहे.

५) कोणत्याही प्रकारच्या दबावाला बळी न पडणे :

प्रसार माध्यमांनी शासन व्यवस्था, राजकीय पक्ष, दबाव गट अशा कोणत्याही प्रकारच्या दबावाला बळी न पडता तटस्थपणे आपली भूमिका पार पाडणे लोकशाहीसाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. प्रसार माध्यमे कोणत्याही प्रकारच्या दबावाला बळी पडले तर ते लोकशाहीसाठी अत्यंत घातक आहे. म्हणून प्रसार माध्यमांनी तटस्थ व निपक्ष राहून वस्तुनिष्ठ बातम्या व माहिती सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचून आपली भूमिका पार पाडावी.

निष्कर्ष (Conclusion) :

लोकशाहीचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वाची आहे. प्रसार माध्यमांनी जर प्रमाणिकपणे निपक्ष आणि तटस्थ राहून आपली भूमिका आणि जबाबदारी पार पाडली तर लोकशाही अधिक बळकट होऊ शकते. लोकशाहीमध्ये प्रसार माध्यमे ही लोकशाहीचा आत्मा आहे. माहिती पुरविणे जागृत व सहभागी नागरीक घडविण्यासाठी माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. त्याचबरोबर माध्यमांनी निपक्षता, जबाबदारी व नैतिकता पाळणे आवश्यक ठरते. जबाबदार प्रसार माध्यमे असतील तर

लोकशाही अधिक सशक्त व पारदर्शक व प्रभावी बनू शकते. मात्र माध्यमांचा गैरवापर लोकशाहीस धोका निर्माण करू शकतो. त्यामुळे प्रसार माध्यमांचे स्वातंत्र्य आबाधित राहणे महत्त्वाचे ठरते.

संदर्भ सूची (References) :

- 1) डॉ.भालचंद्र मुणगेकर, लोकशाही माध्यमे आणि समाज, साकेत प्रकाशन छ.संभाजीनगर.
- 2) डॉ. सुधाकर गणेश शेलार, प्रसार माध्यमे आणि भारतीय लोकशाही, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- 3) डॉ. अशोक जाधव, लोकशाही प्रक्रिया आणि माध्यमे, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
- 4) डॉ. दत्ता भोसले, भारतीय लोकशाही आणि स्तंभ, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
- 5) य.दी.फडके, भारतीय लोकशाही, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.

मीडियाचा समाजावर होणारा परिणाम : एक अभ्यास

संशोधक
रसाळ अर्चना मुरलीधर
(समाजशास्त्र विभाग)
बलभीम कॉलेज बीड.

मार्गदर्शक
डॉ गोविंद बावस्कर
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
बलभीम कॉलेज बीड

सारांश)Abstract)

मीडिया हा आधुनिक समाजाचा अविभाज्य घटक बनला आहे. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ, इंटरनेट व सोशल मीडिया या माध्यमांद्वारे माहितीचा प्रसार वेगाने होत आहे. माध्यमे केवळ माहिती देण्यापुरती मर्यादित न राहता समाजाची विचारसरणी, मूल्यव्यवस्था, राजकीय जाणीव, सांस्कृतिक आचरण व सामाजिक वर्तन घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये मीडियाचा समाजावर होणारा सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम, त्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व शैक्षणिक आयाम तसेच जबाबदार माध्यमांची गरज यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स (Keywords): मीडिया, समाज, सामाजिक बदल, सोशल मीडिया, जनमत

प्रस्तावना .

मानवी समाजाच्या विकासात संवाद माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिली आहे. पूर्वी संवादासाठी मौखिक परंपरा, पत्रव्यवहार किंवा लोककथा यांचा वापर होत असे. परंतु औद्योगिकीकरणानंतर आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आधुनिक माध्यमांचा उदय झाला. आजचा समाज “माहिती समाज” (Information Society) म्हणून ओळखला जातो. मीडिया हा समाजाचा आरसा मानला जातो, परंतु अनेकदा तो समाज घडवण्याचे कामही करतो. त्यामुळे मीडियाचा समाजावर नेमका कसा आणि किती परिणाम होतो, याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. मानव हा सामाजिक प्राणी असून समाजाच्या जडणघडणीत विविध घटकांचा प्रभाव असतो. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, संस्कृती, परंपरा यांसोबतच आधुनिक काळात माध्यमे (मीडिया) हा समाजावर प्रभाव टाकणारा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक ठरला आहे. माहिती, ज्ञान, मनोरंजन आणि जनजागृती यांचा सेतू म्हणून मीडिया समाजाच्या प्रत्येक स्तरावर आपली भूमिका बजावत आहे. वर्तमानपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन, इंटरनेट, सोशल मीडिया अशा विविध माध्यमांमुळे आजचे जग अधिक जवळ आले आहे.

पूर्वी समाजात माहितीचा प्रसार मर्यादित स्वरूपात होत असे. परंतु तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे माध्यमांचे स्वरूप झपाट्याने बदलले आहे. आज एका क्षणात देश-विदेशातील घडामोडी आपल्यापर्यंत पोहोचतात. त्यामुळे मीडियाने समाजाला माहितीपूर्ण, जागरूक आणि सक्रिय बनवण्याचे कार्य केले आहे. राजकारण, शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान, अर्थव्यवस्था, क्रीडा, मनोरंजन अशा प्रत्येक क्षेत्रात मीडियाची भूमिका लक्षणीय आहे.

मीडिया हा लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानला जातो. तो शासन व जनता यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतो. शासनाच्या धोरणांची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवणे, तसेच जनतेच्या समस्या शासनापर्यंत मांडणे हे कार्य मीडिया करतो. भ्रष्टाचार उघडकीस आणणे, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणे आणि सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा घडवून आणणे यामुळे समाजात परिवर्तन घडते. त्यामुळे समाज अधिक सजग आणि जबाबदार बनतो.

तसेच सामाजिक जाणीवा निर्माण करण्यात मीडियाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. स्त्री-पुरुष समानता, शिक्षणाचे महत्त्व, पर्यावरण संरक्षण, आरोग्य जनजागृती, अंधश्रद्धा निर्मूलन यांसारख्या विषयांवर माध्यमांद्वारे लोकांमध्ये जागृती निर्माण होते. विविध जाहिराती, माहितीपट, चर्चासत्रे आणि कार्यक्रमांमुळे समाजाच्या विचारसरणीवर परिणाम होतो.

परंतु मीडियाचे परिणाम फक्त सकारात्मकच असतात असे नाही. अतिरेकी बातम्या, खोटी माहिती, अफवा, हिंसक किंवा अश्लील मजकूर यामुळे समाजावर नकारात्मक परिणामही होऊ शकतो. विशेषतः सोशल मीडियाच्या अति वापरामुळे तरुण पिढीवर मानसिक ताण, व्यसनाधीनता आणि चुकीच्या मूल्यांचा प्रभाव पडताना दिसतो. त्यामुळे मीडियाचा वापर जबाबदारीने आणि विचारपूर्वक होणे आवश्यक आहे.

आजचा समाज मीडियाशिवाय अपूर्ण आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. मीडिया समाजाचा आरसा आहे; तो समाजातील चांगले-वाईट दोन्ही पैलू दाखवतो. म्हणूनच मीडियाने सत्य, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी जपणे गरजेचे आहे. तसेच समाजानेही मीडियाकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहिले पाहिजे.

अशा प्रकारे मीडियाचा समाजावर होणारा परिणाम हा व्यापक, बहुआयामी आणि प्रभावी आहे. समाजाच्या विकासात मीडिया एक शक्तिशाली साधन असून त्याचा योग्य वापर समाजाला प्रगतीकडे नेऊ शकतो, तर अयोग्य वापर समाजासाठी घातक ठरू शकतो. म्हणूनच “मीडियाचा समाजावर होणारा परिणाम” हा विषय आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वाचा आणि अभ्यासनीय आहे.

रसंशोधनाची उद्दिष्टे .

१. मीडियाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे
२. समाजावर मीडियाचा होणारा सकारात्मक परिणाम समजून घेणे
३. मीडियाचे नकारात्मक परिणाम विशद करणे
४. सोशल मीडियाचा आधुनिक समाजावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे
५. जबाबदार व नैतिक माध्यमांची गरज अधोरेखित करणे

३संशोधन पद्धती .

या संशोधनासाठी **वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा** वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोतांवर आधारित अभ्यास करण्यात आला असून पुस्तके, संशोधन लेख, वर्तमानपत्रे व ऑनलाइन स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

४डिडियाची संकल्पना व प्रकारमी .

४मीडियाची संकल्पना १.

मीडिया म्हणजे माहिती, विचार, भावना व मतांचे प्रसारण करणारी साधने इंग्रजीतील “Medium” या शब्दावरून ‘Media’ ही संकल्पना उदयास आली आहे : .

मानव हा समाजशील प्राणी असल्यामुळे संवाद (Communication) ही त्याची मूलभूत गरज आहे. समाजातील व्यक्तींमध्ये विचार, भावना, अनुभव, माहिती आणि ज्ञान यांची देवाणघेवाण होण्यासाठी विविध साधनांची आवश्यकता असते. ही साधने म्हणजेच मीडिया. Media हा शब्द लॅटिन भाषेतील Medium या शब्दावरून आला असून त्याचा अर्थ मध्यस्थ किंवा माध्यम असा होतो. म्हणजेच जे साधन संदेश देणारा आणि संदेश स्वीकारणारा यांच्यामध्ये दुवा म्हणून कार्य करते, त्याला मीडिया म्हणतात.

प्राचीन काळात संवादासाठी हावभाव, चित्रे, ढोल, दूत यांचा वापर केला जात असे. कालांतराने लेखन, मुद्रणकला, वर्तमानपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन आणि आजच्या डिजिटल युगात इंटरनेट व सोशल मीडिया यांचा उदय झाला. त्यामुळे मीडिया केवळ माहिती देणारे साधन न राहता तो समाजाच्या प्रत्येक घटकावर प्रभाव टाकणारी एक प्रभावी शक्ती बनला आहे.

मीडिया समाजातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक घडामोडी लोकांपर्यंत पोहोचवतो. तो लोकांना जागरूक करतो, प्रश्न विचारायला शिकवतो आणि लोकमत घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. लोकशाही व्यवस्थेत मीडिया हा चौथा स्तंभ (**Fourth Pillar of Democracy**) मानला जातो, कारण तो शासन आणि जनता यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतो तसेच सत्तेवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतो.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मीडियाचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे. डिजिटल आणि सोशल मीडियामुळे माहिती क्षणात जगभर पोहोचते. त्यामुळे मीडियाची जबाबदारीही तितकीच वाढली आहे. सत्य, वस्तुनिष्ठता आणि सामाजिक भान राखून कार्य करणे ही मीडियाची मूलभूत गरज बनली आहे.

अशा प्रकारे मीडिया हा समाजाचा आरसा असून समाजाच्या जडणघडणीत, विकासात आणि परिवर्तनात त्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची व निर्णायक आहे.

४.२ मीडियाचे प्रकार

१. मुद्रित मीडिया— वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके
२. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया— रेडिओ, दूरदर्शन
३. डिजिटल मीडिया— इंटरनेट, वेबसाइट्स
४. सोशल मीडिया— फेसबुक, व्हाट्सअप, ट्विटर, इन्स्टाग्राम, यूट्यूब

५. समाजावर मीडियाचा सकारात्मक परिणाम .

५. माहिती व जनजागृती १.

मीडियामुळे समाजातील लोकांना देश-विदेशातील घडामोडी, शासकीय योजना, आरोग्यविषयक माहिती व शैक्षणिक संधी यांची माहिती मिळते. मीडिया हा आधुनिक समाजाचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. वर्तमानपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांच्या माध्यमातून समाजाला विविध प्रकारची माहिती सतत उपलब्ध होत असते. या माध्यमांमुळे समाज अधिक जागरूक, माहितीपूर्ण आणि सजग बनत चालला आहे. माहिती व जनजागृती निर्माण करणे हे मीडियाचे सर्वात महत्त्वाचे सकारात्मक कार्य मानले जाते.

मीडियामुळे लोकांना देशातील व जगातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींची माहिती तत्काळ मिळते. पूर्वी माहिती मिळवण्यासाठी मर्यादा होत्या; परंतु आज काही क्षणांतच बातम्या लोकांपर्यंत पोहोचतात. यामुळे समाजात ज्ञानाची पातळी वाढून लोक घडामोडींबाबत सजग राहू लागले आहेत.

जनजागृती निर्माण करण्यात मीडियाची भूमिका अत्यंत प्रभावी आहे. आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, पर्यावरण संरक्षण, महिला सशक्तीकरण, मतदानाचे महत्त्व, बालहक्क यांसारख्या विषयांवर मीडिया सातत्याने माहिती देतो. विविध मोहिमा, जाहिराती, कार्यक्रम आणि लेखांच्या माध्यमातून लोकांमध्ये योग्य सवयी, जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक कर्तव्यांची जाणीव निर्माण होते.

आरोग्यविषयक जनजागृती हे मीडियाचे महत्त्वाचे योगदान आहे. लसीकरण, रोगप्रतिबंध, स्वच्छतेचे महत्त्व, मानसिक आरोग्य यासंबंधी माहिती मीडियामुळे सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचते. आपत्ती, महामारी किंवा नैसर्गिक संकटांच्या काळात मीडिया मार्गदर्शन करून लोकांचे प्राण वाचवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

मीडिया लोकशाही प्रक्रियेतही जनजागृती घडवतो. नागरिकांना त्यांचे हक्क, कर्तव्ये, शासकीय योजना आणि धोरणांची माहिती देऊन तो सक्रिय नागरिकत्व घडवतो. निवडणुकांच्या काळात मतदानाचे महत्त्व पटवून देण्याचे कार्य मीडिया करतो, ज्यामुळे लोकांचा लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग वाढतो.

शिक्षणाच्या क्षेत्रातही मीडिया उपयुक्त ठरतो. शैक्षणिक कार्यक्रम, ऑनलाइन व्याख्याने, माहितीपट आणि ई-लर्निंगच्या माध्यमातून ज्ञानवृद्धी होते. दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांसाठी मीडिया शिक्षणाचे प्रभावी साधन ठरतो.

५.२ लोकशाही मजबूत करणे: लोकशाही व्यवस्थेच्या यशस्वितेसाठी माहितीचा मुक्त आणि पारदर्शक प्रवाह आवश्यक असतो. मीडिया या प्रवाहाचे प्रमुख साधन म्हणून कार्य करतो. वर्तमानपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांच्या माध्यमातून नागरिकांना सरकारच्या धोरणांची, कायद्यांची, शासकीय योजना आणि सामाजिक बदलांची माहिती मिळते. ही माहिती लोकांना सजग बनवते, जेणेकरून ते आपल्या अधिकारांचा वापर करू शकतात आणि जबाबदारीने निर्णय घेऊ शकतात.

मीडिया सत्ताधाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कामही करतो. भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार किंवा सरकारच्या त्रुटींचा उघडकीस आणल्यामुळे नागरिकांना सत्ताधाऱ्यांविषयी सजग राहता येते. यामुळे सरकारची जबाबदारी वाढते आणि लोकशाही प्रक्रियेत पारदर्शकता येते. नागरिकांना योग्य माहिती मिळाल्यामुळे ते निवडणुकीत, सार्वजनिक चर्चेत आणि सामाजिक निर्णयांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतात.

शिवाय, मीडिया लोकांना संवाद साधण्यासाठी आणि मत व्यक्त करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देतो. सोशल मीडिया आणि ऑनलाईन मंचांवर नागरिक आपले विचार मांडतात, प्रश्न विचारतात आणि समाजातील विविध विषयांवर चर्चा करतात. या प्रक्रियेत नागरिकांच्या जागरूकतेसह सामूहिक निर्णयक्षमता वाढते, ज्यामुळे लोकशाही अधिक मजबूत होते.

अशाप्रकारे, मीडिया फक्त माहिती प्रसारित करण्याचे साधन नसून, लोकशाहीला आधार देणारे, नागरिकांना सजग बनवणारे आणि सत्ताधाऱ्यांना जबाबदार धरणारे एक प्रभावी माध्यम ठरतो. त्यामुळे समाज अधिक सक्रिय, जागरूक आणि उत्तरदायी बनतो, जे कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेच्या टिकावासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मीडिया लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानला जातो. तो सरकारच्या कामकाजावर लक्ष ठेवतो, भ्रष्टाचार उघडकीस आणतो आणि जनमत घडवतो.

५.३ सामाजिक परिवर्तन मीडिया हे समाजातील बदलाचे एक प्रभावी साधन मानले जाते. वर्तमानपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांसारख्या माध्यमांमुळे समाजातील लोकांना नवीन माहिती, ज्ञान आणि विचारांची देवाणघेवाण मिळते. या प्रक्रियेमुळे समाजातील जुन्या परंपरा, रूढी आणि गैरसहिष्णु विचारांमध्ये सुधारणा होते आणि सामाजिक बदल घडतात.

मीडियामध्ये माहिती प्रसारित केल्यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांना आवाज मिळतो. महिला सशक्तीकरण, बाल हक्क, सामाजिक न्याय, पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या विषयांवर मीडिया जनजागृती करून लोकांचा दृष्टिकोन बदलतो. उदाहरणार्थ, स्त्रियांच्या शिक्षणाचे आणि कामाचे महत्त्व अधोरेखित करणारे कार्यक्रम, मुलांच्या हक्कांविषयी माहिती देणारे लेख किंवा सामाजिक सुधारणांसाठी मोहिमांमुळे समाजाच्या रूढीगत विचारांमध्ये बदल होतो.

सोशल मीडिया आणि डिजिटल माध्यमांमुळे लोक सहजपणे आपल्या विचारांची देवाणघेवाण करतात, सामाजिक समस्या उघड करतात आणि लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होतात. या माध्यमांमुळे समाजात अधिक सहभाग, सजगता आणि जबाबदारी निर्माण होते. यामुळे जातीभेद, धार्मिक द्वेष आणि भेदभाव यांसारख्या सामाजिक समस्या कमी होण्यास मदत होते.

मीडिया हे सामाजिक बदल घडवून आणण्याचे साधन आहे, जे समाजाला अधिक प्रगत, समतामूलक आणि जागरूक बनवते. नागरिकांना माहिती मिळाल्यामुळे समाजातील मूल्ये, नैतिकता आणि जबाबदारीबद्दलची जाणीव वाढते, ज्यामुळे सामाजिक परिवर्तन सुलभ आणि सकारात्मक होते. स्त्री सक्षमीकरण, जातीय समता, पर्यावरण संरक्षण, अंधश्रद्धा निर्मूलन यांसारख्या विषयांवर मीडिया समाजात सकारात्मक बदल घडवतो.

५. शिक्षण व करिअर मार्गदर्शन

शैक्षणिक कार्यक्रम, ऑनलाइन कोर्सेस, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन यामुळे विद्यार्थ्यांना मोठा फायदा होत आहे. मीडिया आधुनिक समाजात शिक्षण आणि करिअर मार्गदर्शनाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. वर्तमानपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांसारख्या माध्यमांमुळे विद्यार्थ्यांना विविध शैक्षणिक माहिती, अभ्यासक्रम, परीक्षा तयारीसाठी टिप्स आणि शिक्षणाचे नवीन मार्ग सहज उपलब्ध झाले आहेत. यामुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रात लोकांचा जागरूकता स्तर वाढला असून, विद्यार्जन सुलभ आणि सर्वसमावेशक झाले आहे.

ऑनलाइन शैक्षणिक कार्यक्रम, व्हिडिओ लेक्चर्स, वेबिनार, ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म्स आणि शैक्षणिक वेबसाइट्सच्या माध्यमातून विद्यार्थी घरबसल्या उच्च दर्जाचे शिक्षण घेऊ शकतात. ही सुविधा विशेषतः दूरदराजच्या ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते. यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असून समाजातील शिक्षित व्यक्तींची संख्या वाढण्यास मदत झाली आहे.

करिअर मार्गदर्शनाच्या बाबतीतही मीडिया प्रभावी ठरतो. विविध नोकरीच्या संधी, अभ्यासक्रमाचे फायदे, कौशल्यविकासाचे मार्ग, करिअर प्लॅनिंग आणि मुलाखतीची तयारी याबाबत माहिती मीडिया माध्यमांमुळे सहज उपलब्ध होते. तसेच करिअर संदर्भातील सल्ले, प्रेरणादायी कथा आणि यशोगाथा यामुळे युवक-युवतींमध्ये योग्य दिशा निवडण्याची जाणीव निर्माण होते.

मीडिया विद्यार्थ्यांना योग्य निर्णय घेण्यास प्रोत्साहित करतो आणि त्यांच्या भविष्यासाठी आवश्यक माहिती व साधने उपलब्ध करून देतो. त्यामुळे शिक्षण आणि करिअरच्या क्षेत्रात मीडिया समाजाला सशक्त, जागरूक आणि सक्षम बनवतो.

दसमाजावर मीडियाचा नकारात्मक परिणाम .

दुकीची व दिशाभूल करणारी माहिती १.

आधुनिक समाजात मीडिया हा माहितीचा सर्वात प्रभावी स्रोत बनला आहे. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, इंटरनेट व सोशल मीडिया यांच्या माध्यमातून समाजाला दररोज विविध प्रकारची माहिती मिळते. मात्र ही माहिती नेहमीच सत्य व विश्वासाह असेलच असे नाही. अनेक वेळा मीडिया दुकीची किंवा दिशाभूल करणारी माहिती पसरवतो, ज्याचा समाजावर गंभीर नकारात्मक परिणाम होतो.

दुकीची माहिती म्हणजे तथ्यांची योग्य पडताळणी न करता पसरवलेली माहिती होय, तर दिशाभूल करणारी माहिती ही जाणीवपूर्वक ठराविक हेतूने सादर केलेली खोटी किंवा अर्धसत्य माहिती असते. अशी माहिती सनसनाटी मथळ्यांद्वारे, अतिरंजित बातम्यांद्वारे किंवा संदर्भ बदलून लोकांसमोर मांडली जाते. विशेषतः सोशल मीडियावर अशा माहितीचा प्रसार फार वेगाने होतो.

दुकीची व दिशाभूल करणारी माहिती समाजात गोंधळ आणि भीतीचे वातावरण निर्माण करते. अफवांमुळे जातीय, धार्मिक किंवा सामाजिक तणाव वाढतो. कधी कधी अशा माहितीमुळे दंगली, हिंसाचार किंवा कायदा-सुव्यवस्थेचे प्रश्न निर्माण होतात. सामान्य नागरिक सत्य आणि असत्य यात फरक करू शकत नाही, त्यामुळे तो दुकीच्या निर्णयांकडे वळतो.

राजकीय क्षेत्रात दिशाभूल करणाऱ्या माहितीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. निवडणुकांच्या काळात खोटे आरोप, बनावट व्हिडिओ किंवा दुकीची आकडेवारी प्रसारित केली जाते. यामुळे जनमतावर परिणाम होतो आणि लोकशाही प्रक्रियेवर विश्वास कमी होतो.

या प्रकारच्या माहितीचा मानसिक परिणामही समाजावर दिसून येतो. सतत नकारात्मक व खोटी माहिती समोर आल्याने लोकांमध्ये तणाव, चिंता व असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. विशेषतः तरुण पिढी अफवांवर लवकर विश्वास ठेवते, ज्यामुळे त्यांच्या विचारशक्तीवर व निर्णयक्षमतेवर विपरीत परिणाम होतो.

याशिवाय दुकीची व दिशाभूल करणारी माहिती समाजाच्या बौद्धिक विकासाला अडथळा ठरते. तथ्यांऐवजी मतांवर विश्वास ठेवण्याची सवय लागते. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकबुद्धी आणि चिकित्सक विचार यांचा न्हास होतो. परिणामी समाजात अंधश्रद्धा आणि गैरसमज वाढतात.

एकूणच पाहता, मीडियामधून पसरवली जाणारी दुकीची व दिशाभूल करणारी माहिती हा समाजावर होणारा एक गंभीर नकारात्मक परिणाम आहे. त्यामुळे मीडिया संस्थांनी जबाबदारीने माहिती सादर करणे आणि नागरिकांनी मिळणाऱ्या माहितीची सत्यता तपासूनच ती स्वीकारणे अत्यंत आवश्यक आहे. सजग मीडिया वापर आणि माध्यम साक्षरता यांमुळेच समाज या समस्येवर मात करू शकतो. बातमी (Fake News) व अफवा समाजात गैरसमज, भीती व तणाव निर्माण करतात.

दसा २.ंस्कृतिक अधःपतन

अश्लीलता, हिंसा व भोगवादी जीवनशैलीचा अतिरेक समाजाच्या नैतिक मूल्यांवर परिणाम करतो..

संस्कृती ही कोणत्याही समाजाची ओळख असते. भाषा, परंपरा, सण-उत्सव, लोककला, मूल्यव्यवस्था आणि जीवनपद्धती यांमधून संस्कृती व्यक्त होत असते. परंतु आधुनिक काळात झपाट्याने होत असलेल्या तांत्रिक प्रगतीमुळे आणि माध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे समाजात **सांस्कृतिक अंधपतनाची प्रक्रिया** सुरू झाली आहे. स्वतःच्या सांस्कृतिक मुळांकडे दुर्लक्ष करून बाह्य संस्कृतीचे अंधानुकरण करणे, यालाच सांस्कृतिक अंधपतन असे म्हणता येईल.

आजचा समाज विशेषतः तरुण पिढी मोठ्या प्रमाणावर माध्यमांच्या प्रभावाखाली आहे. दूरदर्शन, चित्रपट, जाहिराती आणि सोशल मिडिया यांच्या माध्यमातून परकीय जीवनशैली, वेशभूषा, भाषा व विचारसरणी सातत्याने समाजासमोर सादर केली जाते. या चमकदार आणि आकर्षक प्रतिमांमुळे पारंपरिक मूल्ये जुनाट, मागास किंवा अप्रासंगिक वाटू लागतात. परिणामी, स्वतःच्या संस्कृतीबद्दलचा अभिमान हळूहळू कमी होत जातो.

सांस्कृतिक अंधपतनाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे **भाषेचा न्हास**. आज अनेक तरुण आपली मातृभाषा बोलताना संकोच करतात आणि परकीय भाषेचा वापर प्रतिष्ठेचे लक्षण मानतात. यामुळे भाषिक शुद्धता, बोलीभाषा आणि स्थानिक अभिव्यक्ती यांचे अस्तित्व धोक्यात येते. भाषा दुर्लक्षित झाली की त्यासोबत जोडलेले साहित्य, लोकपरंपरा आणि सांस्कृतिक स्मृतीही नष्ट होण्याची शक्यता वाढते.

याशिवाय पारंपरिक सण-उत्सव, कौटुंबिक नातेसंबंध आणि सामूहिक जीवनपद्धती यांच्यावरही सांस्कृतिक अंधपतनाचा परिणाम दिसून येतो. पूर्वी सण म्हणजे कुटुंब व समाज एकत्र येण्याचे माध्यम होते; आज अनेक सण केवळ औपचारिकता किंवा सोशल मिडियावर प्रदर्शन करण्यापुरते मर्यादित झाले आहेत. दिखावा, भोगवाद आणि व्यक्तिवाद वाढल्यामुळे सामाजिक सलोखा व सामूहिकता कमी होत चालली आहे.

सांस्कृतिक अंधपतनामुळे नैतिक मूल्यांवरही परिणाम होतो. संयम, सहिष्णुता, कर्तव्यभावना आणि साधेपणा यांसारखी मूल्ये मागे पडत असून, यश, प्रसिद्धी आणि भौतिक सुख यांना अधिक महत्त्व दिले जात आहे. समाजाच्या मानसिकतेत झालेला हा बदल दीर्घकालीन दृष्टीने असंतुलन निर्माण करणारा ठरू शकतो.

तथापि, हे अंधपतन पूर्णपणे अपरिहार्य आहे असे म्हणता येणार नाही. आधुनिकतेचा स्वीकार करताना स्वतःच्या संस्कृतीचे जतन करणे शक्य आहे. संतुलित दृष्टिकोन, सांस्कृतिक जाणीव, शिक्षणातून मूल्यसंस्कार आणि माध्यमांचा सुजाण वापर यांद्वारे सांस्कृतिक अंधपतनावर नियंत्रण ठेवता येऊ शकते

६.३ मानसिक आरोग्यावर परिणाम

सोशल मीडियाचा अतिवापर नैराश्य, एकाकीपणा, आत्मविश्वासाची कमतरता यांना कारणीभूत ठरतो.

आधुनिक समाजात मीडिया हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. सोशल मिडिया, दूरदर्शन, इंटरनेट, न्यूज चॅनेल्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म्समुळे माहिती सहज उपलब्ध होते; परंतु याच माध्यमांचा अतिरेकी व असंतुलित वापर समाजाच्या **मानसिक आरोग्यावर गंभीर नकारात्मक परिणाम** घडवून आणत आहे. विशेषतः तरुण पिढी या प्रभावाखाली अधिक असुरक्षित दिसून येते.

मीडियामुळे मानसिक आरोग्यावर होणारा प्रमुख परिणाम म्हणजे **तणाव आणि चिंता (Stress & Anxiety)**. सोशल मिडियावर सतत येणाऱ्या बातम्या, स्पर्धात्मक यशकथा, सौंदर्याच्या अवास्तव प्रतिमा आणि नकारात्मक घडामोडी यामुळे व्यक्तीच्या मनावर दबाव निर्माण होतो. आपण इतरांपेक्षा मागे आहोत, आपले आयुष्य कमी यशस्वी आहे, अशी भावना मनात घर करू लागते. यामुळे आत्मविश्वास कमी होऊन चिंता आणि असमाधान वाढते.

दुसरा महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे **तुलनात्मक मानसिकता (Comparison Mentality)**. सोशल मिडियावर लोक आपल्या आयुष्यातील केवळ यशस्वी, आनंदी आणि आकर्षक क्षणच प्रदर्शित करतात. प्रत्यक्ष वास्तव आणि ऑनलाईन दाखवलेले जीवन यामधील तफावत लक्षात न आल्याने अनेकांना स्वतःचे आयुष्य निरर्थक किंवा अपूर्ण वाटू लागते. ही सततची तुलना नैराश्य (Depression) आणि आत्मग्लानीकडे नेणारी ठरते.

मीडियाचा अति वापर **एकाकीपणा आणि सामाजिक तुटलेपणा** वाढवतो. आभासी संवाद वाढला असला तरी प्रत्यक्ष मानवी संपर्क कमी झाला आहे. कुटुंबीयांशी संवाद, मैत्रीपूर्ण गप्पा आणि भावनिक आधार कमी मिळाल्यामुळे व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या एकटी पडते. हा एकाकीपणा दीर्घकाळ टिकल्यास मानसिक आजारांना आमंत्रण देऊ शकतो.

याशिवाय, **झोपेच्या समस्या (Sleep Disorders)** हाही मीडियाचा मोठा दुष्परिणाम आहे. मोबाइल, लॅपटॉप आणि टीव्हीचा अति वापर मेंदू सतत सक्रिय ठेवतो. उशिरापर्यंत स्क्रीनसमोर राहिल्यामुळे झोपेची गुणवत्ता कमी होते, ज्याचा थेट परिणाम मानसिक स्थैर्यावर होतो. अपुरी झोप चिडचिड, थकवा आणि एकाग्रतेचा अभाव निर्माण करते.

नकारात्मक, हिंसक किंवा संवेदनशील बातम्यांचा सतत मारा झाल्याने **भीती आणि असुरक्षिततेची भावना** वाढते. समाजात गुन्हेगारी, अपघात, युद्ध, रोगराई यांची सातत्याने मांडणी केल्यामुळे व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या अस्थिर होते. जग धोकादायक आहे, अशी भावना निर्माण होऊन मानसिक शांतता हरवते.

मीडियामुळे **आत्मप्रतिमेवर (Self-Image)** होणारा परिणामही गंभीर आहे. सौंदर्य, शरीरयष्टी आणि जीवनशैलीबाबत अवास्तव मानके निर्माण केली जातात. विशेषतः किशोरवयीन मुला-मुलींमध्ये ही प्रतिमा जुळवण्याची धडपड मानसिक ताण, न्यूनगंड आणि आत्मसन्मानाच्या कमतरतेस कारणीभूत ठरते.

६.४ सामाजिक तणाव व द्वेष

माध्यमे समाजाला माहिती देणे, जनजागृती करणे आणि लोकशाहीला बळकटी देणे हे महत्त्वाचे कार्य करतात. परंतु माध्यमांचा अविचारी, पक्षपाती किंवा सनसनाटी वापर समाजात **सामाजिक तणाव आणि द्वेषभावना वाढवणारा घटक** ठरत आहे. विशेषतः सोशल मिडिया आणि २४ तास चालणाऱ्या न्यूज चॅनेल्समुळे समाजातील संवेदनशील मुद्द्यांचे अतिरंजित सादरीकरण होत असल्याचे दिसून येते.

सामाजिक तणाव निर्माण होण्यामागील प्रमुख कारण म्हणजे **संवेदनशील विषयांचे भडक सादरीकरण**. जात, धर्म, भाषा, राजकारण किंवा प्रादेशिक अस्मिता यांसारख्या विषयांवर मीडिया अनेकदा समतोल भूमिका न घेता भावनिक आणि उत्तेजक मांडणी करतो. यामुळे लोकांमध्ये गैरसमज, संशय आणि भीती निर्माण होते. समाजातील विविध गट एकमेकांकडे संशयाने पाहू लागतात, ज्यातून तणावाचे वातावरण तयार होते.

सोशल मिडियामुळे **द्वेषपूर्ण मजकुराचा (Hate Content)** प्रसार वेगाने होतो. अफवा, अपप्रचार, अर्धसत्य माहिती आणि द्वेषपूर्ण पोस्ट्स फार कमी वेळेत मोठ्या प्रमाणावर पसरतात. सत्य-असत्य पडताळणी न करता लोक हे मजकूर शेअर करतात, परिणामी द्वेषभावना अधिक तीव्र होते. अशा मजकुरामुळे सामाजिक सलोखा बिघडतो आणि समाजातील शांतता धोक्यात येते.

मीडियातील **ध्रुवीकरणाची प्रवृत्ती (Polarization)** हा सामाजिक द्वेष वाढवणारा आणखी एक महत्त्वाचा घटक आहे. “आपण विरुद्ध ते” अशी मानसिकता निर्माण करून मीडिया समाजाचे गटांमध्ये विभाजन करतो. एका विचारसरणीला समर्थन देताना दुसऱ्या विचारसरणीचा अवमान केला जातो. यामुळे संवादाची जागा संघर्ष घेतो आणि मतभिन्नता द्वेषात रूपांतरित होते.

याशिवाय, **नकारात्मक घटनांचे अतिरेकी कव्हेरेज** समाजाच्या मानसिकतेवर खोल परिणाम करते. सतत हिंसा, दंगली, गुन्हे, राजकीय वाद यांची दृश्ये पाहिल्यामुळे समाजात चिडचिड, आक्रमकता आणि असहिष्णुता वाढते. लोकांच्या भावनांवर सतत ताण निर्माण झाल्याने ते अधिक प्रतिक्रियाशील बनतात, ज्यातून सामाजिक संघर्ष उद्भवू शकतो.

मीडियाचा आणखी एक गंभीर परिणाम म्हणजे **संवादाऐवजी संघर्षाला प्रोत्साहन**. चर्चा कार्यक्रमांमध्ये (debates) तर्कशुद्ध संवादाऐवजी आरोप-प्रत्यारोप, आरडाओरड आणि आक्रमक भाषा वापरली जाते. यामुळे समाजाला योग्य दिशादर्शन मिळण्याऐवजी संघर्षात्मक विचारसरणी बळकट होते.

७ सोशल मीडियाचा .आधुनिक समाजावर परिणाम

सोशल मीडिया हे आजच्या काळातील सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. त्याचे फायदे म्हणजे त्वरित संवाद, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य व जागतिक संपर्क. परंतु त्याचबरोबर गोपनीयतेचा प्रश्न, सायबर गुन्हे, ट्रोलिंग व व्यसनाधीनता यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. आजच्या आधुनिक युगात सोशल मीडिया मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. फेसबुक, इंस्टाग्राम, व्हॉट्सअप, एक्स (ट्विटर), युट्यूब यांसारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे जगातील लोक एकमेकांच्या अधिक जवळ आले आहेत. संवादाची पद्धत, विचारांची देवाणघेवाण, माहिती मिळवण्याचे मार्ग आणि समाजाचे स्वरूप यामध्ये सोशल मीडियामुळे मोठा बदल घडून आला आहे.

सोशल मीडियाचा सर्वात ठळक परिणाम म्हणजे संवादक्रांती. काही क्षणांत संदेश, फोटो, व्हिडीओ किंवा माहिती जगाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत पोहोचते. कुटुंबीय, मित्रमंडळी आणि ओळखीच्या व्यक्तींशी संपर्कात राहणे अधिक सोपे झाले आहे. यामुळे सामाजिक संबंध टिकवण्यास मदत झाली असली तरी प्रत्यक्ष भेटीगाठी आणि संवादाचे महत्त्व काही अंशी कमी झाले आहे.

सोशल मीडियामुळे माहितीचा प्रसार वेगाने होतो. बातम्या, शैक्षणिक साहित्य, सामाजिक घडामोडी आणि जागतिक प्रश्न यांची माहिती लोकांपर्यंत तत्काळ पोहोचते. मात्र, याच वेगामुळे चुकीची माहिती, अफवा आणि अपप्रचारही तितक्याच वेगाने पसरतो, ज्याचा समाजावर नकारात्मक परिणाम होतो.

आधुनिक समाजावर सोशल मीडियाचा प्रभाव मानसिक पातळीवरही स्पष्टपणे दिसून येतो. सततच्या पोस्ट्स, लाइक्स, कमेंट्स आणि फॉलोअर्स यांच्या अपेक्षेमुळे लोक स्वतःची तुलना इतरांशी करू लागतात. यामुळे आत्मविश्वासात घट, तणाव, चिंता आणि नैराश्य वाढण्याची शक्यता निर्माण होते. विशेषतः तरुण पिढी या मानसिक दबावाला अधिक सामोरी जाते.

सोशल मीडियामुळे सांस्कृतिक बदल घडून येत आहेत. विविध देशांच्या जीवनशैली, फॅशन, भाषा आणि विचारधारा सहजपणे लोकांपर्यंत पोहोचतात. यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढली असली, तरी स्थानिक परंपरा, भाषा आणि संस्कृती दुर्लक्षित होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण वाढल्यामुळे सांस्कृतिक ओळख कमजोर होत चालली आहे.

समाजातील सामाजिक तणाव आणि मतभेद वाढण्यासही सोशल मीडिया कारणीभूत ठरतो. राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक विषयांवर टोकाची मते, टीका आणि द्वेषपूर्ण भाष्य मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. यामुळे समाजात मतभेद वाढून सलोखा बिघडतो.

तथापि, सोशल मीडियाचे काही सकारात्मक पैलूही आहेत. सामाजिक चळवळींना व्यासपीठ मिळाले, दुर्बल घटकांचे प्रश्न समाजासमोर आले आणि डिजिटल व्यवसाय, शिक्षण व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या. अनेक लोकांसाठी सोशल मीडिया अभिव्यक्तीचे प्रभावी साधन ठरले आहे.

८. जबाबदार मीडियाची गरज

समाजाच्या हितासाठी माध्यमांनी नैतिकता, सत्यता व सामाजिक जबाबदारी जपणे आवश्यक आहे. माध्यम साक्षरता (Media Literacy) वाढवणे ही काळाची गरज आहे, जेणेकरून नागरिक योग्य व माहितीमध्ये फरक करू शकतील. मीडिया हा आधुनिक समाजाचा चौथा स्तंभ मानला जातो. लोकशाही व्यवस्थेत माहिती देणे, जनजागृती करणे आणि सत्तेवर नियंत्रण ठेवणे हे मीडियाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. मात्र, वाढत्या स्पर्धा, व्यापारीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या वेगामुळे मीडियाची भूमिका अनेकदा भरकटताना दिसते. अशा परिस्थितीत जबाबदार मीडियाची गरज अधिक तीव्रपणे जाणवू लागली आहे.

जबाबदार मीडिया म्हणजे तथ्याधारित, निष्पक्ष आणि समाजहिताला प्राधान्य देणारा मीडिया. आज अनेकदा बातम्यांमध्ये सनसनाटीपणा, अतिरंजित मांडणी आणि अर्धसत्य माहिती आढळते. यामुळे समाजात गैरसमज, भीती आणि असंतोष पसरतो. जबाबदार मीडिया मात्र कोणतीही माहिती प्रसारित करण्यापूर्वी तिची सत्यता तपासतो आणि परिणामांचा विचार करतो.

समाजात सलोखा व शांतता टिकवण्यासाठी मीडियाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. जात, धर्म, भाषा किंवा राजकारण यांसारख्या संवेदनशील विषयांवर मीडियाने संयम आणि समतोल राखणे आवश्यक असते. जबाबदार मीडिया मतभेदांना द्वेषात रूपांतर होऊ देत नाही, तर संवाद, समज आणि सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देतो.

आजच्या डिजिटल युगात सोशल मीडियामुळे अफवा आणि चुकीची माहिती प्रचंड वेगाने पसरते. अशा वेळी जबाबदार मीडियाने सत्य-असत्य यामधील फरक स्पष्ट करून लोकांपर्यंत विश्वासाह माहिती पोहोचवणे गरजेचे आहे. यामुळे समाजात जागरूकता वाढते आणि लोक योग्य निर्णय घेऊ शकतात.

जबाबदार मीडिया लोकशाहीच्या मजबुतीसाठी आवश्यक आहे. तो सत्ताधऱ्यांना प्रश्न विचारतो, भ्रष्टाचार उघड करतो आणि जनतेच्या समस्या समोर आणतो. मात्र हे करताना व्यक्तीची प्रतिष्ठा, गोपनीयता आणि कायदेशीर मर्यादा यांचा आदर करणे तितकेच आवश्यक आहे.

याशिवाय, जबाबदार मीडिया सामाजिक मूल्ये, संस्कृती आणि नैतिकतेचे जतन करण्यास मदत करतो. हिंसा, अश्लीलता किंवा द्वेष पसरवणारा मजकूर टाळून तो समाजासाठी सकारात्मक विचारसरणी निर्माण करतो. युवक पिढीवर होणारा प्रभाव लक्षात घेता मीडियाची ही जबाबदारी अधिक वाढते.

९निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासातून हे स्पष्टपणे दिसून येते की मीडिया ही आधुनिक समाजावर खोल आणि बहुआयामी प्रभाव टाकणारी शक्ती आहे. माहिती प्रसाराचे साधन म्हणून सुरू झालेला मीडिया आज समाजाच्या

विचारसरणी, वर्तन, मूल्यव्यवस्था आणि निर्णय प्रक्रियेवर निर्णायक प्रभाव टाकतो. समाज घडवण्याची तसेच बिघडवण्याची क्षमता मीडियामध्ये एकाच वेळी अस्तित्वात आहे.

मीडियामुळे समाजात माहितीची उपलब्धता, जनजागृती, लोकशाही सहभाग आणि सामाजिक चळवळींना चालना मिळाली आहे. दुर्गम भागांतील लोकांपर्यंत माहिती पोहोचवणे, सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा घडवून आणणे आणि सामान्य नागरिकांना अभिव्यक्तीचे व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे ही मीडियाची महत्त्वपूर्ण योगदाने आहेत. विशेषतः सोशल मीडियामुळे समाज अधिक जोडलेला आणि जागरूक झाल्याचे दिसून येते.

तथापि, या सकारात्मक प्रभावांबरोबरच मीडियाचे नकारात्मक परिणामही तितकेच गंभीर आणि चिंताजनक आहेत. मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम, सामाजिक तणाव व द्वेषभावना, सांस्कृतिक अंधपतन, अफवा व अपप्रचार आणि नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास हे मीडियाच्या गैरवापराचे स्पष्ट दुष्परिणाम आहेत. सनसनाटीपणा, अतिरंजित मांडणी आणि व्यापारी हितसंबंधांमुळे मीडिया अनेकदा समाजहितापेक्षा लोकप्रियतेला अधिक प्राधान्य देताना दिसतो.

सोशल मीडियाच्या वाढत्या प्रभावामुळे ही समस्या अधिक गुंतागुंतीची बनली आहे. आभासी वास्तव आणि प्रत्यक्ष जीवनातील फरकामुळे व्यक्तीमध्ये असमाधान, तणाव आणि एकाकीपणा वाढतो. तसेच अल्गोरिदम-आधारित कंटेंटमुळे समाजात ध्रुवीकरण वाढून संवादाऐवजी संघर्षाला प्रोत्साहन मिळते. परिणामी सामाजिक सलोखा आणि परस्पर विश्वास कमकुवत होतो.

या पार्श्वभूमीवर, जबाबदार मीडियाची गरज अत्यंत महत्त्वाची ठरते. मीडिया संस्थांनी सत्यनिष्ठा, निष्पक्षता आणि सामाजिक जबाबदारी यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. कोणतीही माहिती प्रसारित करताना तिचे सामाजिक परिणाम लक्षात घेणे आणि नैतिक मर्यादा पाळणे ही मीडियाची मूलभूत जबाबदारी आहे. त्याचबरोबर, नागरिकांनीही मीडिया साक्षर बनून माहितीचा चिकित्सक विचाराने स्वीकार करणे गरजेचे आहे.

अखेर असे म्हणता येईल की मीडिया हा समाजासाठी ना पूर्णपणे वरदान आहे ना शाप; तो एक प्रभावी साधन आहे. या साधनाचा उपयोग कोणत्या दिशेने आणि कोणत्या उद्देशाने केला जातो, यावर समाजाचे भविष्य अवलंबून आहे. सजग नागरिक, जबाबदार मीडिया आणि सुदृढ लोकशाही मूल्ये यांचा समन्वय साधला गेल्यास मीडिया समाजविकासाचे सशक्त माध्यम ठरू शकतो. अन्यथा, त्याचा गैरवापर समाजात अस्थिरता आणि विघटन निर्माण करण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. हा समाजाचा अत्यंत प्रभावी घटक आहे. त्याचा वापर सकारात्मक दृष्टीने केल्यास समाज प्रगत, जागरूक व सशक्त होऊ शकतो. परंतु गैरवापर झाल्यास सामाजिक विघटन, मानसिक तणाव व मूल्यांची घसरण होऊ शकते. त्यामुळे जबाबदार मीडिया आणि सजग समाज यांचा समतोल राखणे अत्यंत आवश्यक आहे.

१०) संदर्भसूची .References)

१. डॉ. ग. दि. माडगूळकर –समाज आणि माध्यमे
२. डॉ. रा. ग. जाधव –माध्यमशास्त्र
३. वर्तमानपत्रे – लोकसत्ता, सकाळ
४. संशोधन लेख व शैक्षणिक संकेतस्थळे
५. कुंभार, डॉ. बी. के. – मीडिया आणि समाज
६. देशमुख ., एस .– आधुनिक माध्यमे
७. विविध वृत्तपत्रे व मासिके
८. शैक्षणिक लेख ऑनलाइन शै .

लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

संशोधक

डॉ. खेजी कुंडलिक रघुनाथ

बलभीम महाविद्यालय, बीड.

मो.नं. ९५४५११४४८६.

Email ID: khtrikr@gmail.com

गोषवारा:

भारतासमोर लोकसंख्या वाढ ही एक महत्त्वाची समस्या निर्माण झालेली आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे भारतीय समाजामध्ये या वाढत्या लोकसंख्येमुळे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या प्रश्नाचे आकलन होण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे भारतीय समाजात निर्माण झालेल्या दारिद्र्य, बेकारी, बेरोजगारी, भिकारी, नक्षलवादी, जातीय व धर्माधितावाद, भ्रष्टाचार, चोरी असे अनेक प्रश्न किंवा राहत्या जागेचा प्रश्न मूलभूत शाळाचा प्रश्न असे अनेक कितीतरी प्रश्न या वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या विविध प्रश्नाकडे गांभीर्यपूर्वक लक्ष देणे आवश्यक आहे. लोकसंख्या वाढीच्या दुष्परिणामांचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना करणे काळाची गरज आहे. लोकसंख्या वाढ हा फक्त भारतीय समाजाचा प्रश्न नसून जागतिक प्रश्न निर्माण झाला आहे. यामुळे लोकसंख्या वाढीचे जगासमोर विविध प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्या प्रश्नाची सोडवणूक करणे आवश्यक आहे. सदर पेपर मध्ये अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम यावर समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सविस्तर चर्चा केली आहे

उद्देश: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीचे होणारे दुष्परिणाम हा उद्देश समोर ठेवून समाजशास्त्रीय पद्धतीने सदरील पेपरची मांडणी केलेली आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजामध्ये ज्या वेगाने लोकसंख्या वाढत आहे त्याच वेगाने सामाजिक आर्थिक राजकीय आणि इतर समस्या देखील वाढत आहेत. भारतासमोरील लोकसंख्या वाढ ही एक भयानक अशा स्वरूपाची समस्या निर्माण झाली आहे. भारतात लोकसंख्या वाढीमुळे अनेक प्रश्न उद्भवलेले आहेत, ही लोकसंख्यावाढ सातत्याने अशीच होत राहिली तर आणखी नवीन प्रश्न निर्माण होणार आहेत. लोकसंख्या ही आवश्यक घटना असते किंवा ती एक सामाजिक घटना आहे परंतु ती मर्यादित असणे आवश्यक आहे मात्र भारतासारखी तीव्र लोकसंख्या वाढत गेली तर त्यातून अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होऊ शकतात दारिद्र्य, बेकारी, बेरोजगारी, भिकारी, नक्षलवादी, जातीय व धर्माधितावाद, भ्रष्टाचार, चोरी असे अनेक प्रश्न किंवा राहत्या जागेचा प्रश्न मूलभूत शाळाचा प्रश्न असे अनेक कितीतरी प्रश्न या वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण होतात लोकसंख्येवर योग्य वेळी आला घालणे आवश्यक आहे. भारतीय लोकसंख्या वाढीचा आलेख सातत्याने चढता राहिलेला आहे. इसवी सन १९२१ पासून सातत्याने भारताची लोकसंख्यावाढ होत

आहे स्वातंत्र्यांतच्या कालखंडामध्ये भारताची लोकसंख्या ३२ कोटी होती तर आज ही लोकसंख्या ही १४० कोटीच्या पुढे गेली आहे. हा लोकसंख्या वाढीचा वेग प्रचंड आहे. याचा कुठेतरी विचार होणे आवश्यक आहे. हे सातत्याने असेच होत राहिले तर अनेक प्रश्न भविष्यकाळात निर्माण होणार आहे भारतात या वाढत्या लोकसंख्येमुळे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम सामुग्रीच्या आधारे तथ्य संकलन केले आहेत. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

अध्ययन विषयाची उद्दिष्ट्ये: १) लोकसंख्या वाढीचे सविस्तर अध्ययन करणे, २) लोकसंख्या वाढीच्या परिणामांचा अभ्यास करणे ३) लोकसंख्या वाढीच्या परिणामांची जाणीव करून देणे ४) लोकसंख्या वाढीच्या परिणामा विषयी जाग्रती घडवून आणणे,

अध्ययन विषयाची ग्रहीतकत्ये: १) लोकसंख्या वाढीमुळे बेरोजगारों वाढली आहे. २) लोकसंख्या वाढीच्या काळात आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात अडचणी निर्माण होतात. ३) लोकसंख्या वाढीमुळे कौटुंबिक कलह वाढतात. ४) लोकसंख्या वाढीमुळे निवासस्थान प्रश्न उपस्थित होतात

लोकसंख्या वाढीचे परिणाम पुढील प्रमाणे:

जीवनावश्यक साहित्याचा तुटवडा: लोकसंख्या वाढीमुळे आधुनिक सुख सुविधा उपलब्ध होत नाहीत. जिवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होण्याची प्रक्रिया अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळे सुरू होते. लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढल्यामुळे सर्व लोकांना जिवन आवश्यक वस्तू पुरेशा प्रमाणात मिळत नाहीत. त्यामुळे त्याचा परिणाम संपूर्ण लोकसंख्येवर होतो. चांगल्या पद्धतीने गरजा पूर्ण न झाल्यामुळे टंचाई निर्माण होऊ लागते. त्यातून अनेक समस्या उद्भवत असतात, लोकांना दैनंदिन गरजा चांगल्या पद्धतीने पूर्ण करता येत नाहीत. चांगल्या पद्धतीने जीवन जगता येत नाही. भारतामध्ये तर या समस्यांनी फार मोठे स्वरूप धारण केले आहे. अनेक लोकांना आपल्या दैनंदिन गरजाही व्यवस्थितपणे पूर्ण करता येत नाही लोकसंख्या वाढीचा हा प्रत्यक्ष परिणाम आहे.

कुटुंब व्यवस्थेवरील परिणाम: भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक समस्या निर्माण होण्यासाठी लोकसंख्या वाढ ही एक महत्त्वाची समस्या आहे. लोकसंख्या वाढीचे अनेक सामाजिक परिणाम लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होतात. सर्वांच्या गरजा व्यवस्थित आणि पूर्ण करता येत नाहीत. लोकसंख्या वाढली की कुटुंबाचे आकारमान वाढते. सदस्य संख्येत मोठ्या प्रमाणात भर पडने त्यामुळे कुटुंबातील सर्व सदस्यांच्या गरजा व्यवस्थितपणे योग्य वेळी पूर्ण केल्या जाऊ शकत नाहीत. त्यातून अनेक सामाजिक शासन उद्भवतात, चांगल्या प्रकारे सामाजीकरण करणे शक्य होत नाही, त्यामुळे समाजात कुटुंबात अस्वस्थता निर्माण होते. सम्पत्तील निकाळा, प्रेम, माया, आपुलकी कमी होते व परिणामी कुटुंब विघटनाला सुरुवात होऊ लागते. काही लोकांना कुटुंबात न अपनानीत जीवन जगत आहोत, असे वाटू लागते त्यातूनही अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

बेकारीची समस्या वाढत जाते: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीचा हा सर्वात वाईट परिणाम आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळे बेकारी ही समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढत जाते. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ झाल्यामुळे अनेक लोकांना रोजगार देणे शक्य होत नाही. तशी ही समस्या सर्व देशांमध्ये असते, परंतु ज्या ठिकाणी लोकसंख्या वेगाने वाढत जाते तेव्हा मात्र बेकारी अतिशय उग्र असे स्वरूप धारण करते. त्यामुळे बेकारीसाठी लोकसंख्या वाढ हे एक मूलभूत अशा स्वरूपाचे कारण आहे. बेकारी वाढल्यामुळे लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे शक्य होत नाही. जेवढे रोजगार उपलब्ध होतात. तेवढे सर्व रोजगार वाढती लोकसंख्या गिळंकृत करून टाकते. सतत काही ना काही लोकांवरती बेरोजगार राहण्याची पाळी येते. तर काहीना पाहिजे त्या योग्यतेनुसार काम मिळत नाही. जे मिळेल ते काम करावे लागते. थोडक्यात बेकारी कोणतीही असो त्याला लोकसंख्यावाढी प्रामुख्याने जबाबदार असल्याचे स्पष्ट होते. दारियान वाढ होते: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढल्यास दारिद्र्यात वाढ होण्यास मदत होते. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळे दारिद्र्याची दिवसेंदिवस वाढ होत जाते. त्यातून विविध प्रकारची आर्थिक प्रश्न निर्माण होतात. परिणामी दारिद्र्यरेषेखाली जगणाऱ्या लोकांच्या संख्येत प्रचंड प्रमाणात वाढ होते. दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांची संख्या वाढल्यामुळे त्यांना व्यवस्थितपणे जगता देत नाही, आणि लोकांना आपल्या मूलभूत गरजा चांगले पद्धतीने पूर्ण करता येत नाही. किमान पद्धतीने ज्या गरजा पूर्ण करणे आवश्यक होते. त्याही गरजाला पूर्ण करण्यासाठी निधी लागते तो सरकार ला देता येत नाही. आणि आहे तसे जीवन जगावे लागते वरूनअसे माणता येते की, अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ झाल्यास दारिद्र्यात वाढ होत जाते.

दरडोई उत्पन्नात घट होते: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळेहोते उत्पन्नात घट होण्यास मदत होते. भारतात अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ झाल्यामुळे दरडोई उत्पन्न घटण्यास मदत झाली आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येचा विचार करतात दरडोई उत्पन्नाचा तुलनात्मक विचार केला तर ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढ होत जाईल, त्या प्रमाणात उत्पन्नात घट होत जाते आणि दरडोई उत्पन्न कमी होत जाते. प्रगत देशाच्या तुलनेमध्ये भारतात अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ असल्यामुळे दरडोई उत्पन्न कमी झाले आहे. या वाढीमध्ये भारतात वृद्ध आणि बालक यांची संख्या मोठी आहे आणि कमावत्या व्यक्तीची संख्या कमी आहे त्यामुळे लोकसंख्या वाढ होत गेल्यास आहे त्यावर संपत्तीत विभागणी होत जाते आणि परिणामी दररोज उत्पन्न कमी तीव्र लोकसंख्या वाढी मधून लोकसंख्या दरडोई उत्पन्न कमी करण्यास मदत करते हे सिद्ध होते.

जीवनमानाचा दर्जा खालावतो: तीव्र लोकसंख्या वाढीमुळे राहणीमानाचा लोकसंख्या दर्जा घालवण्यास मदत होते. भारतात लोकसंख्या वाढ झाल्यामुळे राहणीमान अत्यंत निकृष्ट दर्जाचे बनत जात आहे, येथील बहुसंख्य लोक दारिद्र्याखाली जीवन जगत आहेत. काही लोकांना आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता योग्य पद्धतीने करता येत नाही. उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते चांगल्या पद्धतीने जीवन जगू शकत नाही. तीव्र लोकसंख्या वाढ होत असल्यामुळे कमीत कमी जागेमध्ये लोक वास्तव्य करतात त्यामुळे त्यांना जीवन जगण्यासाठी ज्या सुविधा हव्या असतात, त्या सुविधा उपलब्ध होत नाही. त्याच पद्धतीने त्यांना आपली जीवनविदित करावे लागते. भारतात होणारी तीव्र लोकसंख्या वाढ हा राहणीमानाचा अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीच्या समस्येमुळे कुटुंबातील सर्व सदस्याकडे कुटुंबकरता व्यक्तीला पूर्णपणे लक्ष देणे शक्य होत नाही कुटुंबाचे उत्पन्न मर्यादित असल्यामुळे अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ असलेल्या कुटुंबात सर्वांच्या

गरजा व्यवस्थितपणे पूर्ण होत नाही. त्यांना योग्य पद्धतीने शिक्षण दिले जाऊ शकत नाही. याशिवाय त्यांच्यावर चांगल्या प्रकारचे संस्कार केले जाऊ शकत नाही. उलट पुढची ज्या वयामध्ये शिक्षण घ्यायचे असते संस्कार केले जाऊ शकतात अशा वेळेला नाईलाज असतो. मुलांना बाहेर कामासाठी पाठवले जाते. त्यांच्यावर योग्य प्रकारचे संस्कार केले जाऊ शकत नाही. यामुळे मुले व मुली हाताच्या बाहेर जातात शांतता प्रगती धोक्यात येते आणि त्याचाच परिणाम थेट राष्ट्रीय जीवन धोक्यात येण्यास सुरुवात होते. थोडक्यात अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळे समाजाची शांतता भंग पावते कुटुंबाची शांतता भंग पावते आणि सामाजिक अस्वस्थता वाढू लागते. म्हणजेच अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ आणि सामाजिक अस्वस्थता याचा सहसंबंध स्पष्ट होतो

राहत्या घराचा प्रश्न निर्माण होतो: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ होत गेल्यास राहण्यासाठी घराचा प्रश्न ज्वलंत निर्माण होतो. अनेक लोकांना राहण्यासाठी घर उपलब्ध होत नाही. लोक मिळेल त्या ठिकाणी आपली घर करू लागतात त्या ठिकाणी राहू लागतात. जेथे रिकामी जागा दिसेल त्या ठिकाणीच वास्तव्य करण्याचा प्रयत्न करू लागतात. तेथेच झोपड्यांची उभारणी केली जाते, त्या ठिकाणी जीवण जगण्यासाठी लागणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या मूलभूत सुविधा नसतात. त्याच अत्यंत घाणीच्या साम्राज्यामध्ये लोक आपले वास्तव्य करू लागतात. त्यामुळे आरोग्याच्या खूप मोठ्या समस्या निर्माण होतात. हा प्रश्न अतिशय गंभीर अशा स्वरूपाचा आहे मुंबई, दिल्ली, कालकत्ता, हैदराबाद, बेंगलोर अशा मोठ्या शहरामध्ये गलितचे वस्त्याचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली दिसून

येते. आणि तेथे अनेक प्रकारचे वेगवेगळे प्रश्न निर्माण झालेली दिसून येतात म्हणजेच अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ आणि राहत्या जागेची टंचाई यांचा असं संबंध असलेला दिसून येतो.

नैसर्गिक साधन संपत्तीची कमतरता: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीची कमतरता असेल जगातील कोणत्याही देशांमध्ये नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे तीच राहते पण लोकसंख्या मात्र सातत्याने वाढत असते तोच नियम भारताला सुद्धा लागू पडतो. भारतात नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. तेवढीच आहे परंतु वेगवान लोकसंख्या वाढ मात्र कायम चालू आहे त्यामुळे आहे. त्याच नैसर्गिक साधन संपत्तीत संपत्तीचे विभाजन होऊ लागते. परिणामी प्रत्येकाच्या हिश्याला वाटायला येणारी साधन नैसर्गिक साधन संपत्ती हो दिवसेंदिवस कमी होत जाते आणि तिचा तुटवडा भासू लागतो. नैसर्गिक साधनसंपत्ती हो मर्यादित असते तर लोकसंख्या वाढी सातत्याने होत जाते. त्यामुळे आपोआपच लोकसंख्या आणि साधन संपत्ती विरोधाभास होऊ लागतो आणि अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होऊ लागतात.

राष्ट्राच्या प्रगतीत अडथळा: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ राष्ट्रीय प्रगतीतील एक महत्त्वाचा अडथळा आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाला मर्यादा असते परंतु अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ जर होत गेली तर राष्ट्राने तयार केलेल्या वार्षिक योजना पंचवार्षिक योजना त्या ठिकाणी कमी पडू लागतात, तसेच प्रत्येक देशाला आपली प्रगती करण्यासाठी आर्थिक तरतुदीची गरज असते. आर्थिक तरतूद प्रगतीला प्रगतीसाठी कामी येण्याचे ऐवजी लोकसंख्या वाढीला लोकसंख्येचे पालन पोषण करण्यासाठीच खर्च करावी लागते. त्यामुळे अतिरिक्त निधी शिल्लक राहत नाही विकास कामे योग्य वेळी करता येत नाही. लोकांचे अन्न वस्त्र निवारण

या गर्जा पूर्ण करण्यावरच भर द्यावा लागतो. त्यामुळे उपलब्ध निधी संपून जातो आणि विविध कारखान्याची उभारणी विकास योजनांची उभारणी विविध योजनांना या बाबीमध्ये कमतरता जाणू लागते. बेरोजगारांना रोजगार पुरवणे अशक्य होते उपलब्ध असलेले उत्पन्न तीव्र लोकसंख्या वाढत करते त्यामुळे योग्य पद्धतीने देशाला वाटचाल करणे अशक्य होते. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ ही देशाच्या प्रगतीमध्ये अडथळा आणते.

अन्नधान्याचा तुटवडा: कुटुंबांमध्ये जास्त माणसे वाढली तर सर्वांना नीट आहार देणे अशक्य होते. कारण त्यावर खर्च उत्पन्न कमी व त्यामुळे महागाई वाढते दुष्काळ पडला तर अन्नधान्य महाग होते व त्याचा पुरवठा करणे शासनाला जाँन कटोण जाते. त्याचप्रमाणे पिण्याच्या पाण्याची टंचाई, शेतीसाठी लागणा-या पाण्याची टंचाई तसेच पाणी अनेक कारणांखेरील लागले. त्यामध्ये जर दुष्काळ पडला तर पाणी मिळत नाही. त्यामुळे शेतीला पाणी देता येत नाही व अन्न धान्य मोठ्या या संणजेच लोकसंख्येच्या प्रमाणत पिकविता येत नाही त्यामुळे महागाई वाढते व कुटुंबाला पुरेसा आहार मिळणे कठीण होते यामधूनच कुपोषणाचे प्रमाण वाढते व अनेक रोग आजारांना सामोरे जावे लागते.

संसाधनांची कमतरता: लोकसंख्या वाढीमुळे पाणी, अन्न आणि ऊर्जा यासारख्या नैसर्गिक संसाधनांची मागणी तीव्र होते अतिशोषणामुळे पर्यावरणाचा न्हास होतो आणि संसाधने कमी होतात. अनेक देशांना जास्त लोकसंख्या, खराब व्यवस्थापन आणि हवामान बदलामुळे पाणी टंचाईचा सामना करावा लागतो. उदा. केपटारून, दक्षिण आफ्रिकेला २०१८ मध्ये 'डे झिरो' पाणी संकटाचा सामना करावा लागला, युनायटेड नेशन्सचा अंदाज आहे की जागतिक स्तरावर ८२० दशलक्षाहून अधिक लोक उपासमारीचा सामना करतात, हे आकान शेतीवरील लोकसंख्येच्या दबावामुळे बाढले आहे

पर्यावरणाचा न्हास: अत्याधिक लोकसंख्येमुळे जंगलतोड, जैवविविधतेचे नुकसान आणि हरितगृह वायू उत्सर्जनात बाढ होते शहरी विस्तीर्ण नैसर्गिक अधिवासांवर अतिक्रमण करतात, तर औद्योगिक क्रियाकलाप हवा, पाणी आणि माती प्रदूषित करतात हवामान बदलावर परिणाम: वाढत्या लोकसंख्येमुळे ऊर्जेचा वापर, वाहतूक आणि औद्योगिक उत्पादनाद्वारे कार्बन उत्सर्जन वाढते.

शिक्षणाक्षेत्रावरील दुष्परिणाम: अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीचे शैक्षणिक क्षेत्रावर अनेक दूरगामी परिणाम झालेले आहेत. आजही भारतात पूर्णपणे सर्व खेड्यांच्या ठिकाणी सर्व शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध झालेल्या नाहीत. अजूनही भारतातील अनेक लोकांना शिक्षण घेण्यासाठी पायपीट करावी लागते प्रत्येक गावात प्रत्येक वाडी तांडा येथे शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध झालेल्या नाहीत किमान दोन-चार किलोमीटर तरी त्यांना पायपीट करावीच लागते आणि मग शाळेत प्रवेश मिळतो शाळा असेल तर शाळेच्या ठिकाणी सर्व प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध नसतात शिक्षकांची कमतरता असते शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची कमतरता असते. ग्रंथालयाची कमतरता असते. इमारतीची कमतरता असते. शिक्षकाचा अभाव असतो. अनेक प्रकारच्या सुविधा ज्या विद्यार्थ्यांना आवश्यक असतात त्या सुविधा त्या ठिकाणी उपलब्ध करून दिल्या जात नाही. त्यामुळे दर्जेदार शिक्षण देणे अशक्य होते शिक्षणाच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये व्यावसायिक शिक्षणाची खूप मोठी आहे त्यामुळे गरीब पालकांना ती फीस भरणे अशक्य होते. अनेक पालकांना त्यांच्या आणि शैक्षणिक समस्या याची जवळचे नाते आहे. पाल्यांना शिक्षण अर्धवट सोडून द्यावे लागते. पाहिजे ते शिक्षण इच्छा

असूनही शिक्षण घेणे अशक्य होते. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ अति गर्दीची समस्या वाढत जातात. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ आणि अति गर्दा यांचा जवळचा सहसंबंध आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ झाली की नागरिकांना राग येतो नागरीकरण वाढले की त्या ठिकाणी कमीत कमी जागेमध्ये जास्तीत जास्त लोक वास्तविक करू लागतात. आधुनिक काळात भारतातील अनेक नगरांमध्ये नागरिकांना अधिक गर्दीमुळे जीवन जगणे अशक्य झालेले आहे. अति गर्दीच्या ठिकाणी सर्व गरजा व्यवस्थितपणे पूर्ण करता येत नाही कोणताही प्रसंग असतो त्या ठिकाणी गर्दी ही ठरलेलीच असते सकाळ असो किंवा संध्याकाळ गर्दी ही कायमच असते. त्या ठिकाणी व्यक्तींना कोणत्याही प्रकारे मुक्त श्वास घेता येत नाही त्यामुळे मूलभूत गरजांच्या अनेक प्रश्न अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

आरोग्य सुविधांची कमतरता: वाढत्या लोकसंख्येमुळे नागरी समाजात आरोग्य सुविधा पुरविणे अवघड होते प्राथमिक आरोग्य केंद्र वेगवेगळी आरोग्य पथके यांच्या सेवा पूर्णपणे देता येत नाही, लोकसंख्या वाढ अशीच चालू राहिली, तर सातत्याने आरोग्य सुविधांची कमतरता लोकांना जाणू लागते. आरोग्य सुविधा कमी पडल्यामुळे बालमृत्यूचे प्रमाण प्रचंड प्रमाणात वाढते. त्याचबरोबर बाळतपणात मृत्यू पावणाऱ्या स्त्रियांची संख्या वाढत जाते. तसेच कुपोषण आणि अनेक आरोग्य सुविधांचे प्रश्न निर्माण होऊ लागतात आरोग्य सुविधा चांगल्या प्रकारच्या उपलब्ध न झाल्यामुळे आरोग्यमान आयुर्मान कमी होऊ लागते. आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लांब लांब रांगा लागलेल्या दिसून येतात त्यातय काही वेळेला डॉक्टरची कमतरता असते तर काही वेळेला औषध पुरवठा उपलब्ध नसतात तर काही वेळेला एखाद्या साथीच्या आजाराची लागण झाली तर लोक अज्ञानामुळे दवाखान्यापर्यंत पोहोचत नाहीत अशा अनंत अडचणी आरोग्य सुविधांच्या पुढे उभे राहतात. रुग्णालयात भी गदी आहे ती गर्दी पाहिल्यानंतर असे वाटते की पोगा सुविधा पूर्णपणे उपलब्ध करून देणे अशक्य आहे. याला केवळ एकमेव वाढती लोकसंख्या किर्या लोकसंख्येचा विस्फोट झालेला दिसून येते

अध्ययन विषयाचे निष्कर्ष:

- 1) अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते,
- 2) अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीमुळे मूलभूत गरजा चांगल्या पद्धतीने पूर्ण करता येत नाही.
- 3) लोकसंख्या वाढ होत असल्यास कौटुंबिक स्वास्थ्य बिघडते आणि चांगले सामाजिक नागरिक घडविता येत नाही
- 4) लोकसंख्या वाढीमध्ये अनेक प्रकारचे गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे लोक सोप्या पद्धतीने गैरफायदा घेत असतात.
- 5) लोकसंख्या वाढीमुळे आरोग्य सुविधा सर्वापर्यंत चांगल्या पद्धतीने पोहोचवता येत नाही.
- 6) लोकसंख्या वाढ सतत होत असल्यास चांगल्या पद्धतीने शासकीय योजना राबविता येत नाहीत..

संदर्भ ग्रंथ:

१. डॉ. खडसे भा.की. (२००९), भारतातील सामाजिक समस्या, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. ४१
२. डॉ. मनवर डी. एस. (२००३), भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, अरुणा प्रकाशन लातूर, पृष्ठ १५४
३. डॉ. कानिटकर तारा, काळदाते सुधा (२००४), लोकसंख्या आणि समाज, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृष्ठ ३० नाटे.ज. (१९९९), भारतातील सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, पृष्ठ ६३
४. कुलकर्णी पि. के. (१९९८), भारतातील सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन पृष्ठ १९ ते ४८

**प्राथमिक महिला शिक्षिकांना ग्रामीण स्तरावर काम करताना येणाऱ्या अडचणींचा
अभ्यास.**

विशाखा विलास भिल्लारे

बलभीम महाविद्यालय, बीड

Email- vishubhillare6343@gmail.com

Mob- 7719845207

गोषवारा:

प्रस्तुत अभ्यासाचा मुख्य उद्देश प्राथमिक महिला शिक्षिकांच्या भौतिक सुविधा स्थानिक राजकारण सहकार्य आणि विरोध यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. महिला शिक्षिका ग्रामीण स्तरावर काम करताना त्यांना कोणत्या प्रकारच्या अडचणींना तोंड द्यावे लागते हे तपासणी हे उद्दिष्ट आहे आणि या सर्व उद्दिष्टांना अनुसरून बीड जिल्ह्यातील तालुक्यातील महिला शिक्षिकांकडून मुलाखती आणि प्रश्नावली यासारख्या साधनांचा वापर करून माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे. या संशोधनामध्ये महिला शिक्षिकांना कोणत्या कोणत्या भौतिक सुविधांचा अभाव आहे याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द:

भौतिक सुविधांचा अभाव त्यांचे आव्हान ,स्थानिक राजकारण, सहकार्य आणि विरोध यांचा अभ्यास आणि प्रवासादरम्यान अडचणींचा अभ्यास.

प्रस्तावना:

बीड तालुक्यातील महिला प्राथमिक शिक्षिकांचा भौतिक सुविधांचा अभाव आणि त्यांचे आव्हाने आणि महिला शिक्षिकांना ग्रामीण स्तरावर काम करताना कोणत्या अडचणी येतात यांचा अभ्यास यामध्ये केलेला आहे. यामध्ये कौटुंबिक जबाबदाऱ्या संसाधनांची कमतरता यांचा समावेश असतो. शिक्षण हा सामाजिक बदलाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. आणि यामध्ये शिक्षिकांची विशेषता महिला शिक्षिकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. महाराष्ट्राचा मराठवाडा प्रदेश ऐतिहासिक दृष्ट्या सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या काहीसा मागास राहिला आहे. जिथे स्त्रियांच्या शिक्षणाचा प्रसार आणि सक्षमीकरण हे नेहमीच एक मोठे आव्हान राहिले आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी 1848 मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू करून श्री शिक्षणाची पायाभरणी केली परंतु मराठवाड्यासारखा ग्रामीण आणि अर्ध शहरी भागात या बदलांची गती तुलनेने मंद होती. आजच्या काळात मराठवाडा प्रदेशातील महिला प्राथमिक शिक्षिका केवळ विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे पारंपारिक कार्य करत नाहीत तर त्या सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रतिनिधी म्हणूनही काम करतात त्या समाजात शिक्षणाचे महत्त्व रुचवतात आणि मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. तथापि व्यावसायिक आणि कौटुंबिक अशा दुहेरी जबाबदाऱ्या पार पाडताना त्यांना अनेक आव्हानांना आणि संघर्षांना सामोरे जावे लागते. यामध्ये अपुऱ्या पायाभूत सुविधा कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितेची समस्या सामाजिक रूढी आणि अपेक्षा तसेच कौटुंबिक

जबाबदाऱ्यांचा ताण यांचा समावेश आहे. सदर अभ्यास हा बीड जिल्ह्यातील ग्रामीण शाळेतील महिला प्राथमिक शिक्षकांच्या भौतिक सुविधांचा अभाव यांचा अभ्यास करणे हा आहे.

अभ्यास क्षेत्राची पार्श्वभूमी:

ग्रामीण भागातील प्राथमिक शिक्षकांच्या समस्यांची पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी भौगोलिक सामाजिक आणि ऐतिहासिक घटकांचा विचार करणे आवश्यक आहे. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यासाठी विविध मोहिमा राबवण्यात आल्या. 19 व्या शतकात ब्रिटिशांनी सुरू केलेले आधुनिक शिक्षण पद्धती आणि त्यानंतर 1948 ते 49 मध्ये महाराष्ट्रात 1000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये अनिवार्य प्राथमिक शिक्षणाची झालेली सुरुवात ही या क्षेत्रातील महत्त्वाची वळणे होती.

1. सामाजिक आर्थिक स्थिती:

ग्रामीण भागातील बहुतांश पालक शेती किंवा मजुरीवर अवलंबून आहेत गरिबीमुळे पालकांमध्ये शिक्षणाबद्दलची अनास्था आणि मुलांच्या शिक्षणापेक्षा कामाला दिलेले महत्त्व यामुळे शिक्षकांसमोर विद्यार्थी उपस्थिती टिकवून ठेवण्याचे मोठे आव्हान उभे राहिले आहे.

2. भौगोलिक विषमता:

ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील भौगोलिक स्थितीमुळे शिक्षकांना निवास, वाहतूक आणि संवाद साधनांची कमतरता भासते. शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात दर्जेदार पायाभूत सुविधा वीज, शुद्ध पाणी, इंटरनेट पोहोचण्यास विलंब झाल्याने शिक्षकांना अध्यापनात मर्यादा येतात.

3. प्रशासकीय धोरणे:

शिक्षकांवर सोपवण्यात आलेली असे शैक्षणिक कामे उदा. जनगणना, निवडणूक आणि कंत्राटी शिक्षकांचा नेमणुकीमुळे नियमित अध्यापन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झाले आहेत.

अशाप्रकारे शिक्षण प्रसाराच्या ध्येयातून निर्माण झालेल्या शाळा आणि वास्तव परिस्थितीतील सोयी सुविधांची कमतरता यांच्यातील दरी ही या समस्यांचे मुख्य पार्श्वभूमी आहे.

उद्दिष्टे:

- ग्रामीण प्राथमिक शाळेतील भौतिक सुविधांचा आढावा घेणे.
- विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे सामाजिक आणि आर्थिक कारणे शोधणे.
- ग्रामीण भागातील शिक्षकांचा अध्यापनातील समस्यांचे विश्लेषण करणे.
- ग्रामीण शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवण्यासाठी येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहीतके:

अभ्यासाची प्रमुख गृहीतके

- **भौतिक सुविधांचा अभाव:** ग्रामीण भागातील बहुतांश प्राथमिक शाळांमध्ये पिण्याचे स्वच्छ पाणी, स्वतंत्र स्वच्छतागृहे (विशेषतः मुलींसाठी) आणि वीज यांसारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांची कमतरता शिक्षणाच्या दर्जावर परिणाम करते.
- **शिक्षकांची कमतरता आणि अतिरिक्त कार्यभार:** ग्रामीण शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत शिक्षकांची संख्या अपुरी आहे किंवा शिक्षकांना अशैक्षणिक कामांचा (उदा. जनगणना, निवडणूक ड्युटी) अतिरिक्त ताण असल्याने अध्यापनाच्या गुणवत्तेत अडथळे येतात.
- **पालकांची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती:** ग्रामीण पालकांची कमी शैक्षणिक पात्रता आणि गरिबी यामुळे विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर आणि शिक्षणाप्रती असलेल्या गांभीर्यावर नकारात्मक परिणाम होतो.
- **डिजिटल दरी:** ग्रामीण भागात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव आणि तांत्रिक संसाधनांची कमतरता यामुळे ग्रामीण विद्यार्थी आधुनिक डिजिटल शिक्षण पद्धतीपासून वंचित राहतात.
- **शाळा गळतीचे प्रमाण:** ग्रामीण भागातील प्रवासाच्या सोयींचा अभाव आणि शेतीच्या कामात मुलांचा सहभाग यामुळे प्राथमिक स्तरावर शाळा गळतीचे प्रमाण जास्त असते.

अध्यापन पद्धती आणि अभ्यासक्रम: ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या स्थानिक बोलीभाषेचा आणि सध्याच्या प्रमाण मराठी भाषेतील अभ्यासक्रमाचा ताळमेळ बसत नसल्याने अध्ययनात अडचणी येतात.

संशोधन पद्धती:

उपरोक्त अभ्यासाच्या उद्दिष्ट आणि गृहीतकाच्या अनुषंगाने बीड जिल्ह्यातील महिला प्राथमिक शिक्षकांना ग्रामीण स्तरावर काम करताना येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास या विषयाच्या संशोधनासाठी क्षेत्रीय अभ्यास याचा आधार घेतला आहे. सखोल मुलाखती, शिक्षकांचे व्यक्तिगत अनुभव, भूमिका आणि संघर्ष समजून घेण्यासाठी अर्ध-संरचित मुलाखती घेतल्या. यामुळे त्यांच्या भावना आणि दृष्टिकोन सविस्तरपणे मांडण्यात आला. निरीक्षण शिक्षकांच्या कामाच्या ठिकाणचे शाळा आणि त्यांच्या सामाजिक वातावरणाचे निरीक्षण करून माहिती गोळा केली.

निष्कर्ष:

१. **पायाभूत सुविधांची कमतरता:** ग्रामीण भागातील अनेक शाळांमध्ये अजूनही डिजिटल क्लासरूम्स, सुसज्ज प्रयोगशाळा आणि क्रीडांगणांचा अभाव आहे. विशेषतः पावसाळ्यात गळणाऱ्या छतांमुळे आणि अपुऱ्या वर्गखोल्यांमुळे शैक्षणिक प्रक्रियेत व्यत्यय येतो.

२. **शिक्षकांवरील अशैक्षणिक कामांचा बोजा:** शिक्षकांना अध्यापनाव्यतिरिक्त विविध शासकीय सर्वेक्षणे आणि प्रशासकीय कामांत गुंतवून ठेवल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होते, असा निष्कर्ष निघतो.

३. पालकांच्या उदासीनतेचे कारण गरिबी: ग्रामीण पालकांना शिक्षणाचे महत्त्व समजते, परंतु आर्थिक ओढग्रस्ततेमुळे ते मुलांच्या शिक्षणापेक्षा त्यांना शेतीच्या किंवा मजुरीच्या कामात मदत करण्यास प्राधान्य देतात.

४. तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर: ग्रामीण भागात वीजपुरवठा खंडित होणे आणि इंटरनेटची संध गती यामुळे 'ई-लर्निंग' प्रभावीपणे राबवण्यात मर्यादा येतात. परिणामी, ग्रामीण विद्यार्थी शहरी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत तांत्रिक ज्ञानात मागे राहतात.

५. प्रवास आणि दळणवळण: वाड्या-वस्त्यांवर राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी शाळेपर्यंत पोहोचण्यासाठी सुरक्षित वाहतुकीची सोय नसणे, हे शाळा गळतीचे एक मुख्य कारण असल्याचे स्पष्ट होते.

६. भाषा आणि संवादातील दरी: पुस्तकी भाषा (प्रमाण भाषा) आणि ग्रामीण बोलीभाषा यांतील फरकामुळे सुरुवातीच्या काळात विद्यार्थ्यांना विषय समजून घेण्यात अडचणी येतात, ज्यामुळे त्यांच्यातील अभ्यासाची गोडी कमी होऊ शकते.

संदर्भ सूची

१. आगलावे प्रदीप (२००९), भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.
२. बोरसे विश्वनाथ (२००५), शेतक-यांच्या समस्या: शोध आणि बोध, नाशिक: वसुधा प्रकाशन, ३. चर्जन प्रा. डॉ. संध्या गो. (२०१६). मानवी हक्क, अमरावती: आधार पब्लिकेशन.
४. घाटगे जयंत (१९९९). समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, कोल्हापूर: सकाळ प्रेस.
५. कन्हाडे डॉ. बी. एम. (२००५), ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, नागपूर: पिंपळापुरे पब्लिशर्स.

मंचीय कविता का स्वरूप

डॉ. मारोती यमुलवाड

सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग,

बलभीम महाविद्यालय, बीड

मो. नं. - 87939697708

कविता मानव सभ्यता के आरंभ से ही भावों, विचारों और अनुभवों को अभिव्यक्त करने का सबसे सुंदर माध्यम रही है। लेकिन यह केवल शब्दों का खेल नहीं, बल्कि हृदय की गहराइयों से निकली भावनाओं की लहर है, जो पाठक या श्रोता के मन में कंपन उत्पन्न करती है। कविता की प्रमुख विशेषताओं में भाव-प्रधानता, कलात्मक अभिव्यक्ति, छंद अथवा लय, तथा भाषासौंदर्य प्रमुख हैं। पारंपरिक कविता प्रायः - छंदबद्ध रही है, जबकि आधुनिक काल में मुक्तछंद का विकास हुआ, जिसमें भावप्रवाह को प्रधानता दी - को हृदय की अनुभूति की गई। जयशंकर प्रसाद कविता अभिव्यक्ति मानते हैं, जबकि रामचंद्र शुक्ल के अनुसार कविता हृदयगत भावों का कलात्मक रूप में प्रस्तुतीकरण है। आधुनिक काल में कविता के विभिन्न रूप विकसित हुए हैं, जिनमें मंचीय कविता का विशेष महत्व है। लिखित कविता और मंचीय कविता, दोनों के स्वरूप, उद्देश्य और प्रभाव क्षेत्र भिन्न हैं, किंतु साहित्यिक परंपरा में दोनों का अपना स्वतंत्र महत्व है।

मंचीय कविता परिभाषा और स्वरूप :

मंचीय कविता से आशय उस काव्यरचना से है-, जो मूलतः मंच पर प्रस्तुत किए जाने के उद्देश्य से निर्माण की जाती है तथा जिसकी प्रभावशीलता पाठ से अधिक वाचिक प्रस्तुति, भावभंगिमा-, लय, उच्चारण और श्रोताप्रतिक्रिया पर निर्भर करती है। दूसरे शब्दों में कहा जा सकता है कि- - मंचीय कविता वह कविता है जो कवि की आवाज़, देह भाषा और मंचीय ऊर्जा के माध्यम से श्रोता तक पहुँचकर तात्कालिक प्रभाव-उत्पन्न करती है।

‘मंचीय कविता’ वह काव्यरूप है जिसमें कवि मंच से मौखिक रूप में अपनी रचना का पाठ करता - है और श्रोता प्रत्यक्ष रूप से उसका रसास्वादन करते हैं। इसमें तीन तत्व अनिवार्य होते हैं - कवि की मंच पर उपस्थिति, काव्य का मौखिक प्रस्तुतिकरण तथा श्रोताओं की सामूहिक भागीदारी। इस प्रकार मंचीय कविता एक जीवंत और अंतःक्रियात्मक माध्यम है, जिसमें कवि और श्रोता के बीच प्रत्यक्ष संवाद स्थापित होता है। कवियों और रचनाकारों द्वारा अपनी रचनाओं का सार्वजनिक मंच से वाचन करना तथा प्रत्यक्ष (पाठ) करना (आनंद की अनुभूति) श्रोताओं द्वारा रसास्वादन की ‘मंचीय कविता’ कहलाता है।

मंच वह स्थान है जहाँ कवि, वक्ता या कलाकार श्रोताओं अथवा दर्शकों के समक्ष उपस्थित होकर कुछ कहता है या अपनी किसी कला का प्रदर्शन करता है। ‘मंच’ शब्द का निर्माण मंचधातु .आत्म .भ्वा) अर्थ धारणा करना .सक, ऊँचा करना में (‘घञ्’ प्रत्यय से निर्मित पुल्लिंग संज्ञा है। जिसका अर्थ है -खाट्, खटिया, सभा समितियों में ऊँचा बना हुआ मण्डप जिस पर बैठकर सर्वसाधारण के सामने कोई कार्य किया जाये। स्टेज, रंगमंच, विशिष्टक्रियाकलायों के लिए उपयुक्त क्षेत्र जैसे राजनीतिक मंच आदि होते हैं।¹

साधारणतया मंच का अर्थ माचा(खटिया)² का पर्यायवाची होता है। मंच का अर्थ पलंग, प्रतिष्ठा का स्थान, रंगमंच, व्यास गद्दी आदि से भी लगाया जाता है।³

मंच को अंग्रेजी में 'प्लेट फार्म' कहते हैं। 'मंच' पुल्लिंग (सं.) मुख्यतः ऐसे बड़े चबुतरे को कहते हैं जो ईंटों, पत्थरों आदि के पायो, खम्भों या बासों और लकड़ी के तख्तों से पाटकर किसी विशिष्ट कार्य के लिए बनाया गया हो। यह एक ऐसे क्षेत्र का वाचक है जिसमें कुछ विशेष कार्य होते हैं, जैसे- साहित्यिक मंच, राजनीतिक मंच आदि।⁴

मंच अपनी बात स्वतन्त्र और स्वच्छन्द रूप से रखने का सर्वोत्तम स्थान है। मंच प्राप्त करना प्रत्येक व्यक्ति का अन्तिम लक्ष्य है। जब मंच को नाट्य व्यापार से जोड़ दिया जाता है, तो इसे 'रंगमंच' की संज्ञा से अभिहित किया जाता है। अब 'मंचन' शब्द का अर्थ ही नाट्य व्यापार हो गया है।⁵

"आज रंग के अतिरिक्त दूसरे शब्दों के साथ भी मंच शब्द का प्रयोग होने लगा है जैसे- राजनीतिक मंच, कथामंच, लीलामंच, नागर मंच, मंच चित्र, मंचव्यवस्था, मंचक, मंच पंचालिका आदि। वैसे मंच शब्द की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि जब यह किसी शब्द के पूर्व लगता है तो इसका अर्थ बहुत ही सीमित हो जाता है और जब यह किसी शब्द के पीछे लगता है तो इसका अर्थ बहुत व्यापक हो जाता है।"⁶

मंच के भेद

मंच के दो मुख्य भेद हैं:

1. प्रत्यक्ष मंच: वक्ता, कवि या कलाकार स्वयं श्रोताओं तथा दर्शकों के समक्ष उपस्थित होकर कुछ कहता या अपनी कला प्रदर्शित करता है।
2. अप्रत्यक्ष मंच: इनमंचों पर वक्ता अथवा कलाकार प्रत्यक्ष उपस्थित नहीं होता, किंतु उसकी रचना, वाणी, चित्र अथवा कला-प्रदर्शन आदि श्रोताओं तथा दर्शकों तक पहुँच जाते हैं।
 - आकाशवाणी के प्रसारणों में कवि, वक्ता तथा संगीतज्ञों के कंठ स्वर सुने जाते हैं।-
 - दूरदर्शन तथा फिल्मों के माध्यम से ये कलाकार अपनी कला का चित्रात्मक प्रदर्शन करते हुए दृश्यमान होते हैं।
 - पत्रपत्रिकाओं एवं पुस्तकों के माध्यम से उनकी रचनाएँ पाठकों को उपलब्ध होती हैं।-

मंचीय कवि की आवश्यक योग्यताएं:

एक प्रभावी मंचीय कवि में निम्नलिखित गुण होने चाहिए:

- **स्वरसंयोजन में निपुणता-** -कविता को विभिन्न अनुतानों में प्रस्तुत करने की क्षमता
- **भावबोध-** -कविता के मूल संवेदन को पूरी तरह समझना और प्रस्तुत करना
- **लचीली प्रस्तुति** -विभिन्न परिस्थितियों में अपनी प्रस्तुति को समायोजित कर सकना
- **काव्यविवेक-** -प्रसंग के अनुसार उचित शब्दों और भावों का चयन करना
- **मौलिकता** -बारबार एक ही परिहास या उदाहरण न दोहराना-
- **श्रोताजागरूकता-** -श्रोताओं की रुचि और मनोदशा को समझना

मंचीय कविता की संरचना:

मंचव्यवस्था-:

- कविसम्मेलन प्रायः पंडाल में आयोजित होते हैं।-
- मंच की ऊंचाई सामान्यतः 3-5 फुट होती है।
- मंच पर अध्यक्ष, उद्घाटनकर्ता एवं कवि गण बैठते हैं।

- मंच के सामने, दाएंबाएं श्रोताओं के लिए बैठने की व्यवस्था की जाती है।-

ध्वनि एवं प्रकाश व्यवस्था:

- बड़ी संख्या के श्रोताओं के लिए ध्वनिका उपयोग अनिवार्य है। (लाउडस्पीकर) विस्तारक यंत्र-
- व्यवस्था ऐसी होनी चाहिए कि काव्य कवियों एवं श्रोताओं दोनों तक पाठ की स्पष्ट ध्वनि मंचस्थ-पहुंचे।

संचालक की भूमिका:

- संचालक का दायित्व प्रायः वरिष्ठ कवि को सौंपा जाता है।
- सम्मेलन की सफलता संचालक की कुशलता पर निर्भर करती है।
- संचालक कवियों का क्रम श्रोताओं के मनोनुकूल निर्धारित करता है।
- सर्वप्रथम सभी कवियों का परिचय करवाता है, फिर एकपाठ के लिए आमंत्रित -एक को काव्य-करता है।

काव्यपाठ का क्रम:-

- सम्मेलन 'वाणीवंदना-' से प्रारंभ होता है।
- कवियों को उनकी काव्यप्रतिभा एवं प्रसिद्धि के अनुसार क्रम दिया जाता है।-
- सामान्य कोटि के कवियों से शुरुआत कर क्रमशः उच्च कोटि की ओर बढ़ा जाता है।
- अंत में अध्यक्ष का काव्यपाठ होता है।-

मंचीय कविता के प्रमुख लक्षण: सरल शब्द-विधान, सहज एवं मुहावरेदार भाषा, स्थूल तथा प्रतीकात्मक बिम्बों की नवीनता, छन्दबद्धता, लयात्मकता, सशक्त शब्द-योजना, उच्च सम्प्रेषणीयता, करुणा एवं मार्मिक अनुभूति, आत्माभिव्यक्ति, राष्ट्रीय प्रेरणा, आत्मगौरव, विषय-वस्तु का साधारणीकरण, भावों की सबलता, सामयिकता, सामाजिक विकृतियों का विरोध, कुरीतियों पर व्यंग्य, जन-चेतना एवं जन-संवेदना की अभिव्यक्ति, लोक-हृदय का सम्प्रकाशन, रोचकता, सीमित प्रतिबद्धता तथा सामयिक मूल्यों का निर्वाह।

मंचीय कविता की विशेषताएँ

मंचीय कविता वह काव्य-रूप है जो मुख्यतः सुनने और देखनेके लिए रचा जाता है, न कि केवल पढ़ने के लिए। इसका प्रभाव कवि के शब्दों के साथ-साथ उसके प्रस्तुतीकरणपर भी निर्भर करता है। मंचीय कविता की विशेषताएँ निम्नलिखित हैं -

1. श्रव्य प्रभाव:

- मंचीय कविता कानों से पहले दिल तक पहुँचती है।
- लय, ताल, गति, तुक और उच्चारण अत्यंत महत्त्वपूर्ण होते हैं।
- शब्दों का चयन ऐसा होता है कि वे बोलते समय प्रभाव पैदा करें।

2. सरल और प्रभावशाली भाषा:

- भाषा प्रायः सरल, बोलचाल की, सीधी और स्पष्ट होती है।
- कठिन शब्दावली या अत्यधिक क्लिष्ट बिंबों से बचा जाता है ताकि श्रोता तुरंत जुड़ सकें।

3. सम्प्रेषणीयता:

- मंचीय कविता का उद्देश्य श्रोता तक बात तुरंत और स्पष्ट रूप से पहुँचाना होता है।

- विचार ऐसे ढंग से रखे जाते हैं कि पहली बार सुनने में ही भाव समझ आ जाए।
- 4. भावात्मक तीव्रता:**
- इसमें वीर रस, हास्य, व्यंग्य, करुणा, प्रेम, राष्ट्रभाव आदि रसों की तीव्र अभिव्यक्ति होती है।
 - भावों का उतार-चढ़ाव श्रोताओं को बाँधे रखता है।
- 5. प्रस्तुति-केंद्रित काव्य:**
- मंचीय कविता केवल रचना नहीं, एक परफॉर्मंस होती है।
 - कवि की आवाज़, हाव-भाव, चेहरे के भाव, ठहराव (pause) कविता का हिस्सा बन जाते हैं।
- 6. तत्काल प्रभाव:**
- मंचीय कविता का प्रभाव तुरंत पड़ता है—तालियाँ, ठहाके, सन्नाटा या जयकार।
 - इसमें दीर्घ चिंतन से अधिक तात्कालिक संवेदना महत्त्वपूर्ण होती है।
- 7. सामयिक विषयवस्तु:**
- सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक और व्यक्तिगत जीवन से जुड़े समकालीन विषय प्रमुख होते हैं।
 - श्रोता अपने जीवन की झलक कविता में देख पाते हैं।
- 8. पुनरुक्ति और आवृत्ति का प्रयोग:**
- कुछ पंक्तियाँ या शब्द जानबूझकर दोहराए जाते हैं ताकि प्रभाव गहरा हो।
 - यह मंचीय स्मरणीयता (memorability) बढ़ाता है।
- 9. श्रोता-संवाद:**
- मंचीय कविता अक्सर श्रोताओं से सीधा संवाद करती है।
 - प्रश्नात्मक शैली, व्यंग्यात्मक संकेत, या सामूहिक प्रतिक्रिया का आह्वान होता है।
- 10. साहित्यिक शुद्धता से अधिक प्रभाव:**
- शास्त्रीय नियमों से अधिक महत्त्व प्रभाव और सम्प्रेषण को दिया जाता है।
 - यह मंचीय कविता को जनसुलभ बनाता है।

कविता और मंचीय कविता में अन्तर :

कविता और मंचीय कविता का उद्गम मूलतः समान है, क्योंकि दोनों का स्रोत कविप्रतिभा, अनुभूति और अभिव्यक्ति है। तथापि, सृजनप्रक्रिया-, प्रस्तुतिविधान-, सम्प्रेषण और आस्वादन की दृष्टि से दोनों में स्पष्ट भिन्नताएँ दृष्टिगोचर होती हैं। ये भिन्नताएँ मंचीय कविता के क्रमिक विकास के साथ और अधिक स्पष्ट होती गई हैं।

ग्राम्य गोष्ठियों से लेकर अखिल भारतीय स्तर के काव्यमंचों पर प्रस्तुत की जाने वाली कविताओं - के प्रकृतिगत विश्लेषण के आधार पर कविता और मंचीय कविता के मध्य निम्नलिखित अन्तर स्पष्ट होते हैं—

- 1. प्रेरणा और विषयवस्तु:** कविता मुख्यतः शाश्वत जीवनमूल्यों से प्रेरित होती है-, यद्यपि उसमें सामयिक संदर्भों की अनुगूँज भी मिलती है। इसके विपरीत मंचीय कविता मुख्यतः सामयिक विषयों पर केन्द्रित होती है तथा उसमें शाश्वत मूल्यों का समावेश अपेक्षाकृत सीमित रहता है।
- 2. सृजनप्रक्रिया-:** कविताकी रचना प्रक्रिया सामान्यतः मंथर-गति से होती है, जबकि मंचीय कविता की निर्माणप्रक्रिया प्रायः त्वरित- गति से होती है।

3. **संरचना:** कविता प्रायः प्रबन्धात्मक रूप में होती है, वहीं मंचीय कविता अधिकांशतः मुक्तकप्रधान - होती है।
4. **आस्वादन का स्तर:** कविता के आस्वादन हेतु अपेक्षाकृत उच्च बौद्धिक क्षमता की आवश्यकता होती है, जबकि मंचीय कविता का आस्वादन सामान्य बौद्धिक धरातल पर सम्भव होता है।
5. **साधारणीकरण:** कविता में साधारणीकरण की प्रक्रिया अपेक्षाकृत मन्द होती है, जबकि मंचीय कविता में यह प्रक्रिया तीव्र होती है।
6. **श्रोतापाठक की भूमिका/:** कविता प्रायः पाठक की रुचि से अप्रभावित रहती है, जबकि मंचीय कविता श्रोताओं की रुचि, प्रतिक्रिया और अपेक्षाओं से प्रभावित एवं परिचालित होती है।
7. **परिणति:** कविता की परिणति अनिवार्यतः फलागम में होती है, जबकि मंचीय कविता में फलागम आवश्यक नहीं होता।
8. **कथ्य और शिल्प:** कविता में कथ्य और शिल्प का संतुलित सौष्टव अथवा शिल्पगत उत्कृष्टता प्रमुख होती है। मंचीय कविता में कथ्य और शिल्प सामान्य स्तर के होते हैं, यद्यपि कभीकभी कथ्य अपेक्षाकृत - वी हो सकता है। अधिक प्रभा
9. **पाठ और प्रस्तुति:** कविता में कण्ठप्रभाव की विशेष उपयोगिता नहीं होती-माधुर्य या पाठ-, जबकि मंचीय कविता में कण्ठमाधुर्य-, पाठ प्रभावशीलता और नाटकीयता की महत्त्वपूर्ण-भूमिका होती है।
10. **बिम्बविधान-:** कविता में बिम्बरट होता है विधान प्रायः सूक्ष्म और वि-, जबकि मंचीय कविता में बिम्बात्मकता की अपेक्षा सपाट एवं स्पष्ट अभिव्यक्ति अधिक आवश्यक होती है।
11. **सम्प्रेषण:** कविता में सम्प्रेषण की सहजता अनुषंगिक होती है, जबकि मंचीय कविता में सम्प्रेषण की सहजता अनिवार्य मानी जाती है।
12. **भावात्मक प्रभाव:** कविता में स्थायी गाम्भीर्य का संधान रहता है, जबकि मंचीय कविता प्रायः क्षणिक उत्तेजना उत्पन्न करती है।
13. **प्रतिबद्धता:** कविता में संतुलित एवं प्रायः प्रतिबद्धताविहीन दृष्टिकोण प्रधान हो-ता है, जबकि मंचीय कविता में कुछ सीमा तक सामाजिक या वैचारिक प्रतिबद्धता दृष्टिगोचर होती है।
14. **भाषा:** कविता की भाषा में अभिजात संस्कारों की प्रधानता रहती है, जबकि मंचीय कविता की भाषा जनोन्मुख एवं सहज होती है।
15. **दृष्टिकोण:** कविता में दर्शन, संस्कृति, इतिहास और शाश्वत जीवनमूल्यों का आदर्शोन्मुख प्राधान्य - राष्ट्रीयता रहता है। मंचीय कविता में, सामाजिकता, आत्मानुभूति, अन्तर्द्वन्द्व और लोकहृदय का यथार्थोन्मुख चित्रण प्रमुख होता है।
16. **काव्यशास्त्रीय विधान:** कविता में काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तों का अपेक्षाकृत सम्यक् निर्वाह होता है, जबकि मंचीय कविता में इनका निर्वाह सीमित एवं शिथिल रूप में होता है।
17. **छन्द और लय:** कविता में छन्दबद्धता और लयात्मकता अनिवार्य नहीं होती, जबकि मंचीय कविता में ये प्रायः आवश्यक मानी जाती हैं।
18. **माध्यम:** कविता मूलतः पाठ्य विधा है, जबकि मंचीय कविता मूलतः श्रव्य विधा है।
19. **अभिव्यक्तिशक्ति-:** कविता में लक्षणा का प्राधान्य रहता है, जबकि मंचीय कविता में व्यंजना का।
20. **प्रवृत्ति:** कविता प्रायः आदर्शोन्मुख होती है, जबकि मंचीय कविता यथार्थोन्मुख प्रवृत्ति की होती है।

21. **उद्देश्य:** कविता का उद्देश्य मुख्यतः मनन है, जबकि मंचीय कविता का उद्देश्य प्रायः मनोरंजन के साथ तात्कालिक प्रभाव उत्पन्न करना होता है।

मंचीय कविता और लिखित कविता का संबंध: मंचीय कविता को लिखित कविता का विरोधी नहीं माना जा सकता। वस्तुतः यह लिखित कविता का ही एक विस्तारित रूप है, जिसमें प्रस्तुति एक अतिरिक्त आयाम जोड़ती है। कई मंचीय कविताएँ लिखित रूप में भी प्रभावशाली सिद्ध हुई हैं।

हिंदी के प्रचारप्रसार में मंचीय कविता का योगदान-:

मंचीय कविता ने न केवल हिंदी भाषा को जीवंत बनाए रखा, बल्कि उसे जनता के हृदय से जोड़ने का कार्य भी किया। कवि सम्मेलन, मुशायरे और सार्वजनिक मंचों पर प्रस्तुत की गई कविताएँ हिंदी के प्रचार-प्रसार का प्रभावी साधन बनीं।

1. जनसामान्य तक हिंदी की पहुँच: मंचीय कविता ने हिंदी को पुस्तकों और कक्षाओं से निकालकर चौपालों, सभागारों और मैदानों तक पहुँचाया। जो लोग औपचारिक शिक्षा से वंचित थे, वे भी मंचीय कविताओं के माध्यम से हिंदी भाषा से परिचित हुए।

2. सरल और सहज भाषा का प्रयोग: मंचीय कवियों ने कठिन संस्कृतनिष्ठ हिंदी के स्थान पर लोकबोली, खड़ी बोली और जनभाषा का प्रयोग किया। इससे हिंदी सहज, ग्राह्य और लोकप्रिय बनी।

3. राष्ट्रीय चेतना और सामाजिक जागरण: वीर रस, देशभक्ति और सामाजिक सरोकारों से युक्त कविताओं ने हिंदी को राष्ट्रीय एकता का माध्यम बनाया। जिसमें प्रमुख कवि हैं:

- रामधारी सिंह 'दिनकर', सोहनलाल द्विवेदी, हरिवंश राय बच्चन

इन्होंने मंचीय कविता के माध्यम से हिंदी को जनांदोलन की भाषा बनाया।

4. हास्यव्यंग्य द्वारा लोकप्रियता-: हास्यलोकप्रिय व्यंग्य मंचीय कविता की सबसे-य विधा रही। जिसमें प्रमुख कवि हैं:

- काका हाथरसी, शैल चतुर्वेदी, सुरेंद्र शर्मा

इन्होंने हास्य के माध्यम से हिंदी को मनोरंजन की भाषा बनाया, जिससे नई पीढ़ी भी हिंदी से जुड़ी।

स्वतंत्रता आंदोलन और मंचीय कविता: स्वतंत्रता संग्राम के दौरान मंचीय कविता ने हिंदी को क्रांति की भाषा बनाया। कविताएँ जनता में जोश, साहस और बलिदान की भावना भरती थीं। मंचीय कविताएँ उस समय जनसंचार का सशक्त माध्यम थीं।

आधुनिक युग में मंचीय कविताने टेलीविजन, सोशल मीडिया, यूट्यूब और डिजिटल मंच के माध्यम से हिंदी को वैश्विक स्तर तक पहुँचाया है। “कवितास्लैम”, “ओपन माइक” और ऑनलाइन कविसम्मेलन नई पीढ़ी को हिंदी से जोड़ रहे हैं।

मंचीय कविता ने हिंदी के प्रचार-प्रसार में सेतु की भूमिका निभाई है। इसने हिंदी को जीवंत, जनप्रिय और प्रभावशाली बनाया। मंचीय कविता के बिना हिंदी का जनांदोलन अधूरा होता। भविष्य में भी मंचीय कविता हिंदी को नई ऊँचाइयों तक ले जाने में सक्षम है।

निष्कर्ष: मंचीय कविता का ग़ज़ से मंच तक की यात्रा है - जहाँ शब्द केवल पढ़े नहीं जाते, बल्कि जीए जाते हैं। इसकी आत्मा प्रस्तुति, भाव और श्रोता से जुड़ाव में निहित होती है। मंचीय कविता हिन्दी कविता परंपरा की एक सजीव, लोकतांत्रिक और प्रभावशाली विधा है। जो लिखित शब्दों से आगे बढ़कर स्वर, भाव, लय और प्रत्यक्ष संवाद के माध्यम से श्रोताओं के हृदय तक पहुँचती है। इसने हिन्दी को पुस्तकों की सीमाओं से निकालकर जनसामान्य के जीवन से जोड़ा और उसे लोकभाषा, संवेदना और चेतना की भाषा बनाया। सरल अभिव्यक्ति, तात्कालिक प्रभाव, सामाजिक-राष्ट्रीय सरोकार और मनोरंजनात्मकता के कारण मंचीय कविता हिन्दी के प्रचार-प्रसार का सशक्त माध्यम सिद्ध हुई है। स्वतंत्रता आंदोलन से लेकर आधुनिक डिजिटल युग तक मंचीय कविता ने हिन्दी को जीवंत, जनप्रिय और प्रभावशाली बनाए रखा है। अतः यह स्पष्ट है कि हिन्दी भाषा और साहित्य के विकास में मंचीय कविता की भूमिका अविस्मरणीय और अनिवार्य है। मंचीय कविता की लोकप्रियता यह प्रमाणित करती है कि कविता आज भी जीवित है, संवेदनशील है और समाज से संवादरत है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. मानक हिन्दी कोश (चौथा खंड) सं. - रामचंद्र वर्मा, पृ.—254
2. एवं हिन्दी शब्द सागर (पाँचवा खंड) पृ. — 2608
3. संस्कृत शब्दार्थ कौस्तुभ, पृ. — 280
4. शब्दार्थ दर्शन — रामचंद्र वर्मा पृ. — 473
5. प्रामाणिक हिन्दी कोश — सं. रामचंद्र वर्मा पृ. — 943
6. हिन्दी रंगमंच का उद्भव विकास — डॉ. विश्वनाथ शर्मा, पृ. — 05

मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में नारी जीवन-‘आषाढ़ का एक दिन’, ‘आधे अधूरे’, ‘अंधा कुआँ’, ‘तीन पैसे की लोटरी’ के विशेष संदर्भ में

प्रा. डॉ. सुजाता सुर्यकांत हजारे

बलभीम महाविद्यालय, बीड

sujatahajared@gmail.com

सारांश

आधुनिक हिंदी नाटक में नारी जीवन का चित्रण पारंपरिक आदर्शवाद से हटकर सामाजिक, मानसिक और अस्तित्वगत यथार्थ के अधिक निकट दिखाई देता है। मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल ऐसे प्रमुख नाटककार हैं जिन्होंने स्त्री को केवल करुणा, त्याग या प्रेम की प्रतिमा के रूप में प्रस्तुत न करके, बल्कि उसे प्रश्नाकुल, संघर्षशील और आत्मचेतन मनुष्य के रूप में मंच पर स्थापित किया। प्रस्तुत शोध-पत्र में मोहन राकेश के आषाढ़ का एक दिन और आधे अधूरे तथा लक्ष्मीनारायण लाल के अंधा कुआँ और तीन पैसे की लोटरी के आधार पर नारी जीवन की सामाजिक, आर्थिक, मानसिक और सांस्कृतिक स्थितियों का विश्लेषण किया गया है। यह अध्ययन दर्शाता है कि इन नाटकों में स्त्री न केवल शोषण की शिकार है, बल्कि वह मौन, असंतोष और आत्मसंघर्ष के माध्यम से प्रतिरोध भी रचती है। आधुनिक हिंदी नाटक में नारी जीवन का यह यथार्थवादी चित्रण साहित्य को सामाजिक विमर्श का प्रभावी माध्यम बनाता है।

मुख्य शब्द: आधुनिक हिंदी नाटक, नारी जीवन, मोहन राकेश, लक्ष्मीनारायण लाल, स्त्री चेतना, पितृसत्ता, सामाजिक यथार्थ

1. प्रस्तावना

हिंदी साहित्य में नाटक विधा का विकास सामाजिक चेतना और सांस्कृतिक परिवर्तनों से गहराई से जुड़ा रहा है। स्वतंत्रता के पश्चात भारतीय समाज में आए राजनीतिक, आर्थिक और नैतिक परिवर्तनों ने साहित्य को नई दृष्टि प्रदान की। इस काल में व्यक्ति की पहचान, स्वतंत्रता और संबंधों के स्वरूप पर पुनर्विचार हुआ। नारी जीवन से जुड़े प्रश्न—जैसे विवाह, प्रेम, मातृत्व, स्वतंत्रता, कामकाज और आत्मसम्मान—आधुनिक हिंदी नाटक के केंद्रीय विषय बने।

परंपरागत हिंदी नाटकों में स्त्री को प्रायः आदर्श पत्नी, त्यागमूर्ति माँ या करुणा की प्रतिमा के रूप में प्रस्तुत किया जाता था। उसकी भूमिका पुरुष-केंद्रित सामाजिक व्यवस्था को बनाए रखने की होती थी। किंतु आधुनिक हिंदी नाटक में यह दृष्टि बदलती है। यहाँ स्त्री अपने जीवन की विसंगतियों को पहचानती है, प्रश्न करती है और कई बार विद्रोह भी करती है।

मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल इस परिवर्तनशील चेतना के दो सशक्त हस्ताक्षर हैं। मोहन राकेश के नाटक मुख्यतः शहरी मध्यमवर्गीय समाज में स्त्री की मानसिक पीड़ा और अस्तित्वगत संकट को उजागर करते हैं, जबकि लक्ष्मीनारायण लाल के नाटक ग्रामीण और निम्नवर्गीय समाज में स्त्री के सामाजिक शोषण और विवशताओं को सामने लाते हैं। इन दोनों नाटककारों के यहाँ नारी जीवन के चित्रण का तुलनात्मक अध्ययन आधुनिक हिंदी नाटक में स्त्री चेतना को समझने के लिए अत्यंत आवश्यक है।

2. आधुनिक हिंदी नाटक और नारी चेतना: ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

स्वातंत्र्योत्तर काल हिंदी नाटक के इतिहास में एक निर्णायक मोड़ के रूप में देखा जाता है। यह वह समय था जब भारतीय समाज औपनिवेशिक दासता से मुक्त होकर नए सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक मूल्यों की तलाश कर रहा था। इस खोज की प्रक्रिया में साहित्य, विशेषतः नाटक, ने समाज के अंतर्विरोधों और बदलावों को अभिव्यक्त करने का महत्त्वपूर्ण कार्य किया। इस काल के हिंदी नाटक पर पश्चिमी नाट्य परंपरा का गहरा प्रभाव स्पष्ट रूप से दिखाई देता है।

हेनरिक इब्सन, ऑगस्ट स्ट्रिंडबर्ग, एंतेन चेखव और ज्याँ-पॉल सार्त्र जैसे पश्चिमी नाटककारों ने नाटक को केवल मनोरंजन का माध्यम न मानकर सामाजिक विमर्श का सशक्त औज़ार बनाया। इब्सन के नाटकों में स्त्री की स्वतंत्रता और विवाह संस्था पर तीखे प्रश्न दिखाई देते हैं, विशेषतः ए डॉल्स हाउस की नायिका नोरा स्त्री मुक्ति की वैश्विक प्रतीक बन जाती है। इसी प्रकार स्ट्रिंडबर्ग ने स्त्री-पुरुष संबंधों की जटिलता को उभारा, चेखव ने स्त्री की आंतरिक पीड़ा और अधूरे जीवन को मंच पर प्रस्तुत किया, जबकि सार्त्र ने अस्तित्ववाद के माध्यम से व्यक्ति की स्वतंत्रता और चुनाव की जिम्मेदारी पर बल दिया।

हिंदी नाटककारों ने इन प्रभावों की नकल मात्र नहीं की, बल्कि उन्हें भारतीय सामाजिक यथार्थ के अनुरूप ढालकर आत्मसात किया। भारतीय समाज में स्त्री की स्थिति पश्चिम से भिन्न थी—यहाँ पितृसत्ता अधिक गहरी, परंपराएँ अधिक कठोर और सामाजिक नियंत्रण अधिक व्यापक था। इसलिए हिंदी नाटक में नारी चेतना का स्वर अपेक्षाकृत अधिक संघर्षपूर्ण और पीड़ादायक रूप में उभरता है।

डॉ. नामवर सिंह इस परिवर्तन को रेखांकित करते हुए कहते हैं—“आधुनिक हिंदी नाटक में स्त्री अब केवल सहनशील पात्र नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना पर प्रश्नचिह्न लगाने वाली चेतन सत्ता है।)” नामवर सिंह, आधुनिक हिंदी साहित्य की प्रवृत्तियाँ(

इस दौर के नाटकों में नारी को केवल घर की चारदीवारी तक सीमित रखने वाली मानसिकता पर गंभीर प्रश्न उठाए गए। विवाह को स्त्री के अंतिम लक्ष्य के रूप में देखने की धारणा कमजोर पड़ने लगी। स्त्री अब

प्रेम में पराजित होने वाली निष्क्रिय पात्र नहीं रही, बल्कि वह प्रेम, विवाह और परिवार की संस्थाओं से असंतोष प्रकट करने लगी। उसकी असंतुष्टि केवल व्यक्तिगत नहीं, बल्कि सामाजिक थी।

आधुनिक हिंदी नाटक की नारी सामाजिक पाखंड को पहचानती है और उससे टकराने का साहस भी करती है। कई बार यह टकराव मुखर विद्रोह के रूप में सामने आता है और कई बार मौन असहमति के रूप में। यह मौन भी एक प्रकार का प्रतिरोध है, जो सामाजिक संवेदनहीनता को उजागर करता है। स्त्री की यह चेतना उसे साहित्य में केवल 'विषय' नहीं, बल्कि 'विषयवस्तु की केंद्रबिंदु' बना देती है।

इसी वैचारिक और ऐतिहासिक पृष्ठभूमि में मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों का मूल्यांकन किया जाना चाहिए। दोनों नाटककार आधुनिक हिंदी नाटक की इसी चेतन परंपरा के प्रतिनिधि हैं, जहाँ नारी जीवन को उसकी संपूर्ण जटिलताओं, पीड़ाओं और संघर्षों के साथ प्रस्तुत किया गया है। उनके नाटक यह सिद्ध करते हैं कि नारी चेतना आधुनिक हिंदी नाटक की आत्मा है, न कि केवल उसका एक पक्ष।

3. मोहन राकेश के नाटकों में नारी जीवन

आधुनिक हिंदी नाटक में मोहन राकेश का योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण है। उन्हें हिंदी नाटक को परंपरागत आदर्शवाद और नैतिक उपदेशात्मकता से मुक्त कर आधुनिक जीवन की जटिलताओं से जोड़ने वाला नाटककार माना जाता है। उनके नाटकों में नारी जीवन का चित्रण विशेष रूप से उल्लेखनीय है, क्योंकि उनकी स्त्री न तो पौराणिक आदर्शों में बंधी है और न ही मात्र सहनशीलता की प्रतिमा है। वह अपने समय की सामाजिक, मानसिक और अस्तित्वगत समस्याओं से जूझती हुई एक जागरूक चेतना के रूप में सामने आती है। आषाढ़ का एक दिन और आधे अधूरे मोहन राकेश के ऐसे नाटक हैं जिनमें नारी जीवन के विविध पक्ष अत्यंत संवेदनशीलता और गहराई के साथ उभरते हैं।

3.1 आषाढ़ का एक दिन: प्रेम, त्याग और स्त्री अस्मिता

आषाढ़ का एक दिन (1958) ऐतिहासिक पृष्ठभूमि पर आधारित होते हुए भी समकालीन जीवन की समस्याओं से गहराई से जुड़ा हुआ नाटक है। इस नाटक में महाकवि कालिदास के जीवन के माध्यम से रचनाकार ने आधुनिक मनुष्य, विशेषतः आधुनिक स्त्री की पीड़ा और संघर्ष को अभिव्यक्त किया है। नाटक की केंद्रीय नारी पात्र मल्लिका स्त्री जीवन की संवेदनशील, आत्मसंयमी और पीड़ित चेतना का प्रतिनिधित्व करती है। उसके माध्यम से मोहन राकेश यह स्पष्ट करते हैं कि प्रेम, त्याग और आत्मसम्मान के बीच स्त्री का संघर्ष कितना जटिल और पीड़ादायक होता है।

(क (मल्लिका: प्रेम में पराजित, आत्मसम्मान में विजयी

मल्लिका कालिदास से प्रेम करती है, किंतु उसका प्रेम सामाजिक महत्वाकांक्षा और पुरुष-केंद्रित सफलता की राजनीति के सामने टिक नहीं पाता। कालिदास की प्रतिभा और महत्वाकांक्षा उसे उज्जयिनी की ओर खींच ले जाती है, जहाँ सत्ता, प्रतिष्ठा और वैभव उसका इंतज़ार कर रहे हैं। इस स्थिति में मल्लिका के सामने दो विकल्प हैं—या तो वह कालिदास के साथ जाकर अपने अस्तित्व को उसकी सफलता की छाया में विलीन कर दे, या फिर अपने आत्मसम्मान को बचाते हुए अकेलेपन को स्वीकार कर ले। मल्लिका दूसरा विकल्प चुनती है।

मल्लिका का संवाद—“मैं तुम्हारे साथ चलकर अपने अस्तित्व को छोटा नहीं करना चाहती।” (मोहन राकेश, आषाढ़ का एक दिन)

यह कथन स्त्री की आत्मचेतना और आत्मसम्मान को अत्यंत सशक्त रूप में प्रकट करता है। मल्लिका प्रेम में त्याग करती है, परंतु आत्मसम्मान से समझौता नहीं करती। वह जानती है कि कालिदास के साथ जाना उसके प्रेम की जीत नहीं, बल्कि उसकी पहचान की हार होगी। इस प्रकार मल्लिका आधुनिक नारी का प्रतीक बन जाती है, जो प्रेम में पराजित होते हुए भी अपने व्यक्तित्व को सुरक्षित रखती है। आलोचक रामकुमार वर्मा के अनुसार—“मल्लिका का त्याग परंपरागत नारी-त्याग नहीं, बल्कि आत्मबोध से उपजा हुआ निर्णय है।” (हिंदी नाटक का विकास (यहाँ मोहन राकेश स्त्री को करुणा की पात्र नहीं, बल्कि नैतिक रूप से सशक्त व्यक्तित्व के रूप में प्रस्तुत करते हैं।

(ख (प्रियंगुमंजरी: सत्ता और वैभव की स्त्री

आषाढ़ का एक दिन में प्रियंगुमंजरी मल्लिका के विपरीत चरित्र है। वह सत्ता के केंद्र से जुड़ी हुई स्त्री है और कालिदास को सामाजिक प्रतिष्ठा तथा राजकीय संरक्षण दिलाती है। प्रियंगुमंजरी के पास वैभव है, सुरक्षा है और सामाजिक सम्मान भी, किंतु भावनात्मक स्तर पर उसका जीवन रिक्त है। उसके संबंधों में संवेदना और आत्मीयता का अभाव है।

प्रियंगुमंजरी का चरित्र यह संकेत करता है कि सत्ता और वैभव स्त्री को सुखी नहीं बना सकते। पितृसत्तात्मक व्यवस्था में स्त्री चाहे सत्ता के कितने ही निकट क्यों न हो, उसका जीवन पुरुष की महत्वाकांक्षा का साधन बनकर ही रह जाता है। इस प्रकार मोहन राकेश स्त्री जीवन के दो छोर प्रस्तुत करते हैं—एक ओर मल्लिका का त्यागपूर्ण, आत्मसम्मानयुक्त अकेलापन और दूसरी ओर प्रियंगुमंजरी का वैभवपूर्ण, किंतु भावनात्मक रूप से रिक्त जीवन।

3.2 आधे अधूरे: मध्यवर्गीय स्त्री का अस्तित्वगत संकट

आधे अधूरे मोहन राकेश का सर्वाधिक चर्चित और आधुनिक हिंदी नाटक में नारी जीवन का सबसे सशक्त यथार्थवादी चित्रण प्रस्तुत करने वाला नाटक है। यह नाटक शहरी मध्यमवर्गीय परिवार की विडंबनाओं को केंद्र में रखता है। इसकी केंद्रीय पात्र सावित्री एक कामकाजी, जिम्मेदार और असंतुष्ट स्त्री है, जो अपने जीवन में पूर्णता की तलाश में भटकती रहती है।

सावित्री का पति महेंद्र असफल, आत्महीन और निर्णयहीन पुरुष है। परिवार की आर्थिक जिम्मेदारी सावित्री पर है, फिर भी उसे न तो परिवार में सम्मान मिलता है और न ही मानसिक संतोष। यह स्थिति आधुनिक स्त्री की उस विडंबना को दर्शाती है जहाँ आर्थिक आत्मनिर्भरता भी उसे संतोष नहीं दे पाती।

सावित्री कहती है—“मुझे सहारा नहीं चाहिए था, मुझे बराबरी चाहिए थी।” (मोहन राकेश, आधे अधूरे) यह संवाद आधुनिक स्त्री की मूल आकांक्षा को स्पष्ट करता है। सावित्री किसी पुरुष पर आश्रित नहीं होना चाहती, बल्कि समानता और साझेदारी की अपेक्षा रखती है। वह अलग-अलग पुरुष पात्रों—जूनियर इंजीनियर, डॉक्टर, ऑफिसर—में पूरा आदमी खोजती है, किंतु हर संबंध अधूरा रह जाता है। यहाँ ‘अधूरापन’ केवल पुरुष पात्रों का नहीं, बल्कि पूरे सामाजिक ढांचे का प्रतीक है।

नामवर सिंह के अनुसार—“सावित्री की त्रासदी यह नहीं है कि वह गलत है, बल्कि यह है कि जिस समाज में वह सही होना चाहती है, वह समाज ही अधूरा है।” (आधुनिक हिंदी साहित्य की प्रवृत्तियाँ) सावित्री का संघर्ष केवल वैवाहिक नहीं, बल्कि अस्तित्वगत है। वह स्वयं से, अपने निर्णयों से और अपने समय से संघर्ष कर रही है। उसकी स्वतंत्रता भी एक प्रकार का बोझ बन जाती है, क्योंकि समाज उससे स्वतंत्र होने की कीमत चुकाने की अपेक्षा करता है।

मोहन राकेश के नाटकों में नारी जीवन का चित्रण अत्यंत यथार्थवादी, संवेदनशील और बहुआयामी है। आषाढ़ का एक दिन की मल्लिका और आधे अधूरे की सावित्री दो अलग-अलग सामाजिक संदर्भों की स्त्रियाँ होते हुए भी एक ही मूल समस्या से जूझती हैं—अपने अस्तित्व और आत्मसम्मान की रक्षा। राकेश की नारी न तो आदर्शवादी है और न ही पूर्ण विद्रोही, बल्कि वह अपने समय की सीमाओं के भीतर रहकर भी प्रश्न उठाने का साहस रखती है। यही कारण है कि मोहन राकेश के नाटक आधुनिक हिंदी नाटक में नारी चेतना की सशक्त अभिव्यक्ति माने जाते हैं।

4. लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में नारी जीवन

आधुनिक हिंदी नाटक में लक्ष्मीनारायण लाल का स्थान एक ऐसे नाटककार के रूप में स्थापित है जिन्होंने सामाजिक यथार्थ, ग्रामीण जीवन और सामूहिक मानसिकता को अत्यंत प्रभावशाली ढंग से मंच पर प्रस्तुत

किया। जहाँ मोहन राकेश के नाटकों में नारी जीवन का संघर्ष प्रायः आंतरिक और मनोवैज्ञानिक स्तर पर घटित होता है, वहीं लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में यह संघर्ष सामाजिक संरचनाओं, वर्गीय असमानताओं और पितृसत्तात्मक मूल्यों से सीधे टकराता है। उनके नाटकों की स्त्री न केवल व्यक्तिगत पीड़ा की शिकार है, बल्कि वह उस समाज की प्रतिनिधि भी है जो अंधविश्वास, गरीबी और रूढ़ियों से ग्रस्त है। अंधा कुआँ और तीन पैसे की लोटरी इस दृष्टि से अत्यंत महत्त्वपूर्ण नाटक हैं।

4.1 अंधा कुआँ : पितृसत्ता और सामाजिक अंधापन

अंधा कुआँ लक्ष्मीनारायण लाल का एक प्रमुख प्रतीकात्मक नाटक है, जिसमें 'कुआँ' समाज की उस मानसिकता का प्रतीक बनकर उभरता है जो परंपरा, अंधविश्वास और पितृसत्ता से संचालित होती है। यह कुआँ 'अंधा' है, क्योंकि इसमें देखने, समझने और विवेक से निर्णय लेने की क्षमता नहीं है। इस समाज में स्त्री सबसे पहले और सबसे अधिक पीड़ित होती है। वह न तो अपने जीवन से जुड़े निर्णय स्वयं ले सकती है और न ही सामाजिक मान्यताओं पर प्रश्न उठाने का साहस कर सकती है।

नाटक में स्त्री की स्थिति को स्पष्ट करते हुए एक संवाद आता है—“औरत अगर सोचने लगे तो समाज का कुआँ सूख जाएगा।” (लक्ष्मीनारायण लाल, अंधा कुआँ) (यह संवाद अत्यंत व्यंग्यात्मक ढंग से समाज की स्त्री-विरोधी मानसिकता को उजागर करता है। यहाँ स्त्री की सोच को समाज के लिए खतरा माना गया है, क्योंकि उसका प्रश्न करना पूरे ढाँचे को हिला सकता है। इस प्रकार स्त्री को जानबूझकर अज्ञान और चुप्पी में बनाए रखा जाता है।

अंधा कुआँ में स्त्री का मौन उसकी कमजोरी नहीं, बल्कि सामाजिक विवशता का परिणाम है। वह जानती है कि बोलने का अर्थ केवल अस्वीकार नहीं, बल्कि दंड भी हो सकता है। इसलिए उसका मौन ही उसका प्रतिरोध बन जाता है। आलोचक श्यामसुंदर भारद्वाज के अनुसार—“लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में स्त्री का मौन समाज के सबसे ऊँचे शोर से अधिक अर्थपूर्ण है।” (हिंदी नाटक और रंगमंच) (इस नाटक में स्त्री केवल एक पात्र नहीं, बल्कि उस सामाजिक व्यवस्था की साक्षी है जो अपने ही अंधापन में स्वयं को नष्ट कर रही है। पितृसत्ता यहाँ केवल पुरुषों तक सीमित नहीं रहती, बल्कि पूरी सामाजिक संरचना का हिस्सा बन जाती है—जिसमें स्त्रियाँ भी कभी-कभी अनजाने में सहभागी हो जाती हैं। इस प्रकार अंधा कुआँ नारी जीवन के माध्यम से समाज की सामूहिक नैतिक विफलता को उजागर करता है।

4.2 तीन पैसे की लोटरी: गरीबी, उम्मीद और स्त्री - तीन पैसे की लोटरी लक्ष्मीनारायण लाल का एक यथार्थवादी नाटक है, जिसमें गरीबी, वर्गीय असमानता और आम आदमी की टूटती उम्मीदों का मार्मिक

चित्रण मिलता है। इस नाटक की स्त्री आर्थिक अभाव, पारिवारिक जिम्मेदारियों और सामाजिक उपेक्षा के बीच पिसती हुई दिखाई देती है। यहाँ लोटरी केवल एक खेल नहीं, बल्कि उस झूठी आशा का प्रतीक है, जिससे गरीब वर्ग अपने दुखों से मुक्ति की कल्पना करता है।

स्त्री का सपना भी इस समाज में सस्ता है—सिर्फ तीन पैसे का। यह तथ्य स्वयं में वर्गीय विभाजन की तीव्र विडंबना को उजागर करता है। नाटक में स्त्री पात्र का कथन—“गरीब की किस्मत भी अमीरों के नियम से चलती है।” (लक्ष्मीनारायण लाल, तीन पैसे की लोटरी)

यह संवाद दर्शाता है कि समाज में नियम समान नहीं हैं। गरीब स्त्री न केवल आर्थिक रूप से वंचित है, बल्कि उसके सपनों पर भी सामाजिक नियंत्रण है। वह परिवार की जिम्मेदारियों को निभाती है, त्याग करती है, परंतु उसके श्रम और सपनों का मूल्य नहीं आँका जाता।

इस नाटक में स्त्री की पीड़ा दोहरी है—एक ओर गरीबी का दबाव और दूसरी ओर स्त्री होने का बोझ। वह परिवार की रीढ़ है, फिर भी निर्णय की शक्ति उससे छीन ली जाती है। उसकी भूमिका ‘समायोजक’ की है— वह हर परिस्थिति में समझौता करती है। आलोचक भोलानाथ तिवारी के अनुसार— “लक्ष्मीनारायण लाल की स्त्री गरीबी से नहीं टूटती, बल्कि उस सामाजिक व्यवस्था से टूटती है जो उसकी मेहनत को अदृश्य बना देती है।” (आधुनिक हिंदी नाटक(तीन पैसे की लोटरी में स्त्री का चरित्र यह सिद्ध करता है कि गरीबी केवल आर्थिक समस्या नहीं, बल्कि मानसिक और भावनात्मक संकट भी है। लोटरी की प्रतीक्षा दरअसल बेहतर भविष्य की प्रतीक्षा है, जो बार-बार टूटती है। स्त्री इस टूटन को भीतर ही भीतर सहती है और फिर भी परिवार को जोड़े रखने का प्रयास करती है।

लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में नारी जीवन का चित्रण सामाजिक यथार्थ से गहराई से जुड़ा हुआ है। अंधा कुआँ में स्त्री सामाजिक अंधविश्वास और पितृसत्ता की शिकार है, जबकि तीन पैसे की लोटरी में वह गरीबी और वर्गीय असमानता से जूझती हुई दिखाई देती है। दोनों ही नाटकों में स्त्री मुखर विद्रोह नहीं करती, परंतु उसका मौन, उसकी पीड़ा और उसका धैर्य सामाजिक व्यवस्था पर गहरा प्रश्नचिह्न लगाते हैं।

डॉ. नामवर सिंह के शब्दों में—“जहाँ स्त्री बोल नहीं पाती, वहीं समाज का असली चरित्र उजागर होता है।” (आधुनिक हिंदी साहित्य की प्रवृत्तियाँ) (इस प्रकार लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में नारी जीवन केवल व्यक्तिगत त्रासदी नहीं, बल्कि सामूहिक सामाजिक विफलता का प्रतीक बन जाता है। उनकी नारी आधुनिक हिंदी नाटक में सामाजिक यथार्थ की सबसे सशक्त अभिव्यक्तियों में से एक है।

5. तुलनात्मक विश्लेषण : मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल

मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल आधुनिक हिंदी नाटक के दो ऐसे महत्वपूर्ण नाटककार हैं जिन्होंने नारी जीवन को यथार्थवादी दृष्टि से प्रस्तुत किया है। यद्यपि दोनों की वैचारिक प्रतिबद्धता नारी जीवन के यथार्थ को उजागर करने की है, फिर भी उनकी संवेदना, दृष्टिकोण और प्रस्तुति के स्तर पर स्पष्ट भिन्नताएँ दिखाई देती हैं। यह भिन्नता उनके नाटकों के परिवेश, संघर्ष के स्वरूप, नारी के स्वर और वैचारिक दृष्टि में विशेष रूप से उभरकर सामने आती है।

सबसे पहले परिवेश की दृष्टि से देखें तो मोहन राकेश के नाटक मुख्यतः शहरी और मध्यमवर्गीय समाज से जुड़े हुए हैं। आधे अधूरे की सावित्री या आषाढ़ का एक दिन की मल्लिका ऐसे सामाजिक परिवेश में जीती हैं जहाँ शिक्षा, आधुनिकता और आर्थिक आत्मनिर्भरता की संभावना तो है, किंतु इसके बावजूद स्त्री मानसिक असंतोष और संबंधों के विघटन से घिरी रहती है। इसके विपरीत लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों का परिवेश ग्रामीण और निम्नवर्गीय है। अंधा कुआँ और तीन पैसे की लोटर में स्त्री ऐसे समाज में रहती है जहाँ गरीबी, अंधविश्वास और सामाजिक रूढ़ियाँ उसके जीवन को नियंत्रित करती हैं। यहाँ स्त्री के पास विकल्पों की कमी है और उसका जीवन सामूहिक सामाजिक दबावों से संचालित होता है।

संघर्ष के स्तर पर भी दोनों नाटककारों की दृष्टि भिन्न है। मोहन राकेश के यहाँ नारी का संघर्ष मुख्यतः मानसिक और अस्तित्वगत है। उनकी स्त्री स्वयं से प्रश्न करती है—अपने रिश्तों से, अपने निर्णयों से और अपने जीवन की अधूरी इच्छाओं से। सावित्री का संघर्ष किसी एक व्यक्ति से नहीं, बल्कि उस अधूरेपन से है जो उसके जीवन के हर संबंध में व्याप्त है। इसके विपरीत लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में स्त्री का संघर्ष सामाजिक और संरचनात्मक है। यहाँ स्त्री व्यक्तिगत स्तर पर जितना नहीं, उससे कहीं अधिक सामाजिक व्यवस्था से टकराती है। अंधविश्वास, पितृसत्ता और आर्थिक शोषण उसके संघर्ष के मूल कारण हैं।

नारी स्वर के संदर्भ में मोहन राकेश की स्त्री प्रश्नाकुल दिखाई देती है। वह संवाद करती है, तर्क करती है और अपने असंतोष को शब्दों में व्यक्त करती है। उसकी भाषा में तीखापन और आत्मबोध है। दूसरी ओर लक्ष्मीनारायण लाल की स्त्री प्रायः मौन रहती है। किंतु यह मौन उसकी कमजोरी नहीं, बल्कि सामाजिक दमन के विरुद्ध एक प्रकार का प्रतिरोध है। उसका मौन समाज की संवेदनहीनता को उजागर करता है।

अंततः दृष्टि के स्तर पर मोहन राकेश की दृष्टि मनोवैज्ञानिक है। वे स्त्री के आंतरिक द्वंद्व, अकेलेपन और भावनात्मक असुरक्षा को केंद्र में रखते हैं। वहीं लक्ष्मीनारायण लाल की दृष्टि सामाजिक यथार्थवादी है, जहाँ स्त्री जीवन सामाजिक संरचनाओं और सामूहिक चेतना से निर्धारित होता है। इस प्रकार कहा जा सकता है

कि मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल दोनों नारी जीवन के यथार्थ को प्रस्तुत करते हैं, किंतु एक का फोकस स्त्री के अंतर्मन पर है तो दूसरे का समाज की बाह्य संरचना पर। दोनों दृष्टियाँ मिलकर आधुनिक हिंदी नाटक में नारी जीवन की एक समग्र तस्वीर प्रस्तुत करती हैं।

6. नारी जीवन के प्रमुख आयाम

आधुनिक हिंदी नाटक में नारी जीवन केवल व्यक्तिगत अनुभूति तक सीमित नहीं रहता, बल्कि वह सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक संरचनाओं से गहराई से जुड़ा हुआ दिखाई देता है। मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल—दोनों नाटककारों के यहाँ नारी जीवन के अनेक आयाम उभरकर सामने आते हैं, जो आधुनिक स्त्री की जटिल स्थिति को रेखांकित करते हैं। इन नाटकों में स्त्री न तो आदर्शकृत है और न ही पूरी तरह विद्रोही; वह यथार्थ के कठोर धरातल पर खड़ी एक संघर्षशील इकाई है।

.1 प्रेम और विवाह में असंतोष

इन नाटकों में प्रेम और विवाह स्त्री के लिए सुरक्षा या संतोष का स्रोत नहीं बन पाते। आषाढ़ का एक दिन और आधे-अधूरे में स्त्री पात्र प्रेम और दांपत्य संबंधों में भावनात्मक रिक्तता का अनुभव करती हैं। विवाह यहाँ सामाजिक अनुबंध बनकर रह जाता है, जिसमें स्त्री की आकांक्षाएँ गौण हो जाती हैं। लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में भी विवाह स्त्री के लिए बंधन का रूप ले लेता है, जहाँ प्रेम के स्थान पर कर्तव्य और सहनशीलता अपेक्षित होती है। डॉ. रामविलास शर्मा के अनुसार—“आधुनिक नाटक में विवाह स्त्री के लिए समाधान नहीं, बल्कि एक नई समस्या बनकर उपस्थित होता है।)” आधुनिक हिंदी साहित्य की भूमिका(

.2 आर्थिक विवशता और आत्मनिर्भरता का बोझ

स्त्री की आर्थिक स्थिति इन नाटकों में उसके जीवन को निर्णायक रूप से प्रभावित करती है। तीन पैसे की लोटरी की स्त्री गरीबी और पारिवारिक जिम्मेदारियों के बीच आत्मनिर्भर बनने का प्रयास करती है, परंतु यह आत्मनिर्भरता उसके लिए मुक्ति नहीं, बल्कि अतिरिक्त बोझ बन जाती है। मोहन राकेश के नाटकों में भी आर्थिक अस्थिरता स्त्री के मानसिक तनाव को बढ़ाती है। यहाँ स्त्री न केवल घर संभालती है, बल्कि टूटते हुए परिवार को जोड़ने की जिम्मेदारी भी उसी पर डाल दी जाती है। नामवर सिंह का कथन इस संदर्भ में उल्लेखनीय है—“आर्थिक दबाव आधुनिक स्त्री को स्वतंत्र नहीं, बल्कि अधिक जिम्मेदार बना देता है।)” आधुनिक हिंदी नाटक(

.3 पितृसत्तात्मक समाज में अस्मिता संकट

इन नाटकों में स्त्री की सबसे बड़ी लड़ाई उसकी अस्मिता की है। पितृसत्तात्मक समाज उसे एक भूमिका तक सीमित कर देता है—पत्नी, माँ या बेटी। अंधा कुआँ में स्त्री का सोचने का अधिकार तक छीन लिया जाता है। वहीं आधे-अधूरे में स्त्री अपनी पहचान को लेकर निरंतर द्वंद्व में रहती है। उसकी अस्मिता पुरुष-प्रधान सामाजिक ढाँचे में दबकर रह जाती है। आलोचक श्यामसुंदर भारद्वाज के अनुसार—“नारी की अस्मिता का संकट आधुनिक नाटक का केंद्रीय विषय है।” (हिंदी नाटक और रंगमंच)

.4मौन और असंतोष के माध्यम से प्रतिरोध

इन नाटकों की स्त्री खुला विद्रोह नहीं करती, किंतु उसका मौन ही प्रतिरोध का माध्यम बन जाता है। अंधा कुआँ की स्त्री और आधे-अधूरे की सावित्री—दोनों ही चुप रहते हुए व्यवस्था की क्रूरता को उजागर करती हैं। यह मौन समाज के प्रति असहमति का सूक्ष्म संकेत है। डॉ. नामवर सिंह के शब्दों में—“जहाँ स्त्री चुप है, वहीं समाज सबसे अधिक बोल रहा है।”

इस प्रकार इन नाटकों में नारी जीवन के आयाम आधुनिक स्त्री की जटिल, संघर्षपूर्ण और यथार्थपरक स्थिति को सामने लाते हैं। ये आयाम न केवल स्त्री के व्यक्तिगत जीवन को समझने में सहायक हैं, बल्कि समूचे समाज की संरचना पर भी गंभीर प्रश्न उठाते हैं।

7. निष्कर्ष

निष्कर्षतः यह स्पष्ट रूप से कहा जा सकता है कि मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में नारी जीवन आधुनिक हिंदी नाटक की केंद्रीय चेतना के रूप में उभरकर सामने आता है। इन दोनों नाटककारों ने स्त्री को न तो पारंपरिक आदर्शों की सीमाओं में बाँधकर प्रस्तुत किया है और न ही उसे केवल उग्र विद्रोह की प्रतीक के रूप में चित्रित किया है। उनकी नारी अपने समय, समाज और परिस्थितियों के बीच संघर्ष करती हुई एक सजग, संवेदनशील और विचारशील मनुष्य के रूप में सामने आती है। यही कारण है कि इन नाटकों की स्त्री पाठक और दर्शक दोनों के लिए आत्मीय और विश्वसनीय बन जाती है।

मोहन राकेश के नाटकों में नारी जीवन मुख्यतः मनोवैज्ञानिक और अस्तित्वगत स्तर पर चित्रित होता है। आषाढ़ का एक दिन की मल्लिका प्रेम और त्याग के बीच अपने आत्मसम्मान की रक्षा करती हुई स्त्री अस्मिता की नई परिभाषा प्रस्तुत करती है। वहीं आधे-अधूरे की सावित्री आधुनिक मध्यवर्गीय स्त्री की उस पीढ़ी को व्यक्त करती है, जो आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर होते हुए भी भावनात्मक रूप से असंतुष्ट और अकेली है। राकेश की नारी अपने प्रश्नों के साथ खड़ी है—वह जवाब खोजती है, परंतु समाज उसे स्पष्ट समाधान नहीं देता। इस प्रकार उनकी स्त्री चेतना भीतर की बेचैनी और अधूरेपन से जन्म लेती है।

दूसरी ओर लक्ष्मीनारायण लाल के नाटकों में नारी जीवन सामाजिक यथार्थ और संरचनात्मक अन्याय के संदर्भ में उभरता है। अंधा कुआँ की स्त्री पितृसत्तात्मक समाज के अंधविश्वास और रूढ़ मानसिकता की शिकार है, जहाँ उसका मौन ही सबसे बड़ा प्रतिरोध बन जाता है। तीन पैसे की लोटरी में स्त्री गरीबी, वर्गीय असमानता और झूठी उम्मीदों के बीच अपने जीवन को ढोती हुई दिखाई देती है। यहाँ स्त्री का संघर्ष व्यक्तिगत से अधिक सामाजिक है। वह व्यवस्था से टकराती नहीं, बल्कि उसके भीतर रहकर उसकी अमानवीयता को उजागर करती है।

इन दोनों नाटककारों के यहाँ नारी जीवन का चित्रण यह सिद्ध करता है कि स्त्री केवल सहनशीलता की मूर्ति नहीं है, बल्कि वह सोचने, समझने और निर्णय लेने वाली चेतन सत्ता है। उसकी चुप्पी भी अर्थपूर्ण है और उसका असंतोष भी। वह कभी प्रेम में त्याग करती है, तो कभी विवाह और परिवार की संस्थाओं पर प्रश्न उठाती है। इस प्रक्रिया में नारी जीवन आधुनिक समाज की विसंगतियों का दर्पण बन जाता है।

अतः यह कहा जा सकता है कि मोहन राकेश और लक्ष्मीनारायण लाल के नाटक नारी जीवन को केवल साहित्यिक विषय के रूप में नहीं, बल्कि सामाजिक विमर्श के केंद्र में स्थापित करते हैं। इन नाटकों के माध्यम से हिंदी नाटक सामाजिक यथार्थ, मानवीय संवेदना और परिवर्तन की चेतना से जुड़ता है। नारी जीवन का यह यथार्थवादी और संवेदनशील चित्रण साहित्य को समाज के भीतर परिवर्तन की संभावना से भर देता है और आधुनिक हिंदी नाटक को वैचारिक गहराई प्रदान करता है।

संदर्भ सूची

भारद्वाज, श्यामसुंदर .हिंदी नाटक और रंगमंच .नई दिल्ली : नेशनल बुक ट्रस्ट, 1982

लाल, लक्ष्मीनारायण .अंधा कुआँ .नई दिल्ली : नेशनल बुक ट्रस्ट, 1971

लाल, लक्ष्मीनारायण .तीन पैसे की लोटरी .इलाहाबाद :साहित्य भवन, 1968

राकेश, मोहन .आषाढ़ का एक दिन .नई दिल्ली : राजकमल प्रकाशन, 1958

राकेश, मोहन .आधे अधूरे .नई दिल्ली : राजकमल प्रकाशन, 1969

शर्मा, रामविलास .आधुनिक हिंदी साहित्य की भूमिका .नई दिल्ली : राजकमल प्रकाशन, 1957

सिंह, नामवर .आधुनिक हिंदी साहित्य की प्रवृत्तियाँ .नई दिल्ली : राजकमल प्रकाशन, 1971

तिवारी, भोलानाथ .आधुनिक हिंदी नाटक .इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन, 1976

वर्मा, रामकुमार .हिंदी नाटक का विकास .नई दिल्ली : साहित्य अकादमी, 1964

विज्ञापन की दुनिया में हिंदी

शोध छात्रा
प्रियंका अशोक राऊत
बलभीम महाविद्यालय, बीड

शोध निर्देशक
प्रो. डॉ. ललिता एन. राठोड
बलभीम महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना:

विज्ञापन ! विज्ञापन ! विज्ञापन ! जहाँ देखो वहाँ बस विज्ञापन ही विज्ञापन! अखबार में विज्ञापन, टीवी में विज्ञापन, इंस्टाग्राम में विज्ञापन, यूट्यूब में विज्ञापन हर जगह बस विज्ञापन ही विज्ञापन ! सुबह के 'कोलगेट' से लेकर रात के 'गूड नाईट' तक हर चीज विज्ञापन से मालूम पड़ती है। बच्चों से लेकर बुढ़ों तक विज्ञापन का प्रभाव रहता है। कहीं कोई 'संतूर' लगाकर अपनी उमर छुपा रहा है तो कोई 'फेयर अँण्ड लव्वली' लगाकर सात दिनों में गोरा बनने का सपना देख रहा है। कोई 'कॉम्प्लॅन' पीकर अपना कद बढ़ा रहा है तो कोई 'च्यवन प्राश' खाकर दुगुनी ताकत पा रहा है। वर – वधू ढूँढ़ने से लेकर नौकरी, चुनाव और धर्म-प्रचार करने के लिए भी विज्ञापन का ही सहारा लिया जाता है। आज विज्ञापनों ने हमारी निजी जिंदगी में भी प्रवेश कर लिया है। हम कौन से कंपनी के अंतर्वस्त्र पहने यह भी विज्ञापन ही तय कर रहा है। सेनेटरी पॅड हो या निरोध विज्ञापनों ने हर जगह अपनी घुसपैठ कर ली है।

विज्ञापन और हिंदी :

डॉ. हरिमोहन के अनुसार, "विज्ञापन एक ऐसा साधन है जो लिखित या मौखिक शब्दों, चिन्हों, छवियों, ध्वनियों, रंगों में बंधे विचार और संदेश को अधिक से अधिक लोगों तक पहुंचाने की कला से परिपूर्ण रहता है, जिसकी सफलता इस बात में निहित है कि वह अधिक से अधिक लोगों को प्रभावित कर सके, अपने पक्ष में उनकी इच्छाओं को मोड़ सके, इच्छित उत्पादों को देखने एवं खरीदने के लिए प्रेरित कर सके।"¹ इस तरह उन्होंने कलापूर्ण प्रदर्शनों से ग्राहकों को वस्तुओं के प्रति आकर्षित करने के साधन को विज्ञापन कहा है।

टेलीविजन पर विज्ञापनों की इतनी भरमार होती है कि हम चैनल बदलते ही रहते हैं। आजकल टेलीविजन पर विज्ञापनों को बड़ी दिलचस्पी से शायद ही कोई देखता होगा। एक जमाना था जब टेलीविजन ही एक बड़ा आश्चर्य था इसलिए उस पर दिखने वाले चित्र भी देखने के लिए लोग तरस जाते थे। धारावाहिक हो या विज्ञापन लोग बड़े चाव से देखते थे।

“अगर हम ये कहे कि विज्ञापन एक शक्तिशाली राजा की भांति काम करता है, जिसने पूरी दुनिया में अपना राज्य फैलाया हुआ है तो गलत नहीं होगा। क्योंकि, जिस प्रकार राजा के आदेश पर जनता काम करती है चाहे राजा का आदेश ठीक हो या गलत ठीक उसी प्रकार विज्ञापन अपने अनुसार जनता से काम लेने में सक्षम है। विज्ञापन का निर्माण इतने प्रभावशाली ढंग से करके जनता के सामने प्रस्तुत किया जाता है कि उपभोक्ता उससे प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता।”² इस प्रकार विज्ञापन जैसे चाहे अपनी उंगलियों पर नचाता है और हम सामान्य लोग उसकी भूल भुलैया में सुद बुध खो बैठते हैं।

जनसंचार माध्यमों में बहुत तेजी से लोकप्रियता पाने के साथ-साथ हिंदी ने विज्ञापन की भाषा में अपना सशक्त स्थान निर्माण कर लिया है। देश में सर्वाधिक पढ़े जाने वाले अखबार और सर्वाधिक देखे जाने वाले टीवी चैनल हिंदी के ही हैं। हिंदी भाषा का इतना व्यापक विस्तार होने के कारण विज्ञापनों की भाषा में इसे अधिक अवसर मिलता रहा है। “हिंदी को माँ की लोरियों से लेकर बाजार की जरूरतों की पूर्ति करनी है। ऐसे करते वक्त वह सहज - सरल बनी रहे। ‘पारिभाषिक शब्दावली’ के नाम पर हिंदी को ‘टकसाली हिंदी’ बनाने की कोशिश नहीं होनी चाहिए।”³ हिंदी के लचीलेपन के कारण ही तो आज विज्ञापन की दुनिया में उसका बोलबाला है।

वर्तमान समय में कई ऐसे विज्ञापन हैं जो हमारे रोजमर्रा के जीवन में अहम भूमिका निभा रहे हैं। इसमें कुछ विज्ञापन ऐसे भी हैं जो बहुत पुराने हैं लेकिन उनको सुनने एवं देखने को आज भी दिल महक उठता है। जैसे –

“वॉशिंग पाउडर निरमा”

“लाइफबॉय है जहाँ तंदुरुस्ती है वहाँ।”

“कुछ मीठा हो जाए।”

“क्या आपके टूथपेस्ट में नमक है ?”

मुहावरों और लोकोक्तियों का प्रयोग कर हिंदी ने विज्ञापनों पर राज किया है। जैसे –

“बेटा, मन में लड्डू फूटा।”

“कर लो दुनिया मुट्ठी में।”

“जान है तो जहां है।”

जल, पर्यावरण, स्वास्थ्य, शिक्षा आदि विषयों में भी हिंदी विज्ञापनों ने अपना योगदान दिया है। जैसे

“जल सुरक्षित, जीवन सुरक्षित।”

“प्लास्टिक हटाओ, दुनिया बचाओ।”

“भारतीय जीवन बीमा निगम - जिंदगी के साथ भी जिंदगी के बाद भी।”

“दो बूंद जिंदगी के।”

“सर्व शिक्षा अभियान- सब पढ़े सब बढ़े।”

आजकल विज्ञापनों में हिंदी भाषा के साथ अंग्रेजी भाषा का भी प्रयोग होने लगा है। जैसे कि –

“नवरत्न तेल - ठंडा ठंडा कूल कूल।”

“मिर्ची सुनने वाले ऑलवेज खुश।”

निष्कर्ष :

- 1) आरंभ से लेकर वर्तमान स्थिति तक विज्ञापनों की प्रस्तुतीकरण में बदलाव होते जा रहे हैं। इसलिए तो आजकल हिंग्लिश विज्ञापनों की संख्या दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही है। लेकिन फिर भी हिंदी ने अपनी सहज, सरल और लचीलेपन के आधार पर विज्ञापनों की दुनिया में अपना अस्तित्व बनाकर रखा है।
- 2) विज्ञापनों ने सामाजिक, पारंपरिक जीवन में अपनी हलचल मचा दी है। इसलिए ना तो हम विज्ञापनों के बिना रह सकते हैं और ना ही ये हमारा पीछा छोड़ेंगे।

संदर्भ :

- 1) डॉ. रेखा सेठी, विज्ञापन : भाषा और संरचना, पृ.सं. 14।
- 2) सुषमा देवी, आधुनिक युग में विज्ञापन निर्माण प्रक्रिया, पृ.सं. 847।
- 3) ‘हिंदुस्तान’- दै. समाचार पत्र, भागलपुर विशेषांक ‘प्रतिबिम्बि’, गुरुवार 13 सितम्बर 2007 पृ. सं. 1।

आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में स्त्रीपुरुष संबंध-

डॉ.रंजना गायकवाड

एम.ए.,एम.फिल.,सेट.,पीएच.डी.

बलभीम महाविद्यालय,बीड.

प्रस्तावना

हिंदी कथा साहित्य भारतीय समाज की जीवनयथार्थ-, सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक मूल्य और मानवीय संवेदना का सजीव दर्पण रहा है। इस साहित्य में स्त्रीपुरुष संबंध का चित्रण किसी एक कालखण्ड - में नहीं सिमटा, बल्कि सामाजिक परिवर्तन, आधुनिकतापारंपरिकता के टकराव-, पितृसत्तात्मक संरचना और नारी चेतना के विकास के साथपुरुष संबंध पर आधारित -साथ विकसित होता चला आया है। स्त्री-विवाह या रोमांटिक अनुभवों का विवरण नहीं देती-कथाएँ केवल प्रेम, बल्कि सामाजिक पितृसत्तात्मक नियंत्रण, लैंगिक असमानता, परिवारसमाज की अपेक्षाएँ-, नारी-स्त्री के बीच शक्ति-स्वतंत्रता और पुरुष-से गूढ़ प्रश्नों को सामने रखती हैं। संतुलन जै

आज का आधुनिक हिंदी कथा साहित्य स्त्रीपुरुष संबंध को मानवीय संघर्ष-, समानता की आकांक्षा, सामाजिक प्रतिबद्धता और व्यक्तिगत आत्मप्रकाश के विस्तृत परिप्रेक्ष्य में प्रस्तुत करता है। यह- शोध निबंध इसी विविधता, संघर्ष और विमर्श का गहन विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

1. स्त्री पुरुष संबंध का साहित्यिक और सामाजिक परिप्रेक्ष्य-

स्त्रीपुरुष संबंध स्थिर नहीं-, बल्कि सामाजिक परिवर्तनों के साथ विकसित होने वाली प्रक्रिया हैं। साहित्य इन संबंधों के संघर्ष, परिवर्तन और संभावनाओं को संवेदनशीलता के साथ अभिव्यक्त करता है। सामाजिक और साहित्यिक दोनों परिप्रेक्ष्य मिलकर हमें एक अधिक मानवीय और समानतामूलक दृष्टि प्रदान करते हैं।

1.1 साहित्य में लैंगिक विमर्श का उद्भव:

हिंदी साहित्य में स्त्री पुरुष के संबंध की अभिव्यक्ति का क्रम प्राचीन काल से-अपेक्षाकृत सीमित रूप में मिलता है, जहाँ स्त्री की भूमिका मुख्यतः सामाजिक और पारिवारिक ढांचे तक सीमित थी। परंतु आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में यह विषय महत्वपूर्ण सामाजिक विमर्श का हिस्सा बन गया है। पितृसत्तात्मक संरचना के अन्तर्गत पुरुष को सत्ता का प्रतिनिधि माना गया, वहीं स्त्री को गृहिणी, पतिव्रता और मातृत्वभूमिका में बांधा गया। परंपरागत समाज की इस संरचना को साहित्य ने चुनौती दी - पुरुष संबंध की उपेक्षित और दबायी गयी संवेदनाओं को उद्धाटित किया है। आधुनिक -है और स्त्री स्त्री के संबंध सामाजिक प-विमर्श में पुरुष-र्तीकों, मानसिक द्वंद्वों और राजनैतिक संरचनाओं के संदर्भ में विवेचित हुए हैं।

1.2 सामाजिक पितृसत्ता और लैंगिक असमानता:

भारतीय समाज की पितृसत्ता वह सामाजिक व्यवस्था है जिसमें सत्ता, संसाधन और निर्णयों पर मुख्यतः पुरुषों का वर्चस्व रहता है, जबकि भारतीय समाज की संस्कृति के कारण स्त्रियाँ गृहप्रथाओं - तथा सामाजिक अपेक्षाओं के दायरे में सीमित रहीं और पुरुष हमेशा सत्ता के केन्द्र में रहा। इस संरचना का साहित्यिक विमर्श में विस्तृत विश्लेषण हुआ है, जहाँ महिला पात्रों के संघर्ष केवल व्यक्तिगत नहीं बल्कि सामाजिक पितृशक्ति के खिलाफ भी हैं।

- पितृसत्ता की प्रकृति :

पितृसत्ता एक ऐसी सामाजिक व्यवस्था है जिसमें पुरुषों को स्त्रियों की तुलना में अधिक सत्ता, अधिकार और निर्णयशक्ति प्राप्त होती है। यह केवल परिवार तक सीमित नहीं रहती-, बल्कि समाज के प्रत्येक क्षेत्र—संस्कृति, धर्म, शिक्षा, अर्थव्यवस्था और राजनीति—में गहराई से व्याप्त रहती है।

पितृसत्तात्मक सोच की बात करे तो 'उषा प्रियंवदा' का 'अल्पविराम' उपन्यास में पितृसत्तात्मक सोच से पीड़ित 'मणिका' उपन्यास का स्त्री पात्र है। समाज के समस्त पितृसत्ता के सबसे क्रूर और घिनौने रूप बलात्कार और उसके बाद समाज के व्यवहारों का सामना करती हैं। यहाँ पितृसत्ता की प्रकृति 'मणिका' के जीवन की कहानी में पितृसत्ता के उस चेहरे को उजागर करती है जहाँ स्त्री की असहनीय पीड़ा से बड़ा पुरुष प्रधान समाज का अहंकार और झूठी मर्यादाएँ होती हैं। पितृसत्तात्मक सोच में पुरुष को तर्क, शक्ति, नेतृत्व और निर्णय का प्रतीक माना जाता है, जबकि स्त्री को त्याग, सेवा, सहनशीलता और आज्ञाकारिता से जोड़ा जाता है। इस विभाजन को प्राकृतिक और स्वाभाविक मानकर सामाजिक स्वीकृति दे दी जाती है।

- लैंगिक भूमिकाएँ जन्म से ही तय कर दी जाती हैं—
- "लड़का कमाएगा, बाहर की दुनिया संभालेगा" और "लड़की घर संभालेगी, परिवार की देखभाल करेगी।" यह सोच स्त्री की संभावनाओं और स्वतंत्रता को सीमित कर देती है।

- लैंगिक असमानता के प्रमुख रूप :

1. शिक्षा में असमानता -

आज भी अनेक समाज में लड़कियों के माता-पिता शिक्षा को द्वितीयक स्थान देते हैं। अपने लड़को के लिए अलग नियम और लड़की के लिए अलग नियम है, क्योंकि लड़कों की शिक्षा को प्राथमिकता देते हैं और लड़की की शिक्षा को गौन मानते हैं। इससे आर्थिक या पारिवारिक संकट की स्थिति में सबसे पहले लड़कियों को अपनी पढ़ाई छोड़ने को कहते हैं। इसलिए वह अपने स्वयंपर ही भरोसा करना छोड़ देती है, और उसके लिये आत्मनिर्भर बनना कठिन हो जाता है।

2. आर्थिक असमानता -

आर्थिक असमानता की बात करे तो इसमें उपन्यासकार 'राम दरश मिश्र' ने 'जल टूटता हुआ' उपन्यास में महिला की स्थिति बहुत ही जटिल दिखाई गई है शोषण और मर्यादा ग्रामीण जीवन में तो स्त्रियाँ दोहरी मार झेलती है एक तरफ गरीबी और दूसरी तरफ पुरुष सत्ता उनके पास स्वयं की कोई आर्थिक शक्ति नहीं है समान कार्य के लिए स्त्रियों को पुरुषों की तुलना में कम वेतन दिया जाता है। रोजगार के अवसर सीमित होते हैं और उच्च पदों तक पहुँचने में अनेक बाधाएँ होती हैं। घरेलू श्रम को तो अब भी "काम" ही नहीं माना जाता।

3. घरेलू और सामाजिक हिंसा -

घरेलू और सामाजिक हिंसा में 'मृदुला गर्ग' की 'हरी बिंदी' कहानी में स्वतंत्रता और दांपत्य जीवन की जटिलताओं को केंद्र में रखा है कहानी में नायिका अपने पति का व्यवहार बाहरी तौर पर प्रगतिशील देखती है किंतु भीतर ही भीतर वह स्त्री की स्वतंत्रता को अस्वीकार करता है। इसमें दहेज प्रथा, घरेलू हिंसा, यौन उत्पीड़न और कार्यस्थल पर शोषण पितृसत्ता के हिंसक रूप हैं। ये स्त्री को डर और नियंत्रण में रखने के साधन बन जाते हैं।

4. निर्णयशक्ति की कमी- -

'पानी के प्राचीर' उपन्यास केवल एक गाँव की कहानी नहीं बल्कि यह आर्थिक और सामाजिक असमानता के उस अंतहीन चक्र का चित्रण है जिसमें आम आदमी विशेषकर स्त्री और गरीब पुरुषके माध्यम से मिश्र जी ने स्त्री की निर्णय (जैसे रूपा) पिस रहा है। इस उपन्यास की महिला पत्रों (विवाह :शक्ति के संघर्ष को दिखाया है, मातृत्व, शिक्षा और करियर जैसे जीवन के महत्वपूर्ण निर्णयों में स्त्री की भूमिका सीमित रहती है। अक्सर परिवार और समाज उसके लिए निर्णय ले लेते हैं।

2. आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में स्त्रीपुरुष संबंध के विविध रूप-

आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में स्त्रीविवाह तक सीमित नहीं है। इसे निम्न -पुरुष संबंध केवल प्रेम-:प्रमुख आयामों में देखा जा सकता है

प्रेम भारतीय कथा साहित्य का एक प्रमुख विषय रहा है। आधुनिक कथाओं में प्रेमविवाह - लेखकों ने पारं-य कथासंबंधों को कतिपारिक सम्मति के बाहर चुनौती स्वरूप प्रस्तुत किया है। पुरुषस्त्री के बीच भावनात्मक जुड़ाव-, व्यक्तिगत आकांक्षा और सामाजिक दबाव के बीच तनाव को कई कथाकारों ने रोचक ढंग से चित्रित किया है।

आधुनिक कथाओं में यह स्पष्ट रूप से देखा गया है कि स्त्रीपुरुष के संबंधों पर न केवल - व्यक्तिगत इच्छाएँ प्रभाव डालती हैं, बल्कि परिवार, जातपात-, सामाजिक प्रतिष्ठा, पितृनियम - आदि भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। ऐसे ही सामाजिक प्रतिबद्धताओं के बीच नारी और पुरुष दोनों के संघर्ष का निरूपण कथाओं में हुआ है।

परंपरागत कथा साहित्य में स्त्री को अक्सर पुरुषनिर्मित पहचान के अधीन रखा गया। - निर्णय-किन्तु आधुनिक कथा लेखन में नारी के आत्म, आत्मसम्मान और लैंगिक समानता की - विमर्शात्मक प्रस्तुतियाँ देखनेको मिलती हैं। यह विमर्श स्त्रीसंतुलन के रूप -पुरुष संबंध को शक्ति-परिभाषित करता है में, जहाँ दोनों पक्षों का मानवीय, सामाजिक और व्यक्तिगत बल समान रूप से मान्य होता है।

3. प्रमुख रचनाएँ और उनका विश्लेषण

आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में स्त्री पुरुष संबंध पर-कई उल्लेखनीय रचनाएँ लिखी गई हैं— कहानियाँ, उपन्यास और आलोचनात्मक रचनाएँ। इनमें से कुछ प्रमुख उदाहरण निम्न हैं:

मृणाल पाण्डेय की कहानी 'लड़कियाँ' भारतीय समाज में महिलाओं के प्रति द्वंद्वात्मक दृष्टिकोण को प्रमुखता से उजागर करती है। यह कहानी आठ वर्ष की Narrator (परिच्छेदके दृष्टिकोण से लिखी गई) है, जहाँ घरइस बात पर जोर देते हैं कि लड़कियों का स्थान समाज में कमतर है। परिवार के सभी सदस्य-कहानी में यह दिखाया गया है कि स्त्री का संघर्ष केवल बाहरी नहीं, बल्कि घर, भाषा, संस्कार और सोच के भीतर चलता है। यह कहानी स्त्री को करुणा का पात्र नहीं, बल्कि सामाजिक अन्याय की साक्षी और प्रश्नकर्ता बनाती है। परंपरागत रूढ़ियाँ कैसे स्त्रियों की आकांक्षाओं को दबाती हैं और लैंगिक असमानता को सामान्य मानती हैं।

उषा प्रियंवदा की 'रिशते' नामक कहानी में स्त्रीपुरुष संबंधों का चित्र-ण बदलते सामाजिक परिदृश्य को उजागर करता है। उनकी रचनाएँ आधुनिक जीवन की व्यथा, पतिपत्नी के बीच तनाव-, व्यक्तिगत पहचान की तलाश और पारंपरिक संस्कारों के बीच टकराव को दर्शाती हैं। कहानी में पतिपत्नी जैसे निकट - संबंध भी औपचारिकता में सिमट जाते हैं, जहाँ दोनों साथ रहते हुए भी दोनों के बीच दूरी बनी रहती है।

मृदुला गर्ग की कहानियाँ स्त्री की सामाजिकमानसिक स्थिति-, आत्मखोज और लैंगिक विमर्श पर - केंद्रित हैं। शोध में यह पाया गया है कि उनके पात्र केवल परंपरागत भूमिकाओं में सीमित नहीं रहते, बल्कि स्वतंत्र, संघर्षशील और सामाजिक यथार्थ के प्रति जागरूक होते हैं। यह कथासंबंधों पुरुष के-साहित्य स्त्री-में समानता, संघर्ष और परिवर्तन जैसे तत्वों को उजागर करता है।

4. स्त्री लेखकों की भूमिका और विमर्श का उत्कर्ष

आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में महिला लेखिकाओं ने न केवल स्त्री पुरुष-संबंधों का आलोचनात्मक विमर्श प्रस्तुत किया, बल्कि महिला पात्रों को आत्मविश्वासी-, सामाजिक समकक्ष और आत्मनिर्णायक रूप में स्थापित किया। कृष्णा सोबती-, मृदुला गर्ग, उषा प्रियंवदा, मृणाल पाण्डेय, चित्रा मुद्गल आदि लेखिकाओं के योगदान से हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श को नई दिशा मिली।-

पुरुष लेखकों ने भी स्त्रीअलग दृष्टि प्रस्तुत की है पुरुष संबंध पर अपनी—कुछ ने पारंपरिक मान्यताओं के परिप्रेक्ष्य से विवाद खड़ा किया, तो कुछ ने संबंधों को नई सामाजिक परतों के साथ प्रस्तुत

किया। आधुनिक काल में पुरुष लेखकों की कहानियों में भी स्त्रीपात्रों को अधिक जटिल-, मानवीय और आत्मदिखाया गया है। निर्णायक रूप में-

5. समकालीन सामाजिक संदर्भ और कथा का प्रतिबिंब

आज का सामाजिक परिदृश्य, जिसमें शिक्षा का प्रसार, लैंगिक समानता की मांग, महिलास्वतंत्रता की - आवाज़ और पारंपरिक अपेक्षाओं के टकराव शामिल हैं, कथा साहित्य में स्पष्ट रूप से परिलक्षित होता है। स्त्रीविवाह का मामला नहीं रहा-पुरुष संबंध अब केवल प्रेम-, बल्कि यह सामाजिक शक्तिसंतुलन-, आर्थिक स्वावलंबन, पारिवारिक निर्णय और व्यक्तिगत पहचान जैसे मुद्दों से जुड़ा हुआ है। आधुनिक कथाएँ इन संघर्षों को व्यक्तिगत अनुभव के रूप में प्रस्तुत करती हैं, जिससे पाठक समाज की वास्तविक संरचना को समझ सके।

निष्कर्ष :

आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में स्त्रीसमय पर बदलते सामाजिक-पुरुष संबंध का चित्रण समय-, सांस्कृतिक और राजनीतिक संदर्भों के अनुरूप विकसित हुआ है। यह केवल प्रेमकहानी का विषय नहीं - रहा, बल्कि यह सामाजिक दबाव, पितृसत्ता, व्यक्तिसमाज संघर्ष-, लैंगिक समानता और आत्मपहचान जैसे - विषयों को भी उजागर करता है। महिला लेखिकाओं के योगदान से नारी की पहचान केवल पारिवारिक या सामाजिक भूमिका तक सीमित नहीं रही, बल्कि वह समाज में सक्रिय, संघर्षशील और स्वतंत्र मनुष्य की भूमिका में विकसित हुई है।

इस शोधनिबंध में देखी गई प्रमुख रचनाएँ और आलोचनात्मक शोध यह स्पष्ट करते हैं कि - सामाजिक विमर्श के रूप में प्रस्तुत कर-पुरुष संबंध को एक दार्शनिक-आधुनिक हिंदी कथा साहित्य स्त्रीता है, जिससे भारतीय समाज की जटिलता, परिवर्तनशील मूल्य और मानवीय संघर्ष का सार पाठकों के समक्ष आता है।

संदर्भ सूची :

1. Akta Kumari, Feminist Discourse in Modern Hindi Fiction: A Critical Study, Sahityayan Journal (2025)
2. मृणाल पाण्डे — ‘लडकियों’ (कहानी) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
3. उषा प्रियंवदा — ‘अल्पविराम’ (उपन्यास) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
4. मृदुला गर्ग — ‘हरी बिंदी’ (कहानी) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
5. राम दरश मिश्र — ‘जल टुटता हुआ’ (उपन्यास) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
6. राम दरश मिश्र ‘पानी के प्राचीर’ (उपन्यास) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
7. उषा प्रियंवदा — ‘रिश्ते’ (कहानी) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली

पर्यावरण समस्या और समाधान

बिरकले शिवाजी विश्वांभर
शोध छात्र-हिंदी विभाग
बलभीम महाविद्यालय,
बीड (महाराष्ट्र)

प्रो. (डॉ.) ललिता एन. राठोड
प्रोफेसर एवं शोध-निर्देशक-हिंदी विभाग
बलभीम महाविद्यालय, बीड (महाराष्ट्र)

सारांश

पर्यावरण एक प्रकार से प्रकृति (सृष्टि) का सन्तुलन है। हमारे जीवन में पर्यावरण का अत्यधिक महत्त्व है। यह समस्त संसार पर्यावरण सन्तुलन पर ही आधारित है। पर्यावरण को अंग्रेजी भाषा में (ENVIRONMENT) कहा जाता है। पर्यावरण में प्रकृति प्रदत्त एवं ईश्वर प्रदत्त निम्नलिखित घटक (तत्त्व) सम्मिलित हैं।

जीवित घटक

1. पेड़-पौधे, सूक्ष्म जीवाणु।
2. जीव-जन्तु, मनुष्य, पशु-पक्षी आदि।

निर्जीव घटक

1. हवा, पानी, नदियाँ, पर्वत-चट्टानें
2. सूर्य प्रकाश तथा जलवायु आदि।

उपरोक्त समस्त निर्जीव घटक किसी भी जीव के जीवन को अवश्य ही प्रभावित करते हैं। इसके साथ-ही-साथ ये जीव के साथ निरन्तर अंतःक्रिया भी करते हैं। पृथ्वी के जीवन चक्र के अस्तित्व को बनाए रखने में इस रहस्यमयी प्रकृति का ही सम्पूर्ण योगदान है। पर्यावरण जीव-जगत का ऐसा कवच है जो अनेक घटित होने वाली प्राकृतिक आपदाओं से जीवन की रक्षा करता है तथा जीवन को निरन्तरता भी प्रदान करता है। खेद का विषय यह है कि मानव ने अपने अनियंत्रित विकास की अंधी दौड़ में विश्व पर्यावरण को असहनीय क्षति पहुँचानी प्रारम्भ कर दी है। जैसे- नदियों में प्रदूषण, पर्वत शृंखलाओं में अनावश्यक तोड़-फोड़, वातावरण में जहरीली गैसों छोड़ना, अंधाधुंध खनन, कल-कारखानों द्वारा ऐसा कचरा तैयार करना जो जीवन को ही समाप्त कर देगा आदि। मानव जाति ही पर्यावरण सन्तुलन के लिए स्वतः ही जिम्मेदार है।

बीज शब्द: पर्यावरण, प्रकृति, मानव, जीवन, जीव, निर्जीव, घटक, सन्तुलन, महत्त्व, सूक्ष्म, जीवाणु, जलवायु, हवा, पानी, पृथ्वी, पर्वत, नदियाँ, प्राकृतिक, आपदा तथा क्षति।

प्रस्तावना

यह तथ्य सर्व विदित है कि मानव जीवन एवं पर्यावरण का सम्बन्ध आदिकाल से ही है इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है। आदिमानव से लेकर आधुनिक मानव ये दोनों प्रकृति पर ही निर्भर है। अन्तर केवल इतना है कि आदिकाल का मानव प्रकृति का मित्र था, परन्तु आधुनिककाल का मानव प्रकृति का शत्रु अर्थात् शोषक है। विकास की अंधी दौड़ के कारण जल-जंगल-जमीन-पर्वत, नदियाँ-खनिज आदि मानव का आहार बनते जा रहे हैं। आधुनिक काल के मानव की प्रवृत्ति संग्रह करने में अधिक है अतः वह आवश्यकता से अधिक ही प्रकृति का दोहन कर रहा है यहाँ तक कि उसने प्रकृति का व्यापार करना ही

प्रारम्भ कर दिया है। प्रकृति के वरदान स्वरूप तत्त्वों हवा, पानी, जंगल, जल, पर्वत तथा नदी आदि को दूषित करके स्वयं के लिए संकट उपस्थित कर रहा है। जल, जंगल तथा जमीन पर अत्यंत भीषण संकट (खतरा) मँडरा रहा है। समय रहते इनके संरक्षण की नितान्त आवश्यकता है ताकि मानव जीवन के साथ-ही-साथ उनके आहार तथा आवास को सुरक्षित रखा जा सके।

विश्लेषण

पर्यावरण शब्द दो शब्दों से मिलकर बना है “परि+आवरण। पर्यावरण शब्द का शाब्दिक अर्थ है चारों ओर आवरण।”¹ पर्यावरण- “वह है जो प्रत्येक जीव के साथ जुड़ा हुआ है तथा वह हमारे चारों ओर व्याप्त है।”²

डॉ. सुमन सिंह ने पर्यावरण की परिभाषा इस प्रकार वर्णित की है-

“पर्यावरण उन सभी दशाओं एवं प्रभावों का योग है, जो जीवधारियों के जीवन, उनकी जीवन शैली, उनकी दिन चर्चा, उनके विकास तथा उनकी अनुक्रियाओं को प्रभावित करता है।”³

आज भूमण्डलीकरण की प्रक्रिया ने पर्यावरण जो कि मानव जीवन को एक प्रकार से सन्तुलन हो, को नेस्तनाबूद कर दिया है। एक प्रकार से उपभोक्ता संस्कृति ने पर्यावरण को उपभोग की वस्तु बनाकर पर्यावरण को प्रदूषित कर दिया है। पर्यावरण शब्द संस्कृत भाषा परिप्रताय तथा आवरण धातु के मिश्रण से व्युत्पन्न है। पारिस्थितिकी तथा भूगोल में अंग्रेजी भाषा के (ENVIRONMENT) शब्द के पर्याय के रूप में प्रयोग होता है। ‘पर्यावरण’ सामान्य अर्थ में मानव जीवन को प्रभावित करने वाले समस्त जैविक एवं अजैविक तत्वों, तथ्यों प्रक्रियाओं तथा घटनाओं के समुच्चय से निर्मित इकाई है। यह हमारे चारों ओर व्याप्त है तथा जीवन की समस्त घटनाएँ इसी के भीतर घटित होती हैं। मानव अपनी समस्त क्रियाओं के माध्यम से पर्यावरण को प्रभावित करता है। अतः सिद्ध होता है कि प्रत्येक जीव एवं निर्जीव तथा पर्यावरण के मध्य अन्योन्याश्रय सम्बन्ध है। पर्यावरण में एक से अनेक सम्मिलित हैं। यथा-सूक्ष्म, जीवाणु, कीड़े-मकोड़े, जीव-जन्तु, पेड़-पौधे तथा इनसे सम्बन्धित समस्त जैविक क्रियाएँ-प्रक्रियाएँ आदि इसके अतिरिक्त चट्टानें, हवा, नदी, पानी तथा जलवायु के तत्व आदि।

पर्यावरण के दो प्रकार होते हैं-

- 1. भौतिक पर्यावरण।**
- 2. अभौतिक पर्यावरण।**

पर्यावरण में मनुष्य और प्रकृति के मध्य का सम्बन्ध बिगड़ रहा है। इसका कारण मूल रूप से मनुष्य की उपयोगी वृत्ति है। इस सन्दर्भ में राजेश्वर झा का कथन इस प्रकार है- “जल भोगवादी प्रवृत्ति जन्म लेती है, तो साथ-ही-साथ व्यक्तिगत स्वार्थ बहुजन हिताय का गला घोटने लगता है। इसके परिणाम स्वरूप जंगल कटने लगते हैं, नदियाँ मैली होने लगती हैं तथा कल-कारखानों की प्रदूषित हवा, धुआँ तथा विषैला वातावरण से मिट्टी की उर्वरा शक्ति कम होने लगती है।”⁴ इसे हम कहावत के माध्यम से इस प्रकार व्यक्त कर सकते हैं- मानव भस्मासुर की तरह अपने वरदान को उन्मत्त होकर अपने विनाश का कारण बन बैठा।

विश्व में सर्वाधिक प्राचीन संस्कृति भारतीय संस्कृति में भी पर्यावरण को देवतुल्य स्थान प्रदान किया गया है। धार्मिक ग्रंथों में यह उल्लिखित है कि मानव का शरीर पंच महाभूतों के माध्यम अर्थात् इन्हीं पंचभूतों से ही निर्मित है। यथा-पृथ्वी, जल, अग्नि, आकाश तथा हवा (वायु)। यदि इन पाँच में से कोई एक भी तत्त्व प्रदूषित होता है तो उसका प्रभाव मानव जीवन पर अवश्य ही पड़ता है। आज हम आधुनिक के पथ पर अग्रसर हो चुके हैं, इसी कारण पूर्वजों द्वारा स्थापित जीवन मूल्यों एवं संस्कारों का हम मिथ्या एवं अंधविश्वास मानते हैं। प्राचीनकाल से ही हमारे पूर्वजों ने प्रकृति को देवी-देवताओं के तुल्य सम्मान एवं मान्यता प्रदान की है।

"भारतवर्ष में पर्यावरण संरक्षण लोकतंत्र जनभागीदारी न्याय और संवैधानिक मूल्यों पर टिका है। यह न केवल पारिस्थितिकी को बचाता है बल्कि समाज के कमजोर वर्गों के अधिकारों की रक्षा करके लोकतांत्रिक सिद्धान्तों को मजबूत करता है।"5

पर्यावरण संरक्षण के लिए निम्नलिखित उपाय कारगर सिद्ध हो सकते हैं। यथा-

1. अधिक से अधिक वृक्षारोपण किया जाये जिससे वायु प्रदूषण कम किया जा सकता है।
2. पानी की बर्बादी को रोका जाये, वर्षा के जल का संचय किया जाये तथा कम से कम पानी प्रयोग किया जाये।
3. कचरा (रासायनिक एवं अन्य) की मात्रा कम से कम की जाये तथा इसे पुनर्चक्रण (Reecyle) करके पुनः उपयोग में लाया जाये।
4. ऊर्जा का संरक्षण किया जाये। पुरानी पद्धति के बिजली उपकरण के स्थान पर आधुनिक उपकरण (कम बिजली खपत वाले) प्रयोग में लाये जायें तथा सौर ऊर्जा का प्रयोग अधिक-से-अधिक किया जाये। अनावश्यक समय में बिजली उपकरणों को बन्द रखा जाये।
5. निजी वाहनों के स्थान पर सार्वजनिक वाहनों को प्राथमिकता दी जाये तथा पैदल चलने के लिए सर्वाधिक उत्साहित किया जाये।
6. जागरूकता अभियान चलाकर पर्यावरण संरक्षण से जनमानस को अवगत कराया जाये।
7. स्थानीय उत्पादनों का उपयोग, प्रदूषण नियंत्रण, वन्य जीव संरक्षण, खनन संरक्षण, जल प्रदूषण तथा पर्वतों, नदियों एवं वनों की कटाई पर पूर्णतया प्रतिबन्ध लगाकर पर्यावरण को सुरक्षित रखा जा सकता है।

निष्कर्ष

वर्तमान युग का मानव यह जानता है कि पर्यावरण से छेड़छाड़ उसे प्रदूषित करना नैतिक अपराध है, परन्तु वह मजबूर है वह एक अजीब से कुचक्र में फँस गया है इधर विकास रूपी कुआं है जिसमें गिरने से वह बचने में असमर्थ है और उधर वह इस कुएं में गिरना ही नहीं चाहता है परन्तु वह इस कुएं में गिरने से अपने को रोक भी नहीं सकता है। इस कुचक्र की एक जटिल क्रिया विधि है जिसके कारण मनुष्य निरन्तर अपोषणीय विकास की ओर तेजी से दौड़ लगा रहा है। वास्तव में आज मानव संकट में हैं। बढ़ती जनसंख्या

के लिए आवास, खाद्यान्न एवं वस्त्र ये तीन अनिवार्य आवश्यकताएँ मानव का अधिक खाद्यान्न उत्पादन, उद्योग-धन्धों की आवश्यकता को रोक पाने उसके वस में नहीं है। इन संकटों को देखते आज आवश्यकता ऐसे शोधों की है जिससे पर्यावरण भी सुरक्षित रहे और मानव प्रजाति निरंतर प्रगति से वंचित भी न रहे। पर्यावरण को सुरक्षित रखना भी हमारी अनिवार्य आवश्यकता के अन्तर्गत है।

संदर्भ

1. नालंदा विशाल शब्द सागर-सम्पादक श्री नवल जी, पृ. 134 संस्करण 2019 आदीश बुक डिपो दिल्ली।
2. हिन्दी साहित्य कोश भाग-2-डॉ. धीरेन्द्र, पृ. 365 संस्करण 2015 ज्ञानमण्डल वाराणसी।
3. पर्यावरणीय संचेतना के समकालीन आयाम-डॉ. पवन कुमार रावत, पृ. 122, संस्करण 2025, संकल्प प्रकाशन कानपुर।
4. वही, पृ. 125
5. भारतीय संस्कृति व पर्यावरण संरक्षण-डॉ. संदीप कुमार पाण्डेय, पृ. 140, संस्करण 2025, बुक पब्लिकेशंस कानपुर।